

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1894

Մ Ա Յ Ի Ս

1894 № 5

ՎԵՅՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ՏՈՒՐԳԵՆՆԻԻՑ-Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	667	Արձակ բանաստեղծութիւններ:
2 ՀԱՅՆԷՅԻՑ-Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	675	Երգ (բանաստեղծութ.):
3 ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.	676	Լուր-դա-լուր (քրդական պոէմա):
4 ՄՆԱՅԱԿԱՆՆԵԱՆՅ, ԳԱՔՐԻԷԼ . . .	682	Գեղը կանգնի—ղերան կը կտորի:
5 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԷԲՍԱՆԳՐԷ . . .	691	Էլբերգ (պատմածք):
6 ԼԵՅՈՐ, Գ.	711	Դրօշակ (պատմածք):
7 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺՇԿ. Վ.	726	Բնական Հիպնոտիսմ:
8 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, Ա.	738	Հող. և անձն. իրաւ. Հին-Հայաստանում (վերջ):
	749	Արժաթի և ոսկու խնդիրը:
9 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ	756	Բանւ. ապահովացումը Ռուսիայում:
10 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	765	«Ձոնակ Բիւրասպի Աժդահակ»:
11 ԱՍՏ. Գ.	673	«Հանրամատչելի Բնախօսութիւն»:
12 " "	780	Օրէնք և կազմակերպութիւն:
13 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐ.	792	Քառանասերը Ախալք. վիճակում:
14 ՂԱՏՃԵԱՆ, ԱՐՄԷՆ ՎԱՐԳ.	801	Մի բրոշուրի առիթով I, II, III:
15 ***	803	Քաղաքակ. Տես.-կարեւոր մահը: Կա-
16 Շ.	804	զմիր Պիլիէ-Միլիտար. փոփոխ.
	814	Զանազան լուրեր:
17 ԽՄԲ.	816	

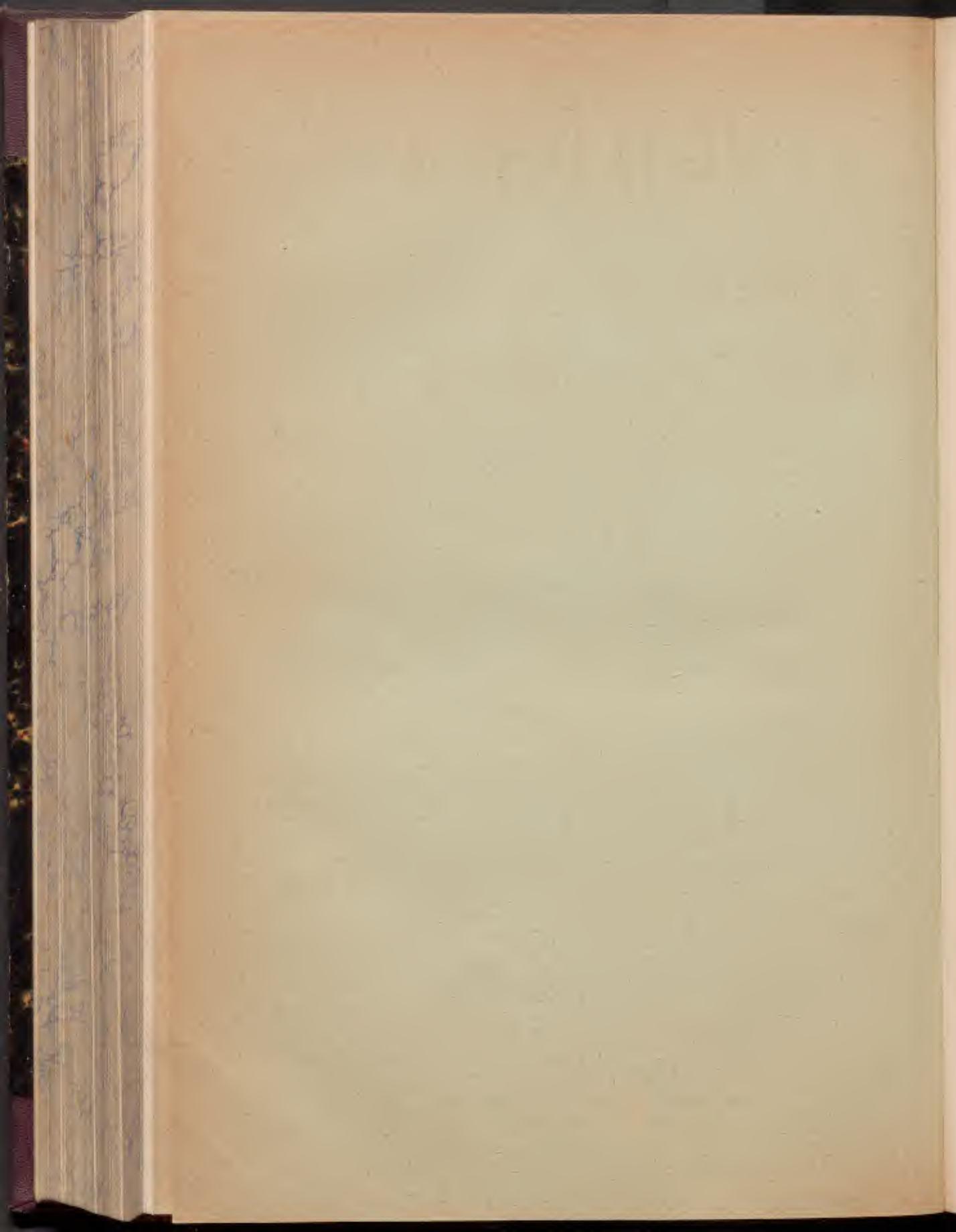
Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ն

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типографія М. Д. Ротиняна, Гол. пр., д. № 41

1894

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1894

Մ Ա Յ Ի Ս

1894 № 5

ՊԵՅՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типографія М. Д. Ротинянца, Гол. пр. д. № 41.

1894

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 20 Мая, 1894 г.

ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՏՈՒՐԳԵՆԵՒԻ

Թարգմ. ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

I

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Կ Ա Ն

Ես անցնում էի փողոցով... Ինձ կանգնեցրեց մի ծեր, հալից ընկած մուրացկան:

Աչքերն արտասուալից, ուռած ու կարմրատակած, շրթունքները կապտած. հազին լաթեր, մարմնի վրայ անմաքճւր վերքեր... Օ՛, ինչ այլանդակ կերպով մաշել, կերել էր այդ անբախտին աղքատութիւնը:

Նա պարզել էր ինձ իւր կարմրած, ուռած ու կեղտերով ծածկւած ձեռքը...

Նա հառաչում, նա խեղդւած ձայնով ողորմո՞ւթիւն էր աղերսում:

Գրպաններս սկսեցի տակնուվրայ անել... բան չգտայ—ոչ փող, ոչ ժամացոյց, ոչ էլ նոյն իսկ թաշկինակ... Հետո ոչինչ չէի առել: Իսկ մուրացկանը շարունակ սպասում էր... և նրա կառկառած ձեռքը թոյլ կերպով ցնցւում ու դողդողում էր:

Ինքս ինձ կորցրած ու շփոթւած՝ ես ամուր սեղմեցի այդ դողողուն, կեղտերով ծածկւած ձեռքը... «Թողութիւն արձ, եղբայր. ես ոչինչ չունեմ»:

Մուրացկանն իւր կարմրատակ աչքերն չառեց վրաս. նրա

կապտած շրթունքները քմծիծաղ տւին և նա էլ իւր կողմից պինդ սեղմեց իմ սառած մատները:

«Է՛հ, ի՛նչ արած, եղբայր,—ծամճմեց նա,—էդուր համար էլ շնորհակալ եմ. այդ էլ մի ողորմութիւն է, եղբայր»:

Ես հասկացայ, որ ինքս էլ ողորմութիւն ստացայ իմ եղբորից:

Փետրւար, 1878 թ.

II

Պ Ա Ռ Ա Ի Ը

Մեն-մենակ անցնում էի լայնարձակ դաշտի միջով:

Յանկարծ ինձ թւաց, թէ ետեիցս թեթեւ ու յուշիկ քայլերի ձայն եմ լսում: Մէկը հեռւում էր ինձ:

Ետ նայեցի—տեսայ մի փոքրահասակ, մէջքը կոր պառաւ՝ ոտից-գլուխ փաթաթւած աղքատիկ ցնցոտիներում: Յնցոտիների միջից պառաւի միայն երեսն էր երևում—գեղին, կնճռոտ, սրաքիթ ու անատամ երեսը:

Ես մօտեցայ նրան... Նա կանգ առաւ:

—Ո՞վ ես դու. ի՛նչ ես ուզում. մուրացկան ես, ողորմութեան ես սպասում:

Պառաւը սրտասխան չուեց: Ես գլուխս մի քիչ առաջ ծռեցի և տեսայ որ նրա երկու աչքն էլ սքողած էին կիսաթափանցիկ, սպիտակաւուն թաղանթով կամ փռոտ, ինչպէս որ մի քանի թռչունների աչքերն են լինում, որոնց այդ նուրբ մաշկը պաշտպանում է արևի խիտ ճառագայթներից:

Բայց պառաւի աչքերի այդ թաղանթը չէր շարժւում և բիբերն էլ չէին երևում... որից եզրակացրի, որ նա կոյր է:

—Ուզո՞ւմ ես ողորմութիւն տամ,—կրկնեցի իմ հարցմունքը:—Ի՛նչ ես դու ետեիցս ընկել:

Սակայն պառաւն առաջւայ պէս լուռ էր, և միայն մի քիչ կուչ եկաւ:

Ես երեստ շուռ սուի նրանից և շարունակեցի ճանապարհս:

Եւ ահա իմ ետեից դարձեալ լսում եմ նոյն թեթեւ, նոյն համաչափ, ասես, դողունի կերպով ինձ մօտեցող քայլերի ձայնը:

—Ելի այն կինն է,—անցաւ մտքովս,—Ի՞նչ է կպել նա ինձանից։—Բայց իսկոյն մտքումս աւելացրի՝ երևի, կուրութեան պատճառով ճանապարհը կորցրել է և այժմ քայլերիս ձայնին ականջ դրած՝ գալիս է ետեւիցս, որ ինձ հետ միասին մի մարդաբնակ տեղ դուրս գայ։ Այո՛, այո՛. հէնց այդպէս է, որ կայ։

Բայց մի տարօրինակ անհանգստութիւն հետզհետէ պաշարում էր սիրտս։ Ինձ թւում էր թէ՛ այդ պառաւն ոչ միայն ինձ հետեւում է, այլ նա ինձ ճանապարհ է ցոյց տալիս, նա ինձ հրում է մերթ աջ, մերթ ձախ—և ես ակամայ հնազանդում եմ նրան։

Սակայն ես շարունակում եմ իմ ճանապարհը... Բայց ահա իմ առաջ, հէնց ճանապարհիս վրայ մի բան սեփն է տալիս և հետզհետէ լայնանում է... աչքովս է ընկնում մի փոս... «Գերեզման» —կայծակի արագութեամբ անցնում է մտքովս։—Ահա թէ ուր է մղում նա ինձ։

Ես իսկոյն շուռ եմ գալիս։ Պառաւն էլի կանգնած է իմ առաջ... Բայց նա հիմայ տեսնում է։ Նա նայում է վրաս իւր մեծ-մեծ, կատաղի, չարագուշակ աչքերով... նայում է զիշատիչ թռչնի հայեացքով... ես մի քանի քայլ եմ անում զէպի նա, աչքս մօտեցնում եմ նրա երեսին, նրա աչքերին... Դարձեալ նոյն մթադունած թաղանթը, նոյն կոյր ու բութ զէմքի զծագրութիւնը։

—«Ա՛խ, մտածում եմ ես... այս պառաւն—իմ ճակատագիրն է։ Ա՛յն ճակատագիրն, որից մարդս ազատել չի կարող»։

«Ազատել չի կարող, ազատել չի կարող։—Ի՞նչ չիմարութիւն... Պէտք է փորձել»։ Եւ ինձ շարաւում եմ մի ուրիշ կողմը, ճանապարհս փոխում եմ։

Ես զնում եմ շտապ-շտապ... Բայց իմ ետեւը, մօտիկ, շատ մօտիկ ինձ՝ լսում եմ էլի նոյն առաջնայ թեթեւ քայլերի շրշիւնը... Իսկ առաջս դարձեալ սեփն է տալիս նոյն փոսը։

Ես ճանապարհս էլի ծռում եմ մի անգ և կողմը... Եւ էլի նոյն շրշիւնն—իմ ետեւը. նոյն ահեղ բիծն—իմ առաջ։

Եւ փախս տւած նապաստակի պէս, ուր էլ որ ընկնում... լսում եմ նոյնը, տեսնում եմ նոյնը։

—Սպասիր, մտածում եմ ես։—Արի, խաբեմ նրան. ոչ մի կողմը չգնամ—և մի ակնթարթում նստում եմ զետնին։

Պառաւն երկու քայլ զէնը՝ կանգնած է իմ ետեւը: Ել ձայն չի գալիս, բայց զգում եմ, որ նա այստեղ է:

Եւ ահա մէկ էլ տեսնում եմ, այն բիծը, որ հեռւից սևին էր տալիս, լողում, սողում է զէպի ինձ:

Տէր Ասուան՝: Ես ետ եմ նայում... Պառաւի աչքերն ուղղակի են վրաս—և հեղնական ծիծաղը ծամածռել է նրա անատամ բերանը...

—Ձեռն ազատուիլ:

Փետրւար, 1878 թ.:

III

ԽՆՋՈՅՔ ՎԵՐԻՆ ԷԱԿԻ ՄՕՏ

Մի անգամ Վերին էակը մի մեծահանդէս խնջոյք էր սարքել իւր երկնաշէն, կապուտակ պալատներում:

Նա բոլոր առաքինութիւններին հիւր էր կոչել իւր մօտ: Մի-միայն առաքինութիւններին... տղամարդկանց նա չէր հրաւիրել... մենակ կանայք էին հրաւիրւած...

Ահագին բազմութիւն էր հաւաքւել—[Թէ մեծ, [Թէ փոքր: Փոքր առաքինութիւնները մեծերից աւելի դուրեկան ու սիրալիր էին: Սակայն ամենքն էլ զոհ էին երևում—և իրար հետ քաղաքավարութեամբ զրոյց էին անում, ինչպէս որ այդ վայել էր մօտ ազգականներին ու ծանօթներին:

Բայց ահա Վերին էակը հիւրերի մէջ նկատեց երկու զեղեցիկ կին, որոնք կարծես բնաւ ծանօթ չէին իրար:

Տանուտէրը այդ տիկիներից մէկի ձեռքն առնելով՝ մօտեցրեց նրան միւս տիկնոջը:

«Բարերարութիւն» — ասաց նա, ցոյց տալով առաջինի վրայ:

«Շնորհակալութիւն» — աւելացրեց նա, ցոյց տալով երկրորդի վրայ:

Երկու առաքինութիւններն էլ անասելի զարմացան: Այն օրից, երբ աշխարհս ստեղծւել էր—իսկ աշխարհս հօ վաղրուց էր ստեղծւած—նրանք առաջին անգամն էին հանդիպում իրար:

Դեկտեմբեր, 1878 թ.

IV

Ծ Ե Ր Ո Ւ Կ

Վրայ հասան ծանր ու մթին օրեր...

Յաւեր սեփական, ցաւեր սրտիդ սիրելի մարդկանց, ցոլրտ ու խաւար ծերութեան: Եւ այն ամենն, ինչ որ դու սիրում էիր, ինչին որ անդարձ անձնատուր էիր լինում, այժմ խայտառակում, քայքայում է: Ճամբէդ ծուել է. ժամդ դուրս է գալիս:

Ի՞նչ անել ուրեմն: Վշտանալ, սիրտ մաշել: Դրանով ոչ քեզ, ոչ էլ ուրիշին օգնած կը լինես:

Զորացող, կու՛ն եկած ծառի տերեւներն էլ մանրանում ու նօսրանում են, բայց կանանչն էլի նոյնն է մնում:

Կու՛ն արի և դու, թաղւիր ինքդ քո մէջ, քո յիշողութիւնների մէջ—և այնտեղ խորը, շատ խորը, կենդրոնացած սրտիդ յատակում կը փայլէ աչքիդ քո նախկին, միայն քեզ մատչելի կեանքը. կը փայլէ իւր հոտաւէտ, դեռ տակաւին թարմ կանաչով. կը փայլէ լի փաղաքշանքով, լի գարնան ուժով:

Բայց զգոյ՛շ կ'աց... առաջ չնայես, խղճալի ծերուկ:

Յուլիս, 1878 թ.:

V

ԿԱՊՈՒՏԱԿ ԱՇԽԱՐՀ

Օ', կապուտակ աշխարհ, կապուտակ աշխարհ: Աշխարհ լուսոյ, աշխարհ մատաղ կեանքի և բախտաւորութեան: Ես քեզ տեսայ... երազում:

Մի քանի հոգի նստած էինք սիրուն, զարդարուն նաւակի մէջ: Սպիտակ առագաստը, կարապի կրճքի նման, բարձր ու ցածր էր անում օդախաղաց դրօշակների տակ:

Ես չգիտէի, թէ ովքեր են ընկերներս: Բայց ողջ էութեամբս զգում էի, որ նրանք էլ ինձ նման երիտասարդներ են—ուրախ և բախտաւոր երիտասարդներ:

Ես նրանց ամենևին չէի նկատում: Զորս բոլորքս տեսնում էի միայն անեղր, կապտափայլ ծովը, որ ամբողջապէս ծփում էր մանր

ու մեղմ, ոսկեցով ծփումներով. իսկ գլխիս վերևը—նոյնպիսի անեղբ, նոյնպիսի կապուտակ ծով, որի երեսին, ասես ծիծաղելով, քաջաչաղթ լողում էր փաղաքշիչ արեգակը:

Եւ երբեմն-երբեմն մեր մէջ բարձրանում էր ծիծաղ—բարձրաձայն և բերկրաւնտ ծիծաղ, ինչպէս ասուածների ծիծաղը:

Կամ յանկարծ մէկի շրթունքներից դուրս էր թռչում գողտրիկ խօսքեր, բանաստեղծական տողեր՝ արտասանւած հրաշալի զեղեցկութեամբ, ներշնչւած ոգելից ուժով... Կարծես ինքը երկինքն էլ ձայնակցում էր այդ ոգևորութեան—և չորս կողմից էլ ծովն էր համազգած ծփծփում... Յետոյ դարձեալ տիրում էր երջանկալից անդորրութիւն:

Թեթեւ սուզւելով փափուկ ալիքների մէջ՝ առանձն էր սահում մեր արագավազ նաւակը: Նրան տանողը քամին չէր: Նրան վարում էին մեր սեփական, մեր խաղուն սրտերը: Ուր որ ուզում էինք, նա այն կողմն էր սլանում: սլանում էր ունկնդիր մեզ, ինչպէս կենդանի էակ:

Մենք ճանապարհին պատահում էինք կղզիների, կախարդական, կէս թափանցիկ կղզիների, որոնք թանկագին ափների, յակինթի ու զմրուխտի նման շողում, շողշողում էին: Բոլորակ ափերից արբեցուցիչ անուշահոտութիւն էր բուրում: Կղզիներից մի քանիսը սպիտակ վարդերի ու շուշանների անձրև էին թափում մեզ վրայ. իսկ միւսներից յանկարծակի վեր էին սլանում ծիածանի պէս երփնագոյն, երկայնաթեւ թռչուններ:

Թռչունները ճախրում էին մեր վերևը. շուշաններն ու վարդերը հալւում էին մարգարտեայ փրփուրի մէջ, որը սահում էր մեր նաւակի կողքերով:

Ծաղիկների և թռչունների հետ միաստուն՝ մեր ականջին հասնում էին անոյշ ձայներ, անոյշ-քնքոյշ ձայներ... Մեզ թւում էր, թէ դրանք կանացի ձայներ են... Երկինքը, ծովը, բարձրում ծըփւող առագաստը, զեկի տակ քրքջացող ջուրը—այդ բոլորը մեզ սէր էին պատմում, սիրոյ, երջանիկ սիրոյ մասին խօսում մեզ հետ...

Եւ նա, որ ամեն մէկիս սիրականն էր, ամեն մէկիս սրտի հատորն էր—նա այդ բոլորին այստեղ էր... այստեղ, մեզ հետ, աներևոյթ և շատ մօտիկ ամեն մէկիս: Մի ականթարթ էլ—և ահա նրա աչքերը կը փայլատակեն. ժպիտը կը խաղայ նրա շրթունքներին:

նրա ձեռքը կը բռնէ քո ձեռքից—և քեզ իւր ետեւից կը տանէ, կը թռցնէ դէպի անթառամ եղեմի դրախտը...

Օ՛, երկնափնայլ, կապուտակ աշխարհ. ես քեզ տեսայ երազում:
Յուսիս, 1878 թ.:

VI

Խ Օ Ս Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

«Ո՛չ Իւնգֆրաուին, ո՛չ էլ Ֆինս-
տերաարհոյնին դեռ մարդու ոտք չէր
դիպել»:

Ահա Ալպեան լեռների գաղաթները... Սեպեղը քարափների
մի ամբողջ շղթայ... Ահա սարերի հէնց սիրտը:

Վերևը, սարերից բարձր փուլած է բաց-կանաչ, պայծառ ու
անխօս երկինքը: Խիստ ու դաժան սառնամանիք է: Կոշտացած ձիւնը
շողում, պէծ-պէծին է տալիս: Զիւնի տակից տեղ-տեղ դուրս են
ցցւել սառցապատ, հողմալից ժայռերի դժնաոտեսիլ գաղաթները:

Հորիզոնի երկու կողմերից, որպէս երկու հսկաներ, գաղաթները
վեր ամբարձած՝ նայում են Իւնգֆրաուն և Ֆինստերաարհոյնը:

Եւ Իւնգֆրաուն ձայն է տալիս իւր հարևանին. — Ի՛նչ նոր բան
կայ. դու աւելի լաւ ես տեսնում: Ի՛նչ կայ այնտեղ, ներքևում:

Անցնում են մի քանի հազար տարի—մի՛ ըոպէ: Եւ Ֆինստերաար-
հոյն դողդալով պատասխանում է. — Ամպերն ամբողջապէս ծած-
կել են Երկրի երեսը... Սպասիր:

Անցնում են էլի հազարամեակներ—մի՛ ըոպէ:

— Իսկ այժմ, — հարցնում է Իւնգֆրաուն:

— Այժմ տեսնում եմ. այնտեղ, ներքևում էլի նոյնն է, ինչ որ
առաջ էր: Աչքիս մանր-մոծուր, գոյն-գոյն բաներ են երևում: Զրեւը
կապուտին են տալիս, անտառները—սևին. քարակոյտերը գորշագու-
նում են. իսկ նրանց մօտերքին դեռ խժվժում են էլի նոյն մըժ-
ղուկները, հօ գիտե՛ս, այն երկոտանիները, որոնք դեռ ո՛չ մի ան-
գամ չկարողացան պղծել ո՛չ քեզ, ո՛չ ինձ:

— Մարդիկ:

— Այո՛. մարդիկ:

Անցնում է հազար տարի—մի' րոպէ:

—Իսկ մշտմ,—հարցնում է Իւնգֆրաուն:

—Կարծես մեղուկները պակսեցին, քիչ են երևում,—թնդում է Ֆինստերաարհորնը:—Ներքին աւելի բաղեց ու պարզեց: Ջրերը սեղմեցին, քչացան, անտառները նօսրացան:

Անցնում է էլի հազար տարի—մի' րոպէ:

—Ի՞նչ ես տեսնում,—ձայն է տալիս Իւնգֆրաուն:

—Մեր առաջ, մեր մօտերքն, ասես, մաքրեց,—պատասխանում է Ֆինստերաարհորնը,—իսկ այնտեղ, հեռուն, հովիտների մէջ դեռ էլի աւքի են ընկնում զանազան բժեր և մի բան շարժողութեան մէջ է:

—Հը', իսկ մշտմ,—հարցնում է Իւնգֆրաուն, երբ անցնում է միւս հազար տարին—մի' րոպէն:

—Այժմ լաւ է,—պատասխանում է Ֆինստերաարհորնը:—Ամեն տեղ մաքրեւել, շնորհքի է ընկել. ուր էլ որ նայում ես—սպիտակին է տալիս... Ամենուրեք մեր ձիւնն է պատել—մեր հարժ-հաւասար ձիւնն ու սառոյցը: Ինչ կայ ու չկայ՝ սառել է: Այժմ լաւ է. խաղանդ ու հանգիստ է:

—Լաւ,—պատասխանեց Իւնգֆրաուն:—Բայց բաւական է, ինչքան խօսեցինք, ծերուկ, ժամանակ է նիրհելու:

—Ժամանակ է:

Քնած են վիթխարի լեռները: Քնած է և՛ կանաչ ու լուսափայլ երկինքը յաւէտ լռած երկրի վրայ:

Փետրւար, 1878 թ..

Ե Ր Փ

(ՀԱՅՏԵՆԻՅ) ԱՆԷՒՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Ծերուկ, ալևոր
Կար մի թագաւոր...
(Երգըս վաղուց եմ լսել, սիրելիք)
Ուժասպառ արքան
Կին առաւ իրան
Ծաղկի պէս բացւած՝ մի ջահիլ աղջիկ:

Ժիր, կապուտաչիկ
Կար մի մանկլաւիկ—
Նորա մէջ մատաղ արիւնն էր եռում.
Նա էր փափկասուն,
Ջահիլ թագուհուն
Սիրով, եռանդով միշտ սպասաւորում:

Վերջ տամ աչտեղ հին
Վաղուցայ երգին.
Ս', նա հնչում է այնպէ՛ս վշտալից...
Նոքա բոցավառ
Սիրեցին իրար,
Եւ սպանւած ընկան արքայի ձեռքից:

ԼՈՒՐ—ԴԱ—ԼՈՒՐ

(Բրդական պոէմա ¹)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅԻ

Այնտեղ—Սև ջրի չքնաղ եզերքներումն էր, որ ապրում էր Հասօն: Երկրի սիրուն և քաջ պատանին էր նա: Ոչ մի մարդ նրան չէր կարող զինաթափ անել: Աւազակը սիրտ չունէր նրա հօտի շուրջը ման գալ և ոչ իսկ գայլը ոչխարի կողքին քարշ գալ: Հասօն որքան որ բարի էր դէպի լաւը, այնքան էլ անգութ էր դէպի չարը:

Սիրուն էր Հասօն, նոր ծագող արևի պէս չքնաղ: Երկրի աղջիկների խելքը գնում էր նրան տեսնելիս: Հապա նրա նւազելը: Նրա «փող»-ից հանած ձայնելը կարելի է էր որ հրեշտակներն ունենային, այդքան գրաւիչ, այդքան սիրայոյզ: Ձայներ, որոնք հոսում էին մեղմաղձիկ, կլկլում էին որպէս հեղիկ վտակ և դալալալում որպէս սիրահար սոխակ:

Մարդ թէ անասուն, այդ ձայնը լսելիս, ակամայ մօտ էին գալիս. քարանում ու աշխատում էին չկորցնել ոչ մի խաղը, ոչ մի գեղգեղանքը:

Նստում էր Հասօն ժայռերի գլխին, աչքերը ուղղած լացն հօրիզոնին. Սև ջուրը գալարապտոյտ ոտքերի տակին, զղզղուն գեփիււր խաղում ճակատին...

¹) Այս պոէման բարձրաձայն կարդալու ժամանակ, հարկաւոր է գիտենալ լանդաւոր գրւածքներ կարդալը: Կարդալը մեծ նշանակութիւն ունի պոէմայի համար:

Եւ նա ածում էր:

Պէտք էր տեսնել թէ ինչպէս գամփռները գլուխները թաթերի վրայ, աչքերը սրնգին, դառնապէս լալիս, կնձկնձում էին:

Պէտք էր տեսնել թէ ինչպէս ոչխարներն այն անմիտ մոռանում էին ուտելը ու մօտ գալիս:

Հասօն քարերին էր դողացնում, Սև ջրի ալիքները յուզում: Բնութիւնն էր քարացնում, զեփիւռին ողբացնում. ամեն ինչ շարժում ու հրեշտակների նախանձը գրգռում:

Այդպէս էր Հասօն:

Ել ինչպէ՞ն ոչխարները չհնազանդէին սրնգի ձայնին:

Ինքը չէր շարժում, ոչխարներին նւագով՝ կանչում էր կողքին:

Արածացնելու համար «Բէրիկը», ջրելու համար «Խօզաթ»-ը և հեղ անասուններին իր շուրջը ժողվելու համար ածում էր «Ոչխարի կոչը»:

Ոչխարները լսելուն պէս թողնում էին ամեն ինչ, անցնում ամեն բան, գալիս Հասօի շուրջը հաւաքւում:

Ապրում էր Հասօն այսպէս երջանիկ, հեռու մարդկանցից, բնութեան գրկում, լեռների կրճքում: Երջանիկ էր նա որպէս մի իշխան, սիրւած իր հօտից և նւիրւած իր երգերին:

II

Մի օր Հասօն տեսաւ աղաչի միակ աղջկան: Տեսաւ ու սիրահարւեց:

Սիրուն էր Զալխէն: Կախարդիչ՝ աչքերը, սալի էր բոցը, կամար՝ ունքերը, գողարիկ՝ թշերը:

Զալխէն էլ տեսաւ Հասօին. Զալխէն էլ սիրեց Հասօին:

Տխրեց Հասօն: Կորցրեց աշխուժութիւն, կորցրեց գլարթութիւն: Օրերով պտոյտ էր գալիս մեծ պալատի շուրջը, թէկուզ ոչխարն այնտեղ է՛լ ուտելու խօտ չգտնէր: Աչքը աշտարակին, նւագում էր տխրագին, սիրտը սրնգի մէջ դնում ու արտասւում:

Զալխէն էլ տանջւում էր: Թագնւած լուսամուտի ետեւում, նա աչքը չէր հեռացնում Հասօից, ականջը՝ նրա նւագից: Ո՛չ ուտում էր և ո՛չ էլ խմում. տանջւում էր միայն:

Երկուսն էլ զխաէին որ շատ հեռու են միմեանցից, որ աղայի աղջիկը չորանի կին չի լինիլ:

Բայց սէրը Ասածոյ կրակն է, շատ զօրեղ կրակ: Նա կտրում-անցնում է ամեն հեռաւորութիւն, թափանցում ամեն խորութիւն:

Սէրը ոչ հեռաւորութիւն է ձանաչում, ոչ էլ խորութիւն:

III

Հեռատես էր աղան ու խիստ խորամանկ: Շուտով նկատեց նա Հասօի սէրը: Բարկացաւ, կատաղեց, ուզեց սպանել յանդուգն չորանին, բայց խոհեմ էր: Զուգեց իր տան անուէր կոտորել յաւիտեան ու մի չորանի արիւնը մոնել ընդունայն:

Բայց ինչ կասէին եթէ իմանային որ մի չորան նրա աղջկայ ետևիցն էր ընկել: Պէտք էր Հասօին հեռացնել. հեռացնել ինքնակամ, զոհ խորամանկութեան: Պէտք էր այնպէս մի խաղ սարքել, որ Հասօն թողնէր ինքը հեռանար ու մէկ էլ այդ կողմերը չդառնար:

Մտածեց աղան, երկար մտածեց ու գտաւ. հնարք: Մարդ ուղարկեց, կանչեց Հասօին ու ասաց նրան:

«Գիտեմ, Հասօ, ասաց չար աղան—գիտեմ, որ սիրում ես իմ աղջկան: Դու քաջ տղայ ես. լսել եմ լաւ սրինդ էլ ածում ես: Աղջիկս քեզ կը տամ, միայն կը դնեմ մի պայման: Լսել եմ, որ ոչ խարները քեզ հնազանդում են ու սրնդիդ ձայնից գրաված քեզ մօտ գալիս են:

«Իեանից մինչև այդ բարձր աշտարակը—տեսնում ես նրան—դնել կը տամ փայտեայ սանդուխտը. դու կը նստես այնտեղ—բարձրում, ոչխարներդ կը ժողովին ցածրում: Ահա պայմանը: Եթէ դու բարձրից, սրինդդ ածելով, կարողացար ոչխարներին սանդուխտի վրայով քեզ մօտ վեր հանել, այն ժամանակ աղջիկս քեզ հալալ, առ ու վայելի:

«Ապա թէ ոչ՝ խաչապուակ եղիր, ինչ ունիս-չունիս հաւաքիր և քանի շուտ է՝ այս կողմերից հեռացիր: Մի չորան՝ աղայի փեսայ չի լինիլ—այդ էլ խելքիցդ հանիր»:

Հասօն ժպտեց, խոր գլուխ տւեց, «Տէր ես աղան»—ասաց—ասածիդ համաձայն եմ:

IV

Շինել տեղ աղան, փայտեայ սանդուխտը:—Իննսուն և ինն աստիճան ունէր նա:—Հասօից ծածուկ կոտրեց նրա մէջ տեղի մի աստիճանը. կոտրածը թոյլ կերպով դրեց իր տեղը այնպէս, որ ոչինչ չէր երևում, բայց մի թոյլ սեղմում հերիք կը լինէր փայտը ձգելու, և մի աստիճանից դէպի միւսը՝ մի արշինաչափ տեղ բաց թողնելու. այդպիսով էլ ոչխարների անցնելը անհնար դարձնելու:

Օ՛, չար էր աղան. հպարտ էր հպարտ... Այդ խարդախութիւնը արեց չար աղան: Հասօին աշտարակի ծայրը հանեց, Զալխէին պատըշգամբի վրայ ու ասաց չոբանին: «Ահա Զալխէն, խրախուսւիր, հալալ է քեզ նա, թէ ասածս արիր»:

Զալխէն տեսաւ Հասօին, ժպտեց նրան, կարմրեց ու նշան արաւ: Իմացաւ չոբանը որ Զալխէն էլ սիրում էր իրեն: Սիրտն ուրախութիւնով լցւեց: Առաւ սրինդը, բերանին դրեց, քէօլողը ծռեց ու նւագն սկսեց:

Թնդաց սար ու ձոր, շարժւեցին ծառեր, դողացին քարեր. յուզւեց չար աղան, խելացի՛ Զալխէն. քիչ մնաց թոնէր ցած ու գնար ոչխարի պէս ընկնէր Հասօի ոտքերին:

Շարժւեցին ոչխարները, մօտեցան սանդուխտին ու սկսեցին միմեանց ետեւից բարձրանալ աշտարակն ի վեր:

V

Լ՛օ, լ՛օ, լ՛օ Հասօ, Սև-ջրի չոբան, սար ու ձոր մղկտացնող ջիււան. դադան մեղմացնող, քար ու ծառ յուզող չոբան: Ինչու չիմարի պէս հաւատացիր աղայի: Ինչո՞ւ բարձրացար ծայրը աշտարակի: Զուր դառնացիր մօրդ փորում, Հասօ: Նրանի չմոնէիր այս աշխարհը որ լիքն է աղաներով: Նրանի չտեսնէիր արևի փայլը որ քեզ այրեց-խորովեց, Սև-ջրի ալիքները որ քեզ արորեց. շամբի օրօրւելը, որ քեզ կախարդեց: Լ՛օ, լ՛օ, լ՛օ... մի՞թէ կրմանջը ¹⁾ այնքան նամէրդ ²⁾ եղաւ, որ սէրը ծաղրեց: Միթէ՞ նրա խիղճը

¹⁾ Քիւրդ:

²⁾ Անաղնիւ, տալիս:

կորաւ. Աստուածը մոռցան: Խեղճ Հասօին ինչո՞ւ Շէյթանի բաժինն արաւ, աշխարհը լացի ու սուգի մէջ դրաւ... լճ, լճ...

Հա՛ բարձրանում էին ոչխարները, հրում միմեանց: Սրնգի ձայնից դիւթւած մոռանում էին իրանց տակի անդունդը: Աչքերը Հասօին ուղղած, բարձրանում էին:

Աշխարհը զմայլած դիտում էր: Չար աղան քար էր կտրել: Իսկ Չալխէն մինչև կէս մէջքը կռացել, ձեռները Հասօին էր պարզել ու գոչում էր.

—«Ես քոնն եմ, Հասօ, քոնը յաւիտեան:—Ես քեզ սիրում եմ. այնքան եմ սիրում, որքան չէր սիրում Լէյլան՝ Մէջլանին:—Ես քեզ սիրում եմ. այնքան եմ սիրում, որքան չէ սիրում Թիթեռը ճրագին, սոխակը՝ վարդին, աշխարհն՝ արեւին ու բոցը՝ հողին:

«Ի՞նչ ես իմ ճրագը, դու ես իմ վարդը. դու իմ արեւն ու դու իմ հողը»...

Լսում էր Հասօն, սիրտը խշխշում: Ածում էր, ածում, նւագը ու ժողովնում:

Եւ ոչխարները բարձրանում էին, շարքով բարձրանում:

VI

Հասաւ ների ¹⁾ այժը կոտրած աստիճանին: Չգաց որ մահը առջևն է, բայց դիւթւած էր—ոտքը դրեց փայտի վրայ:

Շարժեց փայտը. լսեց մի մայիւն և սիրուն ներին պտոյտ դործելով օդի մէջ, զնաց ջախջախելու անդունդի քարերի վրայ:

Մղկտաց Հասօն:—«Հէջ վախ, իմ սիրուն ների, կանչեց սրտաբուղիս. բայց աչքը երբ Չալխէին ընկաւ, մոռցաւ ներին: Սրինգը դրեց բերնին ու սկսեց ածել:

Ոչխարները տեսան ներու դրութիւնը, կանգ առին, մտածեցին ետ գնալ, բայց դիւթւած էին, առաջ զնացին:

Փորձեց առաջին ոչխարը, ետ ետ քաշեց, առջևի ոտքերը բարձրացրեց և ուղեց թռնել:—Մի մայիւն արձակեց և զնաց այժի ետեւից:

—«Վախ, վախ, իմ անմեղ ոչխար, մղկտաց Հասօն: Նայեց Չալխէին, մոռցաւ ոչխարին, ոչժ տւաւ «փող»-ին:

¹⁾ Առաջնորդող ալժ:

Փորձեց երրորդ ոչխարը, մինչև իսկ թռաւ, բայց կպաւ աս-
տիճանին, մի պտոցոս գործեց, խղճուկ կերպով մայեց ու գնաց դէ-
պի խոր անդունդը:

«Թռէք, անցէք իմ սիրուն ոչխարներ—երգեց Հասօն—[Թռէք
իմ թաւամազ գառնուկներ, եկէք ձեր տիրոջ մօտ»:

Ոչխարներն էլ չէին շարժուում. ետ ետ էին գնում:

Կատաղեց Հասօն—բացւածքը չէր տեսնում—որչափ սէր ունէր
ու զգացմունք, ներշնչեց սրնգին. զեղզեղանքներով քարացրեց բնու-
թիւնը... բայց ոչխարները ետ ետ էին գնում:

Ամաչեց աղան իր գործից. կիսամեռ եղաւ Զալխէն յուսահա-
տու-թիւնից:

Փոխեց Հասօն եղանակը:

Այժմ ինքն էլ չգիտէր ինչ էր ածածը:

Դադրել էր քամին, կանգնել էր ջուրը, լուել ամեն ինչ:

VII

Ո՞վ չէ լսել «Լուր-գա-լուրը», որին չի դիմանալ ոչ մի քար
սիրար: Որին լսելով կը [Թրթռայ սիրող սիրտ, կը մարի: Որին լսե-
լով կը դժի սիրող աղջիկը, կը դժի և դէպի՝ սիրողը կը սլանաց:

Սքանչելի է նա. երգերի փառքն է նա:

Հրեշտակների մրմունջը, Հասօի ոգին է նա...

Շարժեցին ոչխարները, գլորեցին շատերը:

Շարժեց և Հասօն, կռացաւ, տեսաւ բացւածքը:

Հասկացաւ ամեն ինչ, նայեց աղային:

Զգաց որ Զալխէն կորած էր իր համար, ինքն էլ աշխարհի
համար: Շարժեց Զալխէն էլ, նայեց աղային, նայեց Հասօին:

Զգաց որ Հասօն կորել էր իր համար, ինքն էլ աշխարհի համար:

Եւ լուեց ամեն ինչ...

«Լուր-գա-լուրը» կտրեց, նրա խազի վերջին [Թռթռումը
գնաց. մեռնելու օդի մէջ...

Յետոյ... լսեց մի ճիչ:

Ու երկու մարմիններ արագ պտոցոս գործելով օդի մէջ, գնացին
միասին, ջախջախելու անդունդի խորքերում... և միմեանց զրկում:
Հասօն և Զալխէն էին դրանք...

ԳԵՂԸ ԿԱՆԳՆԻ—ԳԵՐԱՆ ԿԸ ԿՈՏՐԻ

ԳԱՅՐԻԷԼ ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆՑԻ

Այլամ պապէն առաւօտը, երբ ժամից տուն եկաւ, մի կտոր հաց մի քիչ կարագի հետ ձեռն առաւ, ու հորթիկները քշեց դաշտ։ Հորթիկները թւով երկու, քանի գիւղի միջումն էին, ճանապարհովը ուղիղ գնում էին, բայց, երբ խոտոր-մոտոր փողոցներից դուրս եկան ազատ դաշտը, ամեն մէկը նոցանից մի կողմ փախան։ Յեր պապէն խղիւզալով մինչև, փայտը նեցուկ, մէկին հասնում էր, միւսը արդէն հակառակ կողմն էր գնացած լինում։ Հեռւէն ոտոտուելով եկող Մատուրը տեսնելով այս բանը, մօտեցաւ ծերունուն.

—Պապէ, ի՞նչ կըտաս, որ հորթիկները քշեմ տանեմ հասար։

—Հէջ, շան որդի, դու մեր խնձոր գողացողը չե՞ս։

—Ձէ, էն Աստուծը, պապէ, ես ձեր խնձորները չեմ գողացել։ Ես պատի մօտ խաղում էի, ձեր Մայրանը ինձ կանչեց, ասաւ. արի խնձոր կեր։ Դու էլ եկար բռնեցիր, խնձորները խլեցիր։ Հիմի էլ ձեր հորթիկները հասար չեմ տանի, ասաւ մանուկը և շրջեց փախչելու։

—Տօ կանգնի է... շուն, շան որդի, ինչքան ուզում ես քեզ խնձոր կըտամ, միայն հորթիկները տար հասար։ Բալա ջան, հիմի խնձոր քաղելու ժամանակ է, թող մնայ, հասնի, էլի դուք կերէք, հօ ես իմ գերեզմանը տանելու չեմ։

—Ձէ, պապէ, թէ ինձ խնձոր կըտաս, հորթիկները կըտանեմ հասար, թէ չէ, չեմ տանի։

—Լաւ, կը տամ, կը տամ։

—Որ մէկ էլ եկայ ձեր այգին Մայրանի մօտ, հօ էլ ականջներս չես քաշի:

—Չէ:

—Քէչ, քէչ, հա-ւոյ, ձեր բողազը, սորւեր էք պապէին, որ վազել չկանայ, ձեր վիզը կը կտրեմ, փայտը ձեռին արագ պտրտելով և օդում շրջան գծելով, Մատուրը հորթիկներին խռիկ տւեց դէպի դաշտը:

—Փառք Քեզ Աստուած, ինքն իրան մրթմրթում էր ծերը մանուկի հեռանալուց յետոյ, դրուստ որ աշխարհը փոխւել է: Ո՞վ էր տեսել մեր ժամանակին, որ տասը տարեկան աղան, մինչև խնձոր չխոտանաս, քեզ չլսի, հիմի ամեն բան յեղաշրջւել է, առեն մարդ դէպի իրան է քաշում:

Հասարը, ուր հորթիկները տարաւ Մատուրը, կրէք տարի սրանից առաջ բացարձակ դաշտ էր: Գիւղի անասունները ազատ գնում էին այնտեղ արածելու: Բայց մի քանի տարի առաջ Խնութայ մուլքատէր Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը կամաց-կամաց սկսեց հրատարակել, որ այդ հողը իրան է պատկանում. և անցեալ ոչ միւս տարի մի օր գիւղացիները տեսան, որ մօտ յիսուն թուրք բանւոր պարսպում են այդ հողը: Տանուտէրը գիւղում չէր, ամեն մարդ իր ցաւին էր դնացել, խօսող չեղաւ մինչև տասն օր, երբ Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը մօտ քսան խալւար ցորնատեղ պատել տւեց: Այս անցքից յետոյ, Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը, թէպէտ միշտ հաւատացնում էր, որ հողն իրան է պատկանում, որ սրա համար կան դեռ պարսկական զաբալէք, որ զեմլէմէրն (հողաչափ) հաստատուել է այս թղթերը, բայց գիւղացիք չէին լսում և միշտ այդ հողն արածեցնում էին, Երկու տարի այսպէս անցել էր, բայց այսօր Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը հրամայեց իր ծառաներին, որ այլ և՛ գիւղացիների անասունները չթողնեն հասար և ընդգիմադրողներին ծեծեն:

Մատուրը, հորթիկները նոր արած հասարը, ուզում էր յետ դառնայ, որ դուրս եկաւ Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկի ծառայ Սարգարը:

—Տօ, շան որդի, բօլ չէ՞, էս ձագ ու հորթիկները անէք խալիսի հասարի մէջ:

—Է, ինչու խալիսի, պատասխանեց Մատուրը, հասարը գեղականինն է, էլ:

—Ասա, շան ձագ, դու ի՞նչ ես հասկանում, գիւղի հասարն
 օրն է, ուրիշինը օրը: Դէ, հայդէ,—կը գամ ականջներդ քոքահան
 կանեմ:

—Ինչո՞ւ չեմ հասկանում, չգիտեմ, որ քո աղէն ուզում է մեր
 գիւղի հողը խլի,—կըտանք որ:

—Քէչ, քէչ, շան մալեր, դէ դուս ելէք, ասելով, Սարգարն
 սկսեց խռիկ տալ հորթիկները, գոմշի ձագերը, խոզի գոճիկները ու
 գառները:

—Տճ, ձագ ու հորթկան, ասում եմ, ձեռ. մի տուր, է, գո-
 ուում էր Մատուրը ու Սարգարի խրկած անասունները յետ դարձ-
 նում:

Մօտ կէս ժամ Սարգարը չէր կարողանում անասունները հասա-
 րից դուրս բերել. Մատուրը չէր թողնում, վերջապէս նա բարկա-
 ցաւ, իր չարածճի հակառակորդին ծեծեց, հանեց դանակը ու մի
 քանի անասունների պոչ ու ականջներն էլ կտրեց: Անմեղ հոր-
 թիկների պոչերը մի թիգ կտրում էր գցում: Նա մտաբերեց Հաջի
 Միրզա Հուսէյն բէկի սաստիկ ապսպրանքը ու բոլորին էլ վիրաւո-
 րեց: Ազատ շինացին անգամ խոզի գոճիկները:

Մատուրը լիարդապատառ վազեց գիւղ:

—Հայ, հաւար... Սարգարը հասարում գեղի ձագ ու որթկան
 պոչ ու ականջը կտրեց: Աղամ պապէ, ձեր չալ որթիկը արնի
 մէջ շաղաղւել է. Գէլօ, Կափօ, մօրքուր Սալթի, քաւորի մէր, զնա
 ցէք-հասէք:

Մինչ այս լուրը գիւղի մէջ տարածւելը, վիրաւորւած կեն-
 դանիներն էլ լցւեցան փողոցները: Հորթիկները, ականջները ու
 պոչերը արիւնոտ, փողոցներում վազվզելով բոռբոռում էին, գոմշի
 ձագերը նոյնելով կամաց-կամաց քայլում: Մեծ աղաղակ բարձրացրել
 էին գոճիկները: Նրանք ջղջղում էին ու կռկռուէին: Անդուրացել էր
 մանաւանդ մի գոճիկ, որը առաջ սիրուն էր, և որը այսօր փողոցէ
 փողոց փախչելով, արիւնոտ ականջը ցեխին էր քսում ու նայողի
 ծիծաղը յարուցանում:

Ասում են, եթէ կամենում ես գիւղացի կնոջ պատժել, նրա
 կթած կաթը թափի, իսկ եթէ ուզում ես զայրացնես, որ Աղամայ
 տաբալ խորածը հանի հողի երես, ձագին կամ հորթկան ծեծի:

Այս ղէպքը կանանցը գժւացրեց: Գիւղի զանազան թաղերում նրանք ձըւճւոցը գցեցին: Իմ դառի ականջ կտրող որդիդ մեռնի, իմ ձագի ականջ կտրող, ձեռք կուշտ փորի վրայ չղնես, որդիդ թոնրում խաշ ու խորով ըլլի: Նրանցից մի քանիսը վազեցին դէպի Հաջի-Միրզա Հուսէյն բէկի տունը, սրանց հետեւեցին միւսներն էլ և բոլորը հաւաքեցին մուլքատիրոջ բարձր դարւազի առաջ: Հաջի-Միրզա Հուսէյն բէկը հրամայեց, որ դռները փակեն, այդ անզգամներին ներս չթողեն, և ինքը գնաց տան վերին յարկը:

—Հայ ես քու մեռլի գլխին, շան որդի, քո սառկածին, դու մեր տները աւերեցիր, դիւանխանի շուն, ստախոս, կեղծաւոր քուփակ, մեզ հող ու ջրից զրկեցիր, մի կտոր հող մնացել է, էն էլ ուզում ես պատես: Աստուծ արդար դատաւոր է, քո որդիքը չեն ուտի, գողգողում էին գիւղի կանայքը և, որը քարը, որը փայտը խփում գիւղի մլքատիրոջ տան պատերին ու դռներին: Սրանց մտեցան մի քանիսը գիւղի ծերերիցն էլ, և Հաջի-Միրզա Հիւսէյն բէկի հօր ու պապի ոսկորներից ձեռ չէին քաշում, մինչև որ ջանկարծ, սպիտակ ձին հեծած, դուրս եկաւ տանուտէրը:

—Ի՞նչ է, հաւաքւել էք այստեղ, գնացէք ձեր տները, բարկացաւ նա, և բոլորը ցրեցին:

Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկի վարմունքի լուրը շուտով տարածւեց հանդը. գիւղացիները բանատեղում յայտնում էին իրանց անբաւականութիւնը և բողոքը: Շուտով հաւաքեցին մի խումբ շինականներ Համբօյի մօտ—Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը շատ անաստուածութիւն է անում, ասում էր Ադամը: Սուտ տեղէն մեր գիւղը խլեց, մուլք գրել տւեց, մեր հողերի վրէն ջաղաց շինեց ու չի թողնում, որ գիւղի մարդն էլ շինի:

—Անաստուածութիւն, որ ըտենց անաստուածութիւն... էն տարին թանգութիւն էր, գնացինք կուշտը, երկու հարիւր մանէթից կոպէկ պակասեց ցորեն չուեց, վրաներս էլ շահով գրեց, ասում էր Խորթօն:

—Տօ, մենք — հալա փառք Աստու, ասում էր Համբօն, Աստուած հայ քրիստոնեային մի կտոր հաց է տւել, թէ լաւ, թէ վատ

դրա պարտքի տակից պրծանք, բա մօտի գեղրանքի թուրքերը, խեղճերի վրէն միշտ աւելացնում է և շահին շահ դնում։ մեր խոնախա Ալին դրանից ութ մանէթ փող էր առել, ուղիղ եօթանասուն երկու մանէթ տւեց, որ աղատւեց։

—Մի ուրիշ տեղ զիւղացիները աւելի տաք էին վիճում։

—Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը մեր տները աւերեց, ասում էր Աքլոր Մէլքոնը, էն է պակաս, որ մեզ տանի իրեն կնիկ անի։

—Հա, աղբէր, էդ է պակաս, ասում էր բարեկամը, մեր գիւղի ջրի, հողի զործին խառնւում է, հարեւաններին իրար հետ թշնամացնում է, խօսում ենք՝ ծեծում է, սրա ձեռին քաշել չի լինի։

—Աա կը լինի, որ էս զիշեր բոլոր զիւղով հաւաքւենք, դրա դրած պատերը քանդենք, թող ինչ անում է, անի։

—Աա։ Ինչ պէտք է անի, զեղը կանգնի,—գերան կը կոտրի։

—Շատ լաւ։ Մենք արդար կողմն ենք, զատարանը մեզ կը պաշտպանի։

Յունիսի երեկոյ էր։ Հով զեփիւռը հագիւ տատանում էր ծառերի տերեւները։ Առտինը, պարզ ու սպիտակ, հանդարտ ցոլում էր երկնակամարի վրայ։ Բիւրաւոր ասողեր վառ փայլում էին ու պըսպըղում։ Ալին հանդարտութիւնը տիրել էր Խնութում։ Ընտանիքները կով ու ոչխարները կթում, դուրսը կապած չարդախների վրայ լուսնի լոյսին ընթրում էին։ Գիւղի մէկ թաղումը միայն, տանուտէրի տան մօտ, մեծ աղմուկ կար։ Այստեղ ժողովւել էին համարեա ողջ զիւղականը։

—Մուխսի, ասա, ի՞նչ ես ասում։

—Ի՞նչ ասեմ, ես Հաջի Միրզա-Հուսէյն բէկի... էն... գնանք նրա դրած պատը, տունը, դուռը քանդենք, թող մեր գեղից կորչի, զնա!

—Թողէք, տեսնենք Կակօն ի՞նչ է ասում, աշխարք է տեսել։

—Որդիք, ես հարիւր հինգ տարւայ մարդ եմ, ինձ էլ խանի-Խչէնն ասում, քանի խանի մօտ ծառայել եմ, քանի նաչախիկ, մովրով, գոբերնատոր եմ տեսել, Հասան խան Սարգարի մօտ ձեռովս չորս անգամ զիւան եմ կտրել։ Ել պտի իր անունը գետին չտայ, պտի չթողի, որ ամեն մարդ իր վրէն ձեռ վերցնի։ Աստուած էլ ժողովրդի գանգատը կընդունի, թաղաւորն էլ։ Պապական մենք լսել

ենք. «գիւղը կանգնի—գերան կը կոտորի»: Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկն էլ մեզ նման մարդ էր. Սարգարի մօտ էլաքչի էր: Մովրովը, էն ժամանակ ուլ էր գիր գիտում, տարաւ իր մօտ միրզա: Ելաքչի Հուսէյնը դէ, դէ, դէ առաջացաւ, հարստացաւ, որից ազնական գրեց և իրան Ասածու երեսից գցեց, շատ անիրաւութիւններ արաւ: Մենք, աղքատ ու աղքատ, մեզ ինչքան զօռ տուց, բաւական չէ, հիմա մեր վերջին կտոր հողն էլ է խլում: Ես էգուց-էլլօր մեռնելու եմ, ինձ թաղելու տեղ կը լինի, համա դուք մնալու էք, ձեզ ու ձեր որդիքին մի օր լացէք, թէ չէ, դռնէ դուռ հաց կը մուրաք: Որ էլլիկով մէկ ըլլէք, Ասուած էլ ձեզ կը լսա:

—Դուք էլլիկով մէկ էլէք, ես Հաճի Միրզա Հուսէյն բէկին էս սհաթին մորթեմ, թէ թաղաւորը ինձ մի բան ասան, հնչեց Են-գօի ձայնը:

—Գնանք, գնանք, էս սհաթին հասարը քանդենք:

—Ամէնով էգպէս կանդնել, հասարն ուղում էք քանդել, բալակի (գուցէ) մտածում էք, դրանից ինչ կը ծնի, շեշտելով խօսքերի վրայ միջամտեց Համբօն. չասէք, թէ ծառայութիւնից դուրս է եկել... Հաջի Միրզա Հիւսէյն բէկը, ... բոլոր խաները նրա ազգականներն են, բոլոր ծառայողների հետ էլ ծանօթ, բարեկամ է... Նրան թողո՞ժ մեզ չեն պաշտպանի, ռուսի օրէնքն էլ ինքնազուլս պատ քանդողին պատժում է: Եկէք, դնանք զանգատ, էլ ուրիշ ոչինչ:

—Տօ, ինչ ես ասում, Համբօ քեռի, կնիկներուցս էլ է ամաչենք. խօսելիս մեզ ասում են, թէ տղամարդ էք, ինչպէս է Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը ձեր հողը խլում է, գոռում էին բոլորը:

Այս աղմուկը անվերջ շարունակում էր, գզիր Գասպարը գիւղը թաղէ թաղ շրջելով, բարձր ու ձիգ ձայնով կանչում էր. «Ասուած սիրողը, Քրիստոս պաշտողը գաջ տանուտէրի տունը հն, հն, Ասուած սիրողը, Քրիստոս պաշտողը գաջ մէլիք Գէվօի տունը հն, հն»: Տանուտէրի տան առաջի ամբօխը կամաց-կամաց բազմանում էր: Մէրերը, կանայքը, երեխաները, դաշտում մնացած բանւորները, փիշերայ աջգեպանները—բոլորը ժողովեցին: Աղմուկից իրար չէին հասկանում: Վերջը բոլորի ձայնը կտրեց տանուտէր.

—Թէ որ գեղով մէկ ըլլենք, ես իմ տունը, երեխաները կըղը-

նեմ, գեղի խօսքը առաջ կը տանեմ, ըսկի մի խան ու բէկից էլ չեմ վախենայ, թող էլը (հասարակութիւն) իմ քամակին կանգնի, էս սհալթին գնանք, հասարը քանդենք, — թող ինձ բանա զցեն:

— Ողջ էլլիկով մէկ ըլլենք, մէկ ըլլենք:

— Ո՞ր մեզ հետ չէ:

— Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկի ծառայ Սարգարը:

— Թաղեմ Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկի գլուխը, մէջ մտաւ Սարգարի կինը, նա իր հացը հօ մեզ չի տայ: Իմ մարդը տասն և հինգ տարի է նրա մօտ ծառայում է, իմ երեխէքս տղոր մեռնում են, մէկին շոր չի տալիս, իմ մարդը տանը չէ, ես նրա փոխարէն եկել եմ, էլլիկը մեռնի էլ, ապրի էլ, մենք հետն ենք, — ես էլ ձեզ հետ կը գամ հասար քանդելու:

— Նանեմ օլասան (մայրս լինիս), պատասխանեցին գեղացիները:

— Յաճախ Հաջի Միրզա Հուսէյն բէկը զրդուել էր գիւղացիների զգացմունքները: Այսօրայ զէպքը մի չնչին պատուակ էր նրանց մինչև այժմ փակւած զայրոյթը երևան դալուն: Նոքա վճռեցին որ ամենքով եկեղեցում երդւեն, քանի որ ուժերին կը պատի, միաբան բողոքեն գիւղի հարստահարողների դէմ և իրանց հողը չտան:

— Երեխէս կը ծախեմ, բանտում կը պառկեմ ու էլի խօսքը առաջ կը տանեմ, գոռում էր Աբլոր-Մեղքոնը:

Լուսինը իր շուրջը անում էր երկնակամարի վրայ: Գզիր Գասպարը շարունակում էր գոռոցը: Յանկարծ գիւղական եկեղեցու դանդերը հնչեցին և նոցա բարակ ու մեղմադձոտ ձայնը պարզ օդով տարածւեց հեռու դաշտերը: Տանուտէրի դռան բազմութիւնը լցւեց գիւղի աղքատիկ եկեղեցին. մի խումբ գիւղացիներ շուտով ձեռքերի վրայ բերեցին գիւղի ծեր քահանայ տէր Յարութիւնին: Տէր Հայ-Հօյը, երիտասարդ քահանան, գիւղի բանին չէր խառնւում: Զէթի կանթեղը ի-ր աղօտ լոյսը տարածեց գիւղական աղքատ եկեղեցում: Տէր Յարութիւնը, փառաւոր, ճերմակ միրուքով սեղանից սկսեց Աւետարան կարդալ: Յորդ արտասուներ հոսում էր նրա աչքերից և ճերմակ միրուքի վրայից թափւում գետին: Ողջ գիւղը աղօթում էր: Մեր, պառաւ, երիտասարդ, խուռն լցւել էին եկեղեցի: Տանուտէրը, Համբօն, Աբլոր-Մեղքոնը, Բարեղամը խելքատար

կանգնած էին սեղանի մօտ։ Խանի Խէն աչքերից կայծակներ թափելով, երկու ձեռը վեր բարձրացրած աղօթում էր։ Ադամ պապէն չոփած, գլուխը գետնի վրայ, տափացած «ու մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն» էր լալով արտասանում։ Վերջը քահանան «ամէն» ասելով կտրեց Աւետարանը։ Խորին լուծիւնը տիրեց եկեղեցու մէջ։

—Դէ, որդիք, շարունակեց նա, եկէք այս սուրբ Աւետարանի վրայ երգեցէք, որ միաբան լինէք, չարը ձեզ չխաբի, որ էլի (հասարակութեան) օգուտը թողած, այլին չպաշտպանէք։

—Ամենից առաջ գնաց տանուտէրը։

—Այս սուրբ Աւետարանը իմ տունը քանդի, որդիները սպանի, ես ժամ ու պատարագի արժանի չլինեմ, թէ այս բանից յետ դառնամ, գիւղի օգուտը թողած, իմը կամ ուրիշինը բռնեմ։

Նրան հետեցին Համբօն, Աբլոր-Մէլքոնը, Թորթօն, Ադամը, Բարիզամը և միւսները։ Նրդուղները դուրս էին գալիս և պարիսպ քանդելու համար իրանցը հարկաւոր զործիք ձարում։ Շուտով մի ահագին բազմութիւն, որը բահով, որը թիակով, որը կացինով գիւղից դուրս եկաւ և մտաւ վեց հարիւր հոգի տղամարդ, կին, երեխայ ուղեորեցին դէպի հասարը։ Մատուրը, Մայրանի և գիւղի միւս երեսաների հետ, ամենից առաջ էր վազում և Հաջի-Միրզա-Հուսէն բէկի գլխին զանազան սպառնալիք կարգում։ Նրանց հետ գնում էր տանուտէրը իւր բոլոր գիւղացիներով, ամենից ետ էին Խանի-Խէն ու Ադամ պապէն։ Սրանց զգիր-Գասպարը, երկար փայտը ձեռին, Մելիքին էր զովաբանում, և սաղ ըլի էլիկը ասելով, զարմացք յայտնում՝ նրա այսօրւայ միաբանութեան վրայ։

—Հիմա թող մեռնեմ, թէ իմ աչքի առաջ ժողովուրդը հասարը քանդում է, էլ ուրիշ փափագ չ'ունիմ, ասում էր Խանի-Խէն։

—Շատ էլ մեր ազէն ես, ի՛նչ անենք, որ մեր հացն էլ ես կտրում, հօ մենք չենք կարող ողջ էլը թողի, քեզ բռնի, ասում էր Սարգարի կինը։

Ամբօնը, հասաւ թէ չէ պարսպին, ձեռք տեց քանդելու։ Շինականները աշխատում էին զարմանալի եռանդով։ Յիսուն մարդու տասն օրւան դրած պատը, վեց հարիւր մարդը մի ժամւայ միջոցում քանդեց, տափառաղաղ արաւ։ Օրւայ աշխատութիւնից յոգնածութիւնը բոլորովին աչքի չէր ընկնում, որը կուրծքն էր դէմ

տալիս պատին, որը թիով հողը գցում, որը քլունգը պատի տակ տալիս բաշաշափ կոշտերը իրար վրայ շրջում: Ամենից եռանդուն աշխատողները կանաչք ու երեխաներն էին:

Առաւօտը, երբ արեգակը իր սպիտակ լոյսը սփռեց Խնութի վրայ, Հաջի-Միրզա-Հուսէյն բէկի հասարի տեղում միայն չոր հողն էր ճերմակին տալիս:

Վեց ամիս աւելց խնութցիների ու Միրզա-Հուսէյն բէկի դատը: Վերջինիս պաշտպանում էր նահանգի ամենաճշմարիտ հայ փաստաբանը, որ ամենայն խօսակցութեան մէջ, երբ նրան ասում էին, թէ բէկի վարմունքը անիրաւացի է, պատասխանում էր, «խնդրեմ ինձ ասէք, պատն թվ է դրել, բէկը, ուրեմն պէտք է նրա իրաւունքները պաշտպանելն»։ Նա անգամ խորհուրդ էր տալիս, որ հայերի կողմից արած այսպիսի անիրաւացի գործերում, անպատճառ հայերը թուրքերին պաշտպանեն, սրանով թուրքերի սիրտը զրաւեն, որ երկու ազգութիւնների միջից թշնամութիւնը վերանայ: Խնութցիները ընկել էին մի ժամանակ դաւառապետի օգնական եղած, այժմ փողոցային փաստաբան, Գէորգ աղի ձեռքը: Վկաներ էին կանչւած, որոնցից թուրքերը ճարպիկ խօսեցին յօգուտ իրանց հաւատակցի, իսկ հայերը, ոչ մէկն էլ մինչև այսօր դատարան չտեսած, վախեցան, շշկլեցին, իրար հակառակեցին, այնպէս որ նոցա ցուցմունքից մի որ և է եզրակացութեան գալ անկարելի էր: Այսօր նահանգական դատարանը վերջնական վճիռը կարդաց: Վիճելի հողերը ճանաչել որպէս բացառիկ սեփականութիւն Հաջի-Միրզա-Հուսէյն բէկի, որին և յանձնել խլելով գիւղացիներից. տալ նրան իրաւունք պահանջել խնութցիներից իրանց մշտաները, իսկ տանուտէր Գէւօի ապօրինի գործունէութեանց մասին ժողովուրդ գողութիւն նպատակով՝ յայտնել դատախազին, նրա վրայ քրէական դատ սկսելու համար:

Է Լ Բ Ե Ր Գ

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԻ ԴԱԶԵԷԴԻ

Թարգմ. ՄԿՐՏԻՉ ՆԱԻԱՍԱԴԵԱՆՅԻ

Աշխղը քիստերի մի գիւղ է, որի բնակիչներին բաւականի ժամանակ է ինչ որ անտառոտ տեղից՝ ծառազուրկ զաշտի վրա վերաբնակեցրին: Այս գիւղում բնակութիւն հաստատեց, ինչպէս որ շատերը, մի ծերունի իր պառաւ կնկայ և մօտ տասնութ-տասնութինը տարեկան միակ զաւակ էլբերդի հետ միասին:

Սրանք սովորաբար ցանքով մի մեծ բազ պատեցին, մէջը մի տուն շինեցին և որովհետեւ կարողութիւնը տալիս էր և իրանք էլ աշխատասէր էին, ինչպէս առհասարակ բոլոր շէնները, նրանց կեանքը անցնում էր առանց նեղութեան:

Մի անգամ էլբերդը սալլին եզները լծեց, վրէն սիմինդով լիքը մի քանի քիշեւա ¹⁾ բարձեց ու դէպի Վլադիկաւկազի բազարը քշեց, որտեղ պէտք է ծախէր:

Ճանփի վրա նա հանդիպեց մօտ տասնի չափ նազրանցի սալ-լերին, նոյնպէս սիմինդրով բեռնած և քանի մի տղամարդիկ ու աղ-ջիկներ, ձեռներին հաւեր, ձու և սրանց նման գեղական արդիւ-նաբերութիւններ:

Էլբերդն հեռւից աչք կպցրեց սալլի վրա նստած մի ջահել, շնորհալի ու նազեւի օրիորդին, որի սեռակ և հրապուրիչ աչքերը

¹⁾ Քիշեւա—լաւ հարած ու տրորած կաշւէ պարկ է, որ խոնաւութիւն ու թացութիւն չէ ընդունում:

ցոլում էին ու, կարծես թէ, կրակի կայծեր էին թափում: Նա նստած էր սալի վրա ձեռին մի հաւ բռնած ու ժպտելով զէպի «Ձառուղն» ¹⁾ էր նայում, որին վերելից, օդի մէջ, մառախուղի նման ծուխ էր ծածկել:

Ելբերդը նայեց աչն աղջկան և սիրտը մի առանձին ցնծութիւնով լցւեց: Ելբերդն նորատի էր, թիկնաւետ կտրիճ, որի արիւնն եռում ու փրփրում էր և ջահելին վայել արկածն էր փնտրում:

Սա տեսաւ ջահել աղջկան, որ բարձրահասակ և նազելի էր ինչպէս ամառուայ զեփիւռը, միւսնոյն ժամանակ հրապուրիչ և սիրտ յուզող:

Ելբերդը ճիպոտեց իր եզներին, շուտով հասաւ աչն սալերին և սրտի մի առանձին տրոփիւնով ու ցնծումով ողջունեց նրանց սէրերին:

Սալի վրայ նստած աղջիկը նայեց նրան, ժպտեց ու հանաքով ասաց.

—Ո՛վ գիտէ, եզներիդ ջիրիթ ես տարել, որ այդպէս քրանեցրել ես դրանց:

—Այո, ջիրիթումն էին:

—Անշուշտ բոլորի առաջն էլ կտրեցիր.—ծիծաղելով ասաց աղջիկն ու մերջանի պէս պրօշների յետևում փախեցին համահաւասար կերպով դասաւորւած մարգարտաշար սպիտակ առամները:

—Հայ, հայ, որ ամենից առաջ հասաց:

—Ի՞նչ վաստակեցիր,—շարունակեց նա մարդուն շմեցնող շնորհալի ժպտով:

—Քո տեսութիւնը,—աշխոյժով բացագանչեց Ելբերդն ու վառվռուն աչքերով սկսեց նայել նրան:

—Տեսութիւնս,—միւսնոյն ժպտով նայեց աղջիկը. բայց ինչ որ մի բան խալթեց նրա սիրտն, նա կարմրեց և գլուխը կախեց: Աղջիկը շփոթւեց, կախեց գլուխն, բայց մի աներևոյթ ոյժից ձգւելով նորից վեր նայեց: Նայեց և առաջին անգամ նկատեց, որ նա գեղեցիկ, բարեկազմ էր. աղջիկը ցանկանում էր դիտել նրան անընդհատաբար, միայն Ելբերդի ուրուրի նման հրացայտ աչքերը

¹⁾ Ձառուկ — լեռնեցիները Վլադիկաւկազին են ասում: Մ. Թ.

ստիպեցին նրան շուտով նորից գլուխը կախել. և դէմքն էլ կարմրեց։
Ձեռքներում ամօթալի չէ, երբ մի ազապ աղջիկ ու մի երիտասարդ իրար հետ խօսեն. սրանց խօսակցութեան վրա ներկայ գտնուող մարդիկ սկսեցին քահ-քահ ծիծաղել։

—Պատասխանիր, Ենդի, պատասխանիր էլի.—քաջալերում էին նրանք աղջկան, որը կարմրում ու շփոթւում էր։

Ենդին ուրախ բնավորութեան տէր էր, զրոյցի մէջ պատրաստախօս, կատակասէր և բոլորն էլ յոյսները նրա վրա դրած՝ կարծում էին թէ նա թոյլ չի տայ օտար դիւղացուն յաղթութիւն տանել. բայց աղջիկը պատասխանելու փոխարէն լռութիւն էր պահպանում։ Այս միջոցներում լսեց զանգակների զոդանջը ու մի տարանտաս լոյս ընկաւ, որի մէջ չերբէզի երեք ետբուններ լծւած սրանց դիմացն էին սլանում։ Ամենքն էլ վաղեցին իրանց սալերի կողմը, որպէս զի ճանփա տան արագավազ ձիերին։ Միմիայն էլբերդը չհեռացաւ աղջկայ սալի մօտից, որովհետեւ համոզւած էր, որ իր խելացի ու փորձաւոր եզները ինքնակամ, առանց տիրոջ օգնութեան, ճանփա կը տալին ձիերին։

—Գնա, սալիդ նայիր.—մեղմաբար տսեց Ենդին, և ձայնի մէջ զոդ նկատուեց։ —Գնա, սոնիդ չկոտրեն ու այստեղ չմնաս։

—Թող սատանէն տանի նրան, քանի որ քեզ տեսայ։

Աղջիկը դարձեալ կարմրեց ու այնպէս ուժով սեղմեց հաւին, որ սա ցաւից ձչաց։

—Ի՞նչի ես ծաղրում ինձ, ինքս էլ գիտեմ, որ տղեղ եմ։

—Ես լլահ. քեզ ծաղրողի թուրը՝ թող վրա բերած միջոցին կռթի մէջ կոտրւի։

Այս միջոցներում տարանտասը հեռացաւ սալերից. սրանց մօտեցաւ. մի կին ու ծիծաղելով ասեց.

—Այ տղայ, ասեմք թէ լաւ մէջք ու թիկունք ունես, բայց լաւ էլ զինջիլ են գտել, զայիմ են կապտեւել քեզ։

—Ձեմ ցաւում, քանի որ Ենդին է ինձ կապտեւել, երանի թէ հետն էլ տանի ինձ։

—Այդպէս շո՛ւտ, —ծիծաղեց նորեկը։

—Ի՞նչ կարիք կայ ուշացնելու։

Այս խօսքերն ասելուն պէս հանեց դաբանչեն ու գցեց Ենդու

առաջ. այս նշան էր, որ Ելբերդը հանաք չէր անում ու այն աղ-
ջըկան կնութեան էր խնդրում: Էնդին նայեց, սիրտն սկսեց սաստիկ
բաբախել. սակայն սալլի վրա դաբանչէն դրստեց, որ գետնի վրա
չընկնի: Ներկայ գտնւող կինմարդը նրան բախտաւորութիւն մաղ-
թեց, որովհետեւ Էնդու կողմից դաբանչէն չվերադարձնելը համա-
ձայնութիւն էր նշանակում: Այսպէս հասարակ կերպով, բայց մա-
քուր սրտով, նրանք նշանւեցին:

Ելբերդը վերադարձաւ տուն Էնդուցը զժւած. սակայն չէր
համարձակւում իր սրտի խորհուրդը յայտնել հօրը:

Նա տանջւում, հալումաշ էր լինում: Երբեմն ընկնում էր աչն-
պիսի ինքնամոռացութեան մէջ, որ խօսակցին էլ չէր հասկանում,
չէր կարողանում զործ կատարել. որովհետեւ այն միջոցներում նա
միմիայն իր շնորհալի, սեռական աչքերով սրտի հատորի մասին էր
մտածում:

Մի անգամ նրա հայրը հարկաւոր համարեց հարցնել Ելբերդին
սրա աչսպիսի մոռացկոտութեան պատճառը: Առաջին խօսքի վրա
որդին կարմրեց ամօթից, բորբոքւեց, իսկ հայրը հարեց նրա վրա իր
փորձառու աչքերն ու պարզ կերպով հասկացաւ որդու սրտի խոր-
հուրդը:

—Ելբերդ, ինչի ես կարմրում, ինչի ես ամաչում, ինչի չես
յայտնում ինձ թէ սրտումդ ինչ ունիս: Կարելի է ինձնից աւելի
լաւ սրտացաւ բարեկամ ունիս:

—Ատուած է վկայ, քեզնից ոչինչ չեմ թազցնում... Ի՞նչ
պիտի թազցնեմ,—պատասխանեց որդին զլուխը կախելով:

—Բայ երեսդ ինչի ես դարձնում ինձնից. էլ բանի վրա
սիրտ չունես... հը', պատճառն ասա:

—Ի՞նչ ասեմ, որ ոչինչ չգիտեմ:

—Կարելի է մէկին սիրեցիր... թէ ուզում ես պսակել, ժա-
մանակ է արդէն, ամօթ էլ չէ...

—Ձէ, չէ,—աւելի կարմրելով ու վազելով վրա բերեց Ել-
բերդն ու ձիու կողմը վազեց, որ ախուից դուրս էր ընկել ու շիւ-
շիտակ դէպի ասպարի դուռն էր վազում: Մերունին աչքերով հե-
տեց որդուն, քան մի լույս մտածմունքի մէջ ընկաւ, չեղոյ
ժպտեց ու քթի տակ փնթփնթաց:

—Հայ գիտի ջահելութիւն... եկաւ զարունքն ու սիրան սկսեց տրոփել... Աջութիւն տայ Աստուած... երանի թէ լաւ աղջիկ ընտրի ու ես էլ բան չեմ ուզի:

Այս միջոցներում Ելբերդը բռնեց իր «կապուտին», արորեց նրա ուրուրանման աչքերը, շփեց ձեռքով նրա գլուխն ու աչացից կապեց: Փաղաքշած ձին, իբրեւ շնորհակալութեան նշան, սկսեց գլուխը մեղմաբար շարժել ու փունչալ: Ելբերդը ղուտուտ արեց, ձին ականջները յետ արեց, վրա ընկաւ և զգուշութեամբ ակռեքներով աջնպէս բռնեց նրա թևից, որ մսին չգիպցնէր, չցաւցնէր ու հետը խաղս ընկաւ: Ելբերդի դէմքի վրա ցնծութեան նշոյլներ փայլեցին, սիրելուց փաթթեց նրա շէնքովն ու փաղաքշական խօսքեր ասելով՝ սկսեց ձիու աչքերը պաշտել: Նրանց զգանքից նկատելի էր այն բարեկամական շաղկապը, որ կարող է զգալ այն մարդը միայն, որը շատ անգամ է ազատուել վտանգներից իր հաւատարիմ ձիու օգնութեամբ: Ելբերդը չեչէն էր, հետեւապէս յաճախ կը դիմաւորէր մահին ծակատ առ ծակատ:

—Ելբերդ.—ձայն տւեց հայրը:

—Ի՞նչ ես կամենում,—պատասխանեց նա և ձիուցն անջատելից, որը իր ցոլուն և երախտալից աչքերը դարձրեց նրան:

—Այտուղ արի,—ասեց ծերունին ու նրան տարաւ դէպի ճըղնաւոր աշան, որ ամեն մի չեչէն տնկում է ասպարի դռան մօտ՝ եկող հիւրերի ձիերը աջնտեղ կապելու համար:

Ծերունին նստեց ու որդուն էլ ասեց, որ նա էլ նստի:

—Աստուած է վկայ, որ ես այսպէս էլ լաւ եմ,—պատկառանքով պատասխանեց նա:

—Նստի՛ր, ուզում եմ հետդ խօսել:

Ելբերդն փոքր ինչ հեռու նստեց:

—Ելբերդ,—սկսեց հայրը.—հասել է ժամը և սրտիդ սրտակից է հանդիպել... աշխարհիս երեսին քեզինից աւել ոչ ոք չունեմ. ուրախութիւնդ ինձ համար Աստուծո ղորմութիւն է... Հաւանել ես, պսակւի՛ր... Աստուած աջողի քեզ: Քեզ բախտաւորեցնող և հնազանդ կնիկ տայ Աստուած... ասա՛, ճրտեղացի է:

—Սուրգոխեցի,—գլուխը կախելով պատասխանեց որդին:

—Որ օջախիցն է:

—Մասլագեաններին օջախիցն է:

—Լաւ օջախ է, նրանց աղջիկները ջինսով են լինում: Գեղեցկութեան մասին էլ ինչ հարցնեմ. գեղեցկութիւնն աչքն է տեսնում, սրտին սիրտն է հասկանում... Աստուած վերջը բարի անի... նշան աւիր, թէ ոչ:

Ելբերդը լուռ էր:

—Պատասխանն տուր, —ասեց ծերունին. —հմնիցն ես ամաչում:

—Դաբանէս աւիր:

—Տղամարդու պատիւը զէնքումն է, այդ խոստումից աւելի ծանր էլ ուրիշ բան չկայ: Ուրեմն էլ ինչին ես սպասում. ինչի գլխագնի մասին չես հոգում: Մասլագեանների ընտանիքը հռակւած է, փոքր գլխագնի երբէք չեն համաձայնի:

—Վաթսուկ կով են պահանջում:

—Այ, տեսմիր... սակայն լաւ և ազնիւ աղջկայ համար վաթսուկ կով շատ չէ... Առաջ աղայ ես, շուտով ձեռք կը բերես. տակաւին ոչինչ չհնչիս:

—Ունիմ մօտ տասներկու (թուման 1):

—Քառասուն (թումանի) չափ ես կարող եմ փոխ տալ... Այս փողը տար, «Բօխներին» — մոխեցիներին ոչխարների գնիր և, մօտ օրերումս մեր պասը կը կանգնի, մէկը երկուսով կը ծախես: Եթէ այս ամառը երկու անգամ դրամաշուրջ կատարես դրանով, հարկաւոր փող էլ կը վաստակես ու ինձինք վերցրած պարտքդ էլ կը վճարես... հասկացար:

—Հասկացայ:

—Լսիր ծերունու խրատը, ուրիշ գործի մի կաշիր, առուտուրը ամենաշահաւետն է... Գեաւուրներին թախելն ու կողոպտելը, Աստուած է վկայ, վարձք բան է. բայց հիմի դրա ժամանակը չէ: Առանց այս էլ են աշխատում, ինչքան որ կարելի է, մեզ գլխներից ռադ անել... Բարի գործի ես գնում, բարութիւնով էլ գլխագին դադիր. չեմ ուզում, որ թշնամիդ անգամ անունդ անէծքով յիշէ:

—Ոնց որ խորհուրդ կը տաս, այնպէս կը վարուեմ:

—Այո, այսպէս վարւիր, հաւատն փորձառութեանս ճանաչում:

1) Այն կողմերում թումանը մի կովի դին է համարւում: Ծան. 2.

մէջ Աստծու ողորմութիւնը անպակաս է. էլի կաշխատէի մի կերպով գլխազին ձեռք բերել. սակայն, Ելբերդ, ինքդ ես պարտական գլխազին ճարելու, քո հալալ աշխատանքով պէտք է ննջարանդ շինես... այս է մեր ծէսը, յս է մեր ազաթն ու մենք էլ այսպէս պիտի վարենք:

—Այդպէս կը վարւեմ:

Ուրախացած հայրը որդուն ներս տարաւ տուն, ձայն տւեց իր կնկան, որը առաջ էր լսել որդւ սրտի խորհուրդն ու ցանկութիւնը: Ելբերդն իր համար աշնանամուտին ննջարան շինեց, իր հալալ աշխատանքով աջնքան փող վաստակեց, որ կարողացաւ գլխազինը վճարել ու հարս բերել, որը ծերունիների համար մխիթարիչ ու սփոփիչ՝ իսկ Ելբերդին ուրախացնող ու բազդաւորողն եղաւ:

Ելբերդի կեանքը, բաւական երկար ժամանակ, սահում էր լաւ և բարեկաջող կերպով: Ալեւորած ծերունիները ցնծում էին որդկերանց բախտաւորութիւնով, Ասուած նրանց թոռան տեսութեան էլ արժանացրեց, որին զառամեալները զգուում էին ու շատ երես տալիս, թէ և գործի ու աշխատանքի էլ էին վարժեցնում սովորեցնելով միեւնոյն ժամանակ ցրտին ու յոգնածութեան դիմանալ, որոնք մշակ մարդու համար անխուսափելի պայմաններ են:

Բայց ինչպէս առհասարակ՝ Ելբերդն էլ ունեցաւ իր տխուր ու տրտում րոպէները. առաջ մեռաւ նրա հայրը և յետոյ մայրը, որ այնպէս կրթում ու լաւ խնամում էր հարսին:

Մնաց մենակ Ելբերդը իր ջահել կնկայ ու պզտիկ Սուլթուհետ—այսպէս էր նրա որդու անունը: Ջահել հայրը ձեռք զարկեց աշխատանքին ու թէ և իր վարելահողերը չէին բաւականացնում, որովհետեւ վեց օրավարից աւելի հող չունէր, բայց կապալով վերցնում էր հարևան զազախներից, որոնցից ամեն մէկը երեսնական դեսետին հող ունէր, վարձը վճարում էր և էլի աջնքան էր վաստակում, որ կարողանում էր թշնամու և բարեկամի առաջ պարզերես դուրս գալ:

Ելբերդը գող, դատարկապորտ ու վաչրենաբարոյ չէր, մի խօսքով նա չէր ներկայացնում այն վաչրենի մարդու պատկերը, որը նկարւած է մեր աչքի առաջ զանազան ճամփորդների զրած նկարագիրներից:

Այս մարդը իբր կնկայ հետ միասին հնձում կախում էր, ունէր շատ հոտաղներ, որոնց օնգութեամբ տաւար էր սլահում. իսկ գիշերները անց էին կացնում իրար ջան ասելով ջան լսելով:

Մի իրիկնապահին Ելբերդն իր կնոջ հետ միասին հնձատեղից գիւղ վերադարձաւ ու տեսաւ, որ գեղամիջին մարդիկ մի տեղ էին հաւաքւել: Կնկան զրկեց տուն, իսկ ինքը մօտեցաւ. բաղմութեանը՝ հաւաքւելու պատճառն իմանալու համար:

— Ի՞նչ կայ. — հարցրեց նա:

— Ձեռ զարմանում, — պատասխանեցին նրան. — երէկ գիշեր փոստ են թալանել ու մեզ վրա են կասկած դրում:

— Ե՞րբ են կողոպտել. — նորից հարցրեց Ելբերդը:

— Երէկ գիշեր:

— Այսպէս էլ անօրէնութիւն չի լինի, Ասուած է վկայ. — ասեց մէկը:

— Ինչ էլ որ կորչի, մի գլուխ մեր գեղին են վճարել տալիս:

— Աբա ի՞նչ կարող ենք անել, — կարճ խօսքով պատասխանեց Ելբերդն ու դիմեց դէպի այնտեղ հեռու կանգնած պրիստաւի կողմը, որ չարացած ու ձեռները ժաժ ու մաժ տալով ինչ որ խօսում էր ժողովուրդի հետ:

— Դուք ամենքդ էլ գողեր էք, — բղաւում էր նա. — բոլորդ էլ կաշիները քերթելու, կախաղանի արժանի մարդիկ էք:

— Պատասխանիր, Ելբերդ, մի բան ասա է՝ սրան, — դիմեցին նորեկին քանի մի չէչէններ, որովհետեւ Ելբերդը սրանցից լաւ էր ռսերէն խօսում:

Ելբերդը կամաց գգակը հանեց ու պրիստաւին գլուխ տուց:

— Ահա մի ուրիշ աւազակ էլ, — պատասխանի փոխարէն գոռաց պրիստաւը:

— Մեր կողմի մարդիկ՝ բոլորն էլ ճանաչում են ինձ, որ ես աւազակ չեմ:

— Հա՛, բոլորը ճանաչում են. ամենքդ էլ աւազակներ էք:

— Աղա՛յ, ի՞նչի էք ամբողջ ժողովրդին հայհոյում... որտեղ մարդիկ են կենում, այնտեղ լաւ մարդ էլ կը գտնւի, վատն էլ. — հանդարտ պատասխանեց Ելբերդը. — թէ որ վնաս են տուել, վճարել տւէք, թէ չէ մէկէնները ինչով են մեղաւոր:

—Ես բոլորիդ էլ լաւ եմ ճանաչում... ամենքդ էլ իրար հետ հոչերով էք կապւած... Դուք մէկդմէկու իսկի չէք մատնի:

—Մենք, զորդ է, իրարու մատնելու սովոր չենք. վատ մարդուն մենք էլ չենք սիրում: Մենք ցոյց տւինք վատ մարդու վրա, ձեզ յանձնեցինք. իսկ դուք նրանց հողեր բաշխեցիք, ծառայութեան մէջ ընդունեցիք, մեր գլխին չարչարող կարգեցիք նրանց: Սրանից յետոյ էլ ո՞վ կը կամենայ իր անցաւ գլուխը ցաւեցնել:

—Ճանաչում եմ ձեզ, ճանաչում... Դուք զողութիւնից աւել ուրիշ բանի անընդունակ էք, և ո՞վ որ մեր հաւատարիմներն էին, նրանցն ուզեցիք հեռացնել ձեր մէջից:

—Բոլոր կորուստները մեզ էք վճարել տալիս և լաւ մարդկերանց հեռացնելուց մեզ ի՞նչ օգուտ որ... ո՛չ, պարոն «պրիստոսպ» մենք գող չենք:

--Ուրեմն ռրտեղից էք այդպիսի բարեկեց կեանք վարում դուք, քանի որ զազախները այնպէս աղքատ են, չնայելով, որ նրանք ձեզնից աւելի շատ հողեր ունին:

—Աւելի շատ ունեցածին բանեցնել է հարկաւոր... զազախները արբեցող ու ծոյլ են. մենք բանում ենք երբ որ նրանք արբեցութիւնով, լրբակեցութիւնով և իրարու շատ զցելով են օրերն անցկացնում:

—Բէհսաբ նամաղուլ ես անում:

—Ճշմարիտն որ ասում եմ, երեւի նրա համար էք վրէս չարանում... Աբա մի անգամ, աշխատանքի ժամանակ, մեր զեղն էլ մտէք ու զազախներինն էլ... Մենք բոլորս դաշտի վրա կը լինենք բանելիս. իսկ նրանք հարբած-տրաքւած կը լինեն զինեռներում... ռրտեղից կունենան մեզնից աւելի:

—Դուն ի՞նչ կուզես զլսիցդ դուրս տաս, պէտք է որ փոստի թալնողը մեզ յանձնէք. եթէ ոչ «էզզեկուցիա» եմ նշանակելու ձեր գիւղի վրա:

—Մեծ է Ասուած, զօրը ձեր ձեռին է. այստեղից որ բոլորիս էլ դուրս քշէք, ո՞վ է մեր տէրը:

—Մինչև էգուց ժամանակ եմ տալիս ձեզ, եթէ զողերը չէք յանձնի ինձ, մի գունդ սաղաթներ կը կանգնեցնեմ այստեղ ու նրանք ձեր օհոհիցը կը գան:

Այս խօսքերով պրիտաւը գնաց դէպի զազախների մօտակայ գիւղը, որտեղ սպասում էին նրան «չիխերն» ու զազախների լիտի աղջկերանց փաղաքշանքները: Իսկ խեղճ Ալիդցիք մնացին տարակուսած, որոնք աղմկեցին, շփոթւեցին. որովհետեւ գողերին չէին ճանաչում, ոչ մէկի վրա չէին կարող մասնացոյց անել ու հետեապէս «էկզեկուցիան» նշանակելը անխուսափելի էր դառնում:

Լեռնեցու համար չկայ մի ուրիշ աւելի անտանելի պատիժ, քան թէ «էկզեկուցիան» է. որովհետեւ իւրաքանչիւր լեռնեցին, առանձին վերցրած, առաւել բարձր է կանգնած՝ բարոյապէս լրբացած ու ինքնագլուխ կեանք վարող զինուորներից, որոնք առանձնացած ապրելով, երկարատեւ ժամանակով կանացի հասարակութիւնից անջատ լինելուց՝ ընտելանում են ամեն տեսակ լիրբ խօսակցութեան ու անպատկառ վարքին:

Արդար ու անարատ, այս հանգամանքում, անմեղ ժողովուրդը չէր կարողանում զլիւից հեռացնել այսպիսի անտանելի պատիժն ու երեակայեցէք ձեզ,—ի՛նչ կը լինէր ալիդցիների դրութիւնն և որքան ժամանակ կը տւէր նրանց վրդովմունքն ու խօսակցութիւնը:

Չօգնեց նրանց ոչ խօսակցութիւնն և ոչ էլ հնարադիտութիւնը. վրա երրորդ օրը՝ կէսօրից չորս ժամ անցած Ալիդ գեղում լսեց թմբուկի «տրայ-րայ-ռաստաուչի» ձայնն ու մի քանի սպաների առաջնորդութեամբ մի ամբողջ գունդ ռսներ ներս եկան...

Զինուորներին բաժանեցին գեղի ծուխերի վրա բոլորի բերանն ու հոգին դիտելու համար:

Էլբերդի մօտ նշանակեցին սպաներին, որովհետեւ այս չէչէնի տունը աւելի լաւ էր սարգ ու կարգած և մաքուր էր:

Այս օրւանից ի վեր Էլբերդի կեանքը կատարեալ դժոխքի փոխարկւեց. որովհետեւ, համարեա ամեն իրիկնապահին, անգործ, պարապ-սարապ սպաներին զւարճացնելու նպատակով խմբւում էին երգող ռսներն ու անտանելի դողոց էին բարձրացնում: Սպաները հարբում էին մի ուրիշ գործ չունենալու պատճառով և զինուորները որքան ուժը պատում էր, դոփում էին ռսներով ու բղաւում:

Էլբերդն ու Էնդին, ինչպէս մշակ մարդիկ, քնի ու հանգստու-

Թեան կարօտ էին. սրանք էին կարող մինչև կէսօրը քնել, ինչպէս պարոն սպաներն, և առանց աշխատանքի օրւայ հաց ճարել:

Բացի սրանից, այն խրտուիլակները այնպէս էին նայում Էլբերդի վրա, ինչպէս իրանց պարտաւորին, ականջ կորած ճորտի վրա և այս պատճառով երբեմն դէս էին ղրկում և երբեմն դէն: Ելբերդը, ինչպէս լեռնեցիները առհասարակ, սկզբում նրանց խաթրը չէր կոտրում ու գնում էր ամեն տեղ, որ կողմն էլ ցոյց կը տալին. բայց երբ հասկացաւ, որ սպաները նրան նայում են ինչպէս պարտաւորեալի վրա, էլ չգիտէր թէ ինչ անէր ու ինչպէս գլխիցը ռադ անէր զահլա տանող հիւրերին:

Մի օր Էլբերդին գործ պատահեց «Ձառգ» գնալու և այս պատճառով հրաժեշտ տուեց իր կնոջ, որն ասեց.

— Անպատճառ պէտք է Ձառգ գնաս:

— Անպատճառ:

— Վա, վայ, վայ, մենակ ես թիչ անեմ այսքան ունեւրի մէջ:

— Ի՞նչիցն ես վախում. — պատասխանեց Էլբերդը, հարեաւն կանանցից մէկին խնդրի, որ այս գիշեր քեզ մօտ մնայ, իսկ ցերեկը մնաս չունես:

— Երանի մնայիր, — և գրկեց ամուսնուն:

— Բարեմ կը մնայի, միայն թէ գործս թիչ անեմ, — գրկեց կնոջը, իր կրծքի վրա սեղմեց, պաշեց մի քանի անգամ ու խոտեց փոքրիկ Սուլթուն, որ մօր փէշերից այնպէս էր կախ ընկել, կարծես թէ վախում էր թէ սա էլ մի ուրիշ տեղ կը գնար:

Ելբերդը սրան էլ քանի մի անգամ պաշտելուց յետոյ՝ մօրը յանձնեց ու ինքը դուրս գնաց: Այստեղ սրան պատահեց սպաներից մէկը, որի դէմքը շատ քնելուց ու արբեցութիւնից պննել էր ու ձայնն էլ մի կերպ խրպոտուել էր: Սա մի քանի անգամ հազեց, որից մի այնպիսի բոխ ու անդուրեկան ձայն դուրս եկաւ, կը կարծէիր թէ կարասից լինէր լսելիս:

— Ի՞նչ բանի համար ես ձիւ թամքել, — ասեց նա տանտէրին և մատով ցոյց տալով յետեւ և եթ բազում կապած ձիու վրա:

— Ձառգ եմ գնում, գործ ունեմ այնտեղ, — պատասխանեց Էլբերդը:

— Քեզ ուղղում էի «Ստարա-Վերկա» ղրկել:

— Զառուգում ես անյետաձգելի գործ ունեմ:

— Այնտեղ էլ հարկաւոր գործ կայ:

— Ի՞նչ գործ:

— Այսօր իմ ընկեր սպաները հիւր են դալու ինձ մօտ ու այնտեղից էլ էի ուզում սպաներ հրաւիրել:

— Հաւատան, որ կերթայի, եթէ Զառուգում հարկաւոր գործ չունենայի:

— Ձիւ լինի, գործդ մի ուրիշ օրւան թողնես:

— Այնպէս գործ է, որ չի կարելի:

— Իսկ ես ասում եմ, որ պէտք է յետաձգես:

— Աստուած է վկայ, չեմ կարող, թէ չէ խաթրդ չէի կտարի: «Ստարա-Վերկան» մօտիկ է, զինուորներից մէկին զրկիր այնտեղ:

— Քեզ ոչ ոք խորհուրդ չէ հարցնում. — կոպտաբար ընդմիջեց նրան. — դու պէտք է գնաս:

Ելբերդը կատղեց այս հրամանը լսելով:

— Ձեմ կարող, թէ չէ երբ եմ ալարել:

— Այդ չգիտեմ, ալարել ես թէ ոչ. բայց հիմի պէտք է գնաս:

Ելբերդի աչքերը կատաղութիւնից կրակ կտրեցին:

— Ձեմ կարող ու չեմ էլ գնայ. — բարձրաձայն և շտապով պատասխանեց չեչէնն ու այնպէս նայեց նրան, որ սպան քանի մի ոտ յետ ընկրկեց:

Նա աշկարա տեսաւ, որ Ելբերդի աչքերը վճռողականապէս հրաւառեցին ու խանչալի կոթին զրաժ ձեռը ուժգին զողդողաց:

Ելբերդը նորից նայեց սպային, թքեց մի կողմն և մինչև որ սպան ուշքի կը գար, մի բան կը մտածէր, չեչէնը նստեց ձիու վրա և Զառուգի կողմը չափ զցեց:

Պատահում են երբեմն այնպիսի աչքեր, նամանաւանդ այնպիսի հայեացք, որ մարդուն յանկարծակի է շփոթում, բերանի խօսքը կտրում և բաւականին երկար միջոց պէտք է անցնի, մինչև որ այս դրութեան մէջ ընկածի մտածելու ընդունակութիւնը իր սովորական ընթացքը կընդունի: Ուղիղ այսպիսի շփոթութեան մէջ զցեց Ելբերդն այն սպային և զգալ տւեց, որ Ելբերդի նման մարդկանց հետ հեշտ բան չէ հանաքներ անել:

—Այս ինչպիսի մարդիկ են, տէր Աստուած, բոլորն էլ խանչալի վրա ունեն ձեռները դրած... Սրանց համար մի վառիկ մորթեղն ու մարդ սպանելը միևնույն բանն է։

Այս խօսքերից յետոյ սա նորից մտածմունքի մէջ ընկաւ ու քանի մի ընկաւ անցնելուց յետոյ աւելցրեց.

—Սրան անպատճառ հարկաւոր է փոքր ինչ խելքի բերել և ես էլ չեմ ուշացնի, այսօր և եթէ կը գրեմ պրիստաւին սրա բարք ու վարքի մասին։

Սպան ձայն տւեց զինուորին, որ իւր կերակուր եփողն էր։ Հարցրեց ճաշի մասին և իմացաւ, որ հիւրերի համար բաւական միս էր պատրաստած թէ ոչ։

—Միս հօ կայ։

—Այո՛, կայ. զօրքի համար մորթած եզան մսից ամենալաւ կտորներն եմ վերցրել։

—Զանգ է։

—Գեղի ամբողջ նախրիցն են ընտրել ու ինչ կը լինի աբա. նրա տէրը այնպէս յիշոցներ էր տալիս, այնպէս յիշոցներ էր տալիս որ...

—Ի՞նչ ասիր։

—Այդ մէկ եզն ունեմ, ասում էր, միք մորթի... ձեզ մօտ էր գալիս...

—Յետոյ։

—Ե՛լ ինչ յետոյ. զինուորները ծեծեցին ու զուրս արին։

Այս միջոցներում ճանփի վրա թող վեր ելաւ և մի քանի վայրկեանից յետոյ երևեցան վեց հոգի ձիաւորներ, որոնցից սպան ճանաչեց իր հիւրերին։

—Գալիս են, գալիս են,—շտապեց սպան և խոհարարին վռնդեց, որ ճաշը վազեցնի։

Որովհետեւ շատ հիանալի օր էր և ասպարն էլ մեծ ու խտտակ, սեղանը վրանի տակը բաց արին ու սկսեցին խմել։ Գոռում-գոռանին ու ուռն կանչողին էլ վերջ չկար։ Զինուորները երգում էին անճոռնի լսիրշ երգեր—զինուորի թոյլ մտքի արգասիք,—ինչպէս օրինակ «Ֆենեան» է և այլն։

Մի կողմից խեղդող տօթը, որ աւելի զգալի էր դառել, միւս

կողմից ոգելից խմիչքների ոչժը տաքացրեց սպաներին և սրանց վրա աւելացրու և խաչատաւակ երգեցողութիւնը: Սպան հրամայեց վրանի փեշերը վեր թողնել, ու թեթեւ հովն էլ փչեց:

—Այ, պարոններ, եթէ զազախի գիւղում լինէինք հիմա—սկսեց հիւրընկալը.—աղջիկներ էլ բերել կը տայի ձեզ համար:

—Իսկ այստեղ ի՞նչ կը լինէր որ,—հարցրեց հիւրերից մէկը:

—Այստեղ բոլորն էլ «բուսուրմաններ» են:

—Ի՞նչ վնաս ունի որ... աղջիկը աղջիկ է, ամենքն էլ մի տեսակ են ստեղծւած—հանաք արեց միւսնոյն հիւրը:

—Սրանք մեզնից փախչում են... բայց եթէ իրանց կողմի մարդ գալու լինի, այն ժամանակ, ինչքան որ հարս ու աղջիկներ կան, հաւաքւում են, երգում, պարում են. իսկ մեզ իսկի չեն մօտենում:

—Դուռն անշնորհք ես եղել.—պատասխանեց բեխեր սրած հիւրն և քահ-քահ ծիծաղեց.—աբա ես լինէի, թէ չէին մօտենայ ինձ:

—Հաւատացնում եմ ձեզ.—երգւում էր հիւրընկալը,—ամենեւին քաղաքավարութիւն չունին: Սրանք ասիացի, լուսաւորութիւնից զուրկ՝ վայրենի ժողովուրդ են. սրանցից բան չի կարելի սպասել:

—Կրկնում եմ, ես պէտք է լինեմ—պատասխանեց դարձեալ միւսնոյն հիւրն ու հոտհոտող շան պէս պռոշները լպստեց:

—Ասում եմ էլի, թէ չէ...

Այս միջոցին տան շէմքի վրայ երեւաց Էնդին կուժն ուսին դրած և ուզում էր ջուր բերելու գնալ: Նա դուրս եկաւ, բայց իսկոյն կանգնեց հէնց որ սպաներին տեսաւ, որովհետեւ վախում էր նրանցից վատ խօսքեր լսել: Նա բաւական ժամանակ մնաց այնպէս. բայց ջուր պէտք է բերէր անպատճառ, այն ինչ սպաները իրանց քէֆը չէին վերջացնում: Էնդին գլուխը կախած ու արագաքայլ դիմեց դէպի բազի դուռը:

—Նայեցէք, ի՞նչ շնորհալի աղջիկ է.—բացագանչեց բեխեր սրած սպան:

—Աբա, աբա,—գոչեցին միւսներն ու վրանից դուրս թափեցին:

—Ճշմարիտ, ի՞նչ շնորհալի է, ինչ գեղեցիկն է—սկսեցին բոլորն էլ քահ-քահ ծիծաղելով բղաւել:

Աղջիկը շփոթւեց. համարեա թէ յետ կանգնեց, յետոյ ոտներին զօռ տալով արագավազ անցաւ:

Դա տանտիրոջ կինն է.—բացատրեց հիւրընկալը:

—Ա՛յ այ սատանայ.—հանաք արեց հիւրերից մէկը.—հէնց դրա համար էլ Վլադիկաւկազ չեմ գալիս հն, որ այդպիսի աղջկերանցովն ես զարճանում:

—Դա ի՞նչ կարող է է.—ձեռքը թափ տւեց բեխերը սրածը:

—Դուք այդպէս կասէք.—ընդհատեց երրորդն ու աւելցրեց.

—Պլատոն Պլատոնիչը մի տակետակն է ո՛ր...

—Ձէ, պարոններ, հաւատացնում եմ ձեզ... ինչպէս ապա.
—ինքն իրան արդարացնում էր հիւրընկալը:

—Ե՛հ, դադար տանք այդ խօսակցութեանը, որքան անշնորհք սիրահար է եղել Պլատոն Պլատոնիչը, այնքան էլ լաւ հիւրընկալ է... կեցցէ լաւ հիւրընկալ ու անշնորհք սիրահարը:

Ամենքը վերցրին բաժակները ու ուռն կանչելով խմեցին հիւրընկալի կենացը:

Պլատոն Պլատոնիչը թէև ժպտում էր, ինքն իրան ուրախ էր ցոյց տալիս, բայց մտքում չարանում էր իր վրայ, իր վեհերոտութեան վրայ, որ ի՛ր ընկերների առաջ ծաղրի առարկայ եղաւ:

—Ուղիղ, ինչպէս զոնէ ներս չգնացի նրա մօտ մի անգամ, մտածում էր նա ու իր բաղն անիծում: Արդարեւ,—չարունակեց մտածել նա,—ինչպէս չէի կարող ձեռք դրել այսպիսի վայրենի ժողովուրդի աղջկան... Ձէ, իմ մեղն է, արժանի եմ, որ ամենքը ծաղրեն ինձ... ինչ էլ որ լինի, ինչ կուզէ թող պատահի ինձ, ինչքան կուզէ արժենայ, այս չեչէն աղջիկը իմն պէտք է դառնայ, թէ չէ ընկերներս էլ հանդիստ չեն թողնի ինձ, աշխարհիս երեսին ամօթով կը մնամ:

Նա մտածում էր, մտածում այս սուարկայի մասին ու սիրտը դառնապէս կսկծում էր, որ չկարողացաւ իր ընկերակիցների շըրջանի մէջ «անպատիւ լրբութեան հերոսի» անուն հռչակել, որ այնպէս պարծանք են համարում իրանց համար Մարսին ծառայող «չըրկչիկացողներից» շատ շատերը:

Այս միջոցներում Էնդրին վերադարձաւ և Պլատոն Պլատոնիչի աչքերը դժբաղդաբար հանդիպեցին նրա աչքերին. նա տեսաւ այդ

կնոջը և նկատեց, որ ուղիղ գեղեցիկ էր նա, և մի անորոշ զգացմունք տուրեւելով անցաւ նրա սրտովը:

—Դա իմն պէտք է լինի, անպատճառ իմն,—մտածեց նա և հիւրերին ներս հրաւիրեց տուն, որովհետեւ արեւակն արդէն սկսել էր մայր մանել ու այն կողմերում արեւը մայր մանեւուն պէս՝ օդը յանկարծ փոխւում, ամթից դէպի ցուրտն է իջնում:

Սենեակում մոմեր վառեցին, բաց արին կանաչ սեղանները, բոլորի շուրջը նստտեցին սպաներն ու սկսեցին կանչել—«սպանեցի», «ձերն է», «վոբանկ»:

Խիտ մարախուղի նման պապիրոսի ծխով լցւել էր սենեակը. այժմ ամենքը մոռացել էին գեղեցիկ էնդուն և նրանց դէմքերի վրայ նշմարւում էր միմիայն մի ցանկութիւն—փող վաստակել անպատճառ:

Միայն Պլատոն Պլատոնիչն էր նստած անզգաց կերպով, անզգալապէս էլ թուղթ էր խաղում և տանում էր թէ տարւում, նրա վրայ ոչ նեղութիւն էր երևում ոչ էլ ուրախութիւն. այլ նա մի տեսակ արտում, ախուր մտածում էր մի առարկայի մասին, զբաղւած էր իր գեղեցիկ էնդիով:

Այսպէս լուսացրին թուղթ խաղացողները, միւս օրը նախաճաշեցին և հիւրընկալը միայն այն ժամանակ ազատ շունչ քաշեց, երբ հիւրերը ամենավերջին բլրակի ետէն անհետացան:

Նա ներս գնաց տուն որոմած, վրդովւած, համարեա խռով. պառկեց թախտի վրայ և աչքերը յառեց օճորքին, կարծես այնտեղիցն էր յոյսն ու ապաւէն սպասում:

Հասաւ ճաշի ժամանակն ու զինուորը ոտի մատների վրայ կամաց-կամաց ներս եկաւ կարծելով թէ սլարոնը քնած էր և չէր ուզում նրան զարթեցնել. սակայն Պլատոն Պլատոնիչը երեսը դարձրեց դէպի զինուորը, նայեց նրան ու առանց ձայն հանելու կրկին պատի կողմը շրջեց: Զինուորը մնաց կանգնած ու սկսեց քանի մի րոպէ նայել:

—Քնած էք, պարոն,—հարցրեց նա վերջապէս:

Պլատոն Պլատոնիչը նորից յետ նայեց և առանց ձայն հանելու դիտում էր զինուորին:

—Ճաշ չէ՞ք վայելի:

—Ձէ, կարճ կտրեց նա:

—Խաշուն բոլորովին ցամքեց:

—Ձհաննամը, խէ ցամքեց:

—Եթէ չէ՞ք ճաշի, կրակը հանդցնե՛մ, անհանգստացնում էր

ծառան:

—Ինչ կուզես արա... կրկին մի և նոյն կերպ պատասխանեց սպան:

Ջինւորը սպասեց, սպասեց, թքեց ու դուրս եկաւ. հասկացաւ որ իր պարոնին մի բան է պատահել: Չանցաւ քանի մի րոպէ, երբ Պլատոն Պլատոնիչը շանկարծ փոխեց, վեր լծաւ տեղիցն ու բացազանչեց.

—Կուզմն, այ Կուզմն.—այսպէս էր կոչւում ջինւորը:

—Ի՞նչ էք հրամայում.—պատասխանեց ծառան դուռը բանալով:

—Գուն պէտք է այնպէս անես, որ ես տանտիրոջ կնիւն կարողանամ տեսնել, նրա հետ խօսելու բան ունիմ...

Կուզման այս խօսքերը չհասկացաւ, որովհետեւ իր տիրոջից առաջին անգամն էր լսում այս տեսակ խօսակցութիւն:

—Ի՞նչ հրամայեցիք:

—Ախմախ.—գոռաց սպան և աւելցրեց.—դուրս կորի, արաղ բեր ինձ համար:

Կուզման արաղը բերեց, սպան մի քանի բաժակ իրար վրայ ու շտապով կոնծեց, որից աչքերը շաղկեցին: Նա սկսեց սենեակում յետ ու առաջ ման գալ, մօտեցաւ սեղանին և նորից քանի մի բաժակ լցրեց կոկորդլ: Յետոյ կանգ առաւ, յառեց աչքերը ջինւորի վրայ ու ասաց.

—Կուզմն, գնա Էնդուն ինձ մօտ բեր. ասա՛ պարոն սպան հրամայեց, փող պիտի բաշխէ, ասա:

Կուզման զգւելի կերպով ժպտաց ու շրջւելով պատասխանեց.

—Այս րոպէիս.—և հոլի պէս կրունկի վրայ պտրտւելով դուրս գնաց, իսկ պարոնը դարձեալ արաղին զիմեց. նա հետզհետէ անհանգստանում էր և զազանային կիրքը գերում էր նրա մարմկային զգացմունքը:

—Ի՞նչ պատահեց, ի՞նչի չեն գալիս. —տասներորդ անգամն էր կրկնում նա, թէիւ շատ ժամանակամիջոց չէր անցել տակաւին:

Վերջապէս ներս եկաւ Կուզման ու դռան մօտ կանգնեց. սպան նայեց:

—Ի՞նչ արիր —հարցրեց նա:

—Ոչինչ չկարողացայ հասկացնել նրան, ձերդ մեծապատուութիւն. —պատասխանեց զինւորն և զգալով իր «մեղապարտութիւնը» ձիք կանգնեց:

—Յիմար, —կարճ պատասխանեց սպան. —ուրեմն էլինչ զինւոր ես, որ այդ էլ չկարողացար հասկացնել:

—Ի՞նչ անեմ, ձերդ մեծապատուութիւն, նա ռսերէն չի խօսում ու ես էլ «բոլսուրմանների» լեզուն չգիտեմ... Նշաններով փորձեցի հասկացնել, բայց նա ջգրւեց ու ականջ չդրեց ինձ:

—Անշնորհք, չէիր կարող զօւով բերել:

—Յերէկ է, ձերդ մեծապատուութիւն, զօւով ի՞նչպէս կարելի է. մարդիկ գնում գալիս են:

—Ա՛խ, Ասուած, այս ի՞նչ յիմարի հանդիպեցրիր ինձ. ուսերը վեր քաշելով բացականչեց պարոնն ու նորից արագ լսեց:

—Ձերդ մեծապատուութիւն, —համարձակեց զինւորը:

—Ի՞նչ կայ. —կոշտ զիմեց սպան:

—Ելբերդը տանը չէ հօ, մինչև երեկոն սպասեցէք. յետոյ ուղղակի մտէք նրա կնկայ մօտ, այն ժամանակ ինչ որ կամենաք, նա ձեր բոլոր ցանկութիւնը կը կատարի:

—Դու այնքան էլ յիմար չես եղել, ինչքան դէմքդ է արտայայտում:

Ձինւորն ուրախացաւ, որ տիրոջ բարկութիւնից ազատւելու միջոց գտաւ ու ժպտեց:

—Եթէ բղաւի. —հարցրեց սպան:

—Ո՞նց կը համարձակի... թէկուզ բղաւի էլ, այս տունը միւսներից բաւականին հեռու է և ով կիմանայ որ... Ես հինգ հրացանաւոր զինւորներ կը բերեմ և նրանց պատրաստ կը պահեմ, որ եթէ մէկը ներս գալ յանդգնի, քիթ ու պռունկը կը ջարդենք... Նրա համար, որ մենք կասենք թէ այստեղ պարոն սպան է օթեւանում և մի՛ք համարձակի նեղութիւն պատճառել նրան:

Պլատոն Պլատոնիչը շատ հաւանեց զինւորի հնարագիտութիւնն և վճռեց, որ կէս զիշերին ներս կը գնայ Ենդու մօտ, որն անպատճառ կը փաթաթւէր սրա վզովն ու փաղաքշանքներով կը զւարճացնէր:

Գիշերուայ մօտ ժամը տասին՝ Կուզման բազի մէջ ներս բերեց քանի մի զինւորներ հրացաններով գողունի կերպով և նրանց թաքցրեց տների մօտերքում: Պլատոն Պլատոնիչը մօտեցաւ Ելբերդի տան դռանը, հրեց, և, երևակայեցէք, դուռը կողպած չէր: Մտածեց, որ Ենդին նրա համար է դուռը բաց թողել և ուրախութիւնն իր ժպտեց: Սենեակը մութն էր. այս պատճառով փոքր ինչ կանգ առաւ. բայց շուտով լսեց Ենդու ձայնը:

—Դուռը փակիր, բաց չթողնես:

Սպան այս խօսքերի իմաստը հասկացաւ, որովհետեւ չեչէներէն չգիտէր և այս պատճառով էլ կարծեց թէ Ենդին նրան իր մօտն է հրաւիրում:

Աղջիկը խօսքերի վրա հասկացաւ. անկոչ հիւրի ով լինելն և վախեցածի ձայնով ճշաց ուժգին:

—Ելբերդ, հասիր, օգնիր ինձ:

Ելբերդն այն զիշեր Զաուզից վերադարձել էր ու այդ միջոցներում իր ձիուն թիմարում էր. ճիշը լսելով խանչալի կոթին ձեռը զրած տուն ներս վազեց և հետը բերած ճրագի լոյսի վրա տեսաւ իր կնոջը, որ գազանացած սպալի հետն էր մարտնչում:

Ելբերդը այն աստիճանի շփոթւեց, այնպէս ապշեց այս տեսարանով, որ քանի մի րոպէ մնաց քարացած դռան շէմքում: Բայց երբ եղելութիւնը հասկացաւ և խանչալը հանած մտադրւեց վրա թռչել անամօթ հիւրի օրը խաւրեցնելու, վրա հասան Կուզմայի բերած զինւորները ու նրանցից մէկը կոնդախով այնպէս խփեց ետեւից չեչէնի զլխին, որ քանի մի տեղ պատռեց և Ելբերդը ուշաթափ գետնի վրա ամբողջ մարմնով տարածւեց:

Զինւորները վրա թափւեցին ուշագնաց մարդու վրա, սկսեցին անողորմաբար ծեծել. կապոտեցին կիսաշունչ մարդու ձեռն ու ոտը և միւս օրն և եթ Զաուզ զրկեցին, որտեղ պատարանը վճիռ պէտք է կայացնէր «ապստամբող Ելբերդի մասին, որ մտադրւել էր ոռոս սպային սպանել»:

Էնդուն էլ, որ բռնելու միջոցին մարդուն օգնութեան հասաւ, բռնեցին ու ձեռն ու ոտը կապկապած՝ սպաշի սենեակը ներս գցեցին. ի հարկէ այն պատճառով, որ ճնա մի ուրիշ տեղ չփախչէր»:

Նրանց փոքրիկ Սուլթուն միւս օրը մեռած գտան. որովհետեւ կռուողների տոների տակն ընկնելով՝ արորւել էր:

Մի քանի ժամանակից յետոյ Վլադիկաւկազի հրապարակի վրա մի կախաղան տնկեցին, որի վրայից կախեցին Ելբերդին ժողովուրդի աչքի առաջ, որպէս զի այս օրինակը ազդէր հասարակութեան վրա և այնուհետեւ ոչ ոք չյանդգնէր սպանների վրա զինւած ձեռք բարձրացնել:

Անտէր, անոք մնացած էնդին, պառաւած ու տխրազգած հիմի էլ Ազլիդումն է ապրում, ընկած է դռնէ դռն՝ մոռալով և ողբում է իր փոքրիկ Սուլթուն ու սիրական Ելբերդին:

Դ Ր Օ Շ Ա Կ

Զ Ր Ո Յ Յ Գ. Լ Ե Ֆ Ո Ր Ի

Ռուսերէնից՝ Մ. Ի. Ֆ. ՏԷՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

Բաց անելով դուռը, Կլոդինան ցնցեց. նա լսեց մի թոյլ հա-
ռաչանք ախոռի խորքում:

— Ի՞նչ էր, որ ինձ երևաց!

Եւ յիրաւի, լսւում էր միայն կովերի միակերպ շնչառութունը
և շղթաների զնգզնգոցը, որ յառաջանում էր ցինկի մսուրներին
դիպելուց: Զշտապելով նա իջաւ մթութեան մէջ իրան ծանօթ
աստիճաններով, մօտենալով իւր հօր սիրելի կովին և, իր շնչառու-
թիւնը պահելով, ուզեց նորից լսել: Այս անգամ նրան ոչինչ չ'ե-
րևաց. նա պարզ լսում էր մի հառաչանք այն դատարկ տարածու-
թեան մէջ, որտեղ խոտ էին դարսում, մի զգացող հառաչանք,
որից սառսռում էր նորա ամբողջ մարմինը:

Կլոդինան իւր կովկիթները դրեց յատակի վերայ և վազելով
այն անկիւնը, ուր ճրագ էր վառւում, վերցրեց այն և նորա զոդ-
դոջուն լուսով լուսաւորեց ախոռը:

— Ու՛ր ամենասուրբ կոյս! — բացականչեց նա: Նորա առաջ յեն-
ւած մի ձեռքին՝ խոտերի վերայ թեք էր ընկել մի զինւոր, իւր
խոշոր աչքերի հայեացքը յառած նորա վրայ, որոնց մէջ մահ էր
նշմարւում:

Նա բոլորովին երիտասարդ մի զինւոր էր, թոյլ, առանց բե-
խերի, այն երիտասարդներից մէկը, որոնք 1870 թւականին դէն
էին ձգոււմ Հոմերոսը և մօնում զօրքի շարքը:

Պատառուած ու կեղտոտ վերարկւի մէջ մի ձեռքով նա ամուր պահել էր իւր սւին, իսկ միւս ձեռքը սեղմել էր արիւնոտ կրծքին: Կլողինան այս բոլորը մի հայեացքով ըմբռնեց և ծունկ չոգելով նայում էր նորա գունատ դէմքին, որից արտասուքի կաթիլներ էին գլորւում: Վերաւորը իւր հայեացքը չէր հեռացնում Կլողինայի աչքերից և նորա շրթունքները լուռ շարժում էին, աշխատելով ձայն արձակել: Վերջապէս Կլողինան այդ հնչիւնների մէջ հասկացաւ, որ նա խմելու մի բան է խնդրում: Նա վեր թռաւ տեղից և շուտով վերադարձաւ մինչև բերան փրփրալից կաթով լի կովկիթով: — Ահա, ասաց նա:

Կլողինան զգուշութեամբ դրեց կովկիթի պուռնկը զինւորի շրթունքին և նա ագահաբար վրայ պրծնելով, խմում էր սկզբում անընդհատ, յետոյ աւելի ու աւելի դանդաղ, երբեմնակի իւր գուռնաւ դէմքը բարձրացնելով դէպի Կլողինան: Յետոյ նորից ընկաւ ամանի վրայ և մեծ մեծ կումերով խմում էր, ծանր շնչելով, որպէս կենդանիները խմում են առւից: Վերջապէս նա շունչ առնելով ասաց.

— Ենորհակալ եմ!

Կլողինան ցած դրեց կովկիթը:

Ենթադրելով, թէ նա պատրաստուում է դնալ, զինւորը դարձաւ դէպի նա հազիւ լսելի շշուկով:

— Ի սէր Աստուծոյ, ինձ մի՛ թողէք!

Այդ խօսքերը Կլողինային ստիպեցին կնճռատել իւր յոնքերը, որպէս թէ վիրաւորանք զգալով և նա համարեա կոպիտ պատասխանեց:

— Տանը պրուսացիք կան...

Այդ դարձածքը նրան սառցրեց. մի թռիչքով նա ոտքի կանգնեց և գունատ ու անհանգիստ հայեացքով թոթովեց.

— Ո՛ւր փախել... ես նրանց անձնատուր լինել չեմ կարող:

Զինւորը մի շարժում արեց դէպի առաջ, բայց, յանկարծ կանգնելով, տատանւեց և, լացն բացանելով աչքերը, գլորւեց խոտի վրայ և անշարժ մնաց ծամոսած շրթունքներով, որոնցից հոսում էր արիւնը:

— Մեռաւ! ի հարկէ, նա մեռաւ!

Կլոդինան, սարսափած, թեքեց ղէպի նրա կուրծքը իւր գլուխը, աշխատելով վերարկուի տակից սրտի զարկը լսել...

Վերջապէս նա լսեց սրտի զարկերը, բայց նա այնպէս թոյլ էր խփում, որ կարելի էր իւրաքանչիւր զարկը վերջինը համարել: —Ի՞նչ անեմ—մտածում էր Կլոդինան:

Մի կողմից գերմանացիք տիրել էին շրջակայքին. նրան յայտնի էր, թէ նրանք ինչպէս էին վերաբերում այն բնակիչներին, որոնք թազցնում էին իրանց մօտ վիրաւորներին ու փախստականներին: Միւս կողմից նա չէր կարող սպանել այն թշուառին, որովհետեւ նրան իւր պատահական թագստեան տեղից խրկելը նշանակում էր սպանել: Եթէ նա պահապանների գնտակներից ազատւել էր, դարձեալ գետնին նստած այն խոր ձիւնն ու սառնամանիքն էլ բաւական էին, որ նա կորչէր:

Ոչ, Կլոդինան չի կարող այդ անել! առաջին որ նա զինուոր է, երկրորդ որ նոյն այդ համազգեստը կրում են և իւր եղբայրները, որոնք հէնց նոյն բոլորին գուցէ սրա նման օգնութիւն էին հայցում:

Կլոդինայի վճիռը ընդունեց. զինուորը կը մնայ նրանց կալւածքում այնքան, որքան որ նրա ոյժերը թոյլ կը տան թագնւելու: Բայց Կլոդինան այդ մասին ոչ ոքի չի ասել, մինչև անգամ հօրը չի յայտնիլ: Նա ցանկանում է պատասխանատու թիւնը վեր առնել իւր վրայ և մենակ կրել բոլոր հետեւանքները: Ճարպիկ շարժողութիւններով նա խոտից անկողին պատրաստեց վիրաւորի համար և ծածկեց նրան ձիւ ծածկոցով: Յետոյ լցրեց իւր կովկիթները և զուրս եկաւ ակոռից, ծածկելով իւր յետևից զուռը:

—Ինչպէս ուշացար Կլոդինա! հանդիպեց նրան հայրը, ծեր Լուիզէն, երբ նա մտաւ խոհանոց:—Նոքա անհանգիստ են:

Եւ նա գլխով ցոյց տւեց դահլիճի կողմը, որտեղից լսում էին դժոխային ձայներ: Արբշիտ երգերը խառնւում էին բաժակների ճրլնդոցի և խցանների թրխկոցի հետ:

—Իսկ դուք չկարողացա՞ք նրանց ծառայել, վրայ բերեց աղջիկը աչլաչլած ղէմքով:

—Ախար դու զիտես, որ նրանք միշտ քիչ են պահանջում:

Կլոդինան տհաճութեամբ ուսերը շարժեց և խուլ ձայնով ասաց.

—Իսկ եթէ ես չեմ ուզում... եթէ նրանք ինձ զգուշի են. այն աստիճան անպիտան են, որ ես ուզում եմ թքել նրանց երեսին... եթէ...

—Մերը ծալեց ձեռքերը և աղաչաւոր հայեացքով նայում էր աղջկան:

—Լուր, Կլոդինա, հառաչեց նա — Ձէ՛ որ դու չես ուզիլ մեր տան քայքայումն, մեր մահը, չէ՛: Դու չէ՛ որ տեսար, որ նրանք ուզում էին այստեղ ամեն ինչ ոչնչացնել. բայց երբ միայն դու յայտնեցար, նրանք խսկոյն մեղմացան... դէ գնա է...

Աղջիկը նրա վերայ անհաճոյ հայեացք գցեց:

—Թէև դու իմ հայրն ես, բայց երևում է, որ եթէ նրանք ինձնից պահանջէին... նա ընդհատեց դարձւածքը, արհամարհանքով աւելացնելու համար. — աղջկան աւելի քիչ գնահատել, քան թէ կալածքը... Եւ վերցնելով իւր կովկիթները, նա խիստ բացարեց դահլիճի դուռը, ուր նրա երևալը ընդունեց աղաղակով լի հիացմունքով:

Իսկ մտազբաղ Լուիզէն նստեց կրակի մօտ աթոռի վրայ, որտեղից կարող էր աննկատելի կերպով հետեւել Կլոդինային:

Կնոջ բնաւ բանի չես հասնիլ! Գերմանացիք ի՞նչ են որ: Մարդիկ են ինչպէս մարդ: Միայն համազգեստներն են ուրիշ! Իսկ այդ դեռ ոչինչ չէ հաստատում. բայց այդպիսի մի կալածքի համար արժէր որ Կլոդինան խեղտէր իւր մէջ ատելութիւնը:

Կալածքում ամեն ինչ խաղաղ էր: Հարբած պրուսացիք քնած էին անկանոն կերպով, — ո՛րը ցած դահլիճում յատակին անկողնակալի վրայ, ո՛րը վերին յարկում, իսկ մէկը մինչև անգամ ծեր Լուիզէի հետ միասին մի անկողնում:

Իսկ Կլոդինան, բոբիկ ոտքերով կանգնած իւր սենեակի սառը սալահատակի վրայ և ականջը դրած դռանը՝ լսում էր քնածների միակերպ շնչառութիւնը...

Բայց ահա նա վերջապէս բակումն է: Փայտեայ կոշիկները, որ նա հագել էր խոհանոցումը, ճռճռում էին ձիւնի վրայ և գիշերային լռութեան մէջ այդ ճռճոցը նրան սարսափելի էր թւում:

Մտնելով ախոռը, նա կանգնեց, վախեցած այն մտքից թէ զին-
ւորը մեռած կը լինի:

Ալոդինան շտապով մօտեցաւ զինւորին և ձեռքը դրեց նրա
կուրծքին. սիրտը տրոփում էր և կիսաբաց շրթունքները շարժ-
ւում էին ցաւալի հառաչանքներ արձակելով:

—Ա, յաջողութիւն,—ասաց նա կիսաձայն,—այսպիսի ցրտու-
թեան մէջ... Նա վեր առաւ իրանից լայն ծածկոցը, որի մէջ և
փաթաթեց վիրաւորին, ինչպէս մի մանուկի: Ապա զգուշութեամբ
մի ձեռքով նրա մէջքից բռնելով, իսկ միւսով կռնատակից, նա
փորձ արեց նրան վերցնել: Նա ծանր չէ, փոքրիկ զինւոր է, ոչն-
չով ծանր չէ այն հացի տոսպրակներից, որոնց նա շուռ ու մոռ է
տալիս շտեմարանում: Ալոդինան ուրախութեամբ վերցրեց զինւո-
րին, սեղմելով իւր կուրծքին, որպէս զի նրան պաշտպանած լինի
քամուց, և համարեա վազ տալով անցաւ բակը: Այո, անցնելու
այդ մի քանի վայրկեանների ընթացքում նրա սիրտը սաստիկ բա-
բախում էր կրծքում. բաւական է, որ շունը հաչէր և արթնացնէր
քնածներին, այն ժամանակ մնաք բարեւ Ալոդինա, վիրաւոր, հացր
և կալւածք! Գերմանացիք հանաք չեն անում:

Այդպիսով նա առանց արգելքի հասաւ մինչև խոհանոցի
դուռը: Կրկին այնտեղ թողնելով իւր կօշիկները, նա, ինչպէս դուրս
գնալիս, բոբիկ սկսեց բարձրանալ սանդուխքով. բայց այս անգամ
աւելի ևս դանդաղ, ծածկւած սառը քրտինքով և դողդողալով իւր
հանդէպ զարհուրելի պրուսակ-զինւորի պատկերը տեսնելու միակ
մտքից:

Վեր բարձրանալով, նա արդէն հազիւ շնչում էր, ոտքերը
ծալւում էին, ձեռքերը ջարդւում, բայց նա այնչափ բաղդաւոր էր,
որ յաջողեց ցանկալի կերպով հասնել իւր նպատակին, ուստի և
նա համարեա թէ յոգնածութիւն չէր զգում:

Ինչ ուզում է լինի, մինչդեռ զինւորը փրկւած է սաստիկ
ցրտից և զնտակներից, և հիմա եթէ նրան վիճակւած է վէրքից
մեռնել, գոնէ քրիստոնէաբար կը մեռնի, տաք անկողնում, շրջա-
պատւած բարեկամի հոգածութեամբ և չի սատակիլ շան պէս
ախոռի անկիւնում կամ թէ ճանապարհին, ինչպէս ուրիշ շտեմերը:

Դուռը փակելով և կրկնափեղկերը ծածկելով, Ալոդինան ճրագ

վառեց: Յանկարծ զինւորի շրթունքները շարժւեցին և Կլոդինան կրկին լսեց «խմել» բառը: Կլոդինան տւեց նրան բաժակը և նա վեր առնելով այն զոյգ ձեռքերով, սկսեց ագահաբար լամել:

Կլոդինան արագաբար արձակեց նրա վերարկուն և յանկարծ յետ ընկնելով ճշաց:

Կրծքի վրայ, հէնց այն տեղում, որտեղ բռնել էր զինւորը, նա տեսաւ գործւածքի մի կեղտոտ պատառ, որի ներկայութիւնը հասկանալի եղաւ նրան երեք գոյնի լինելու պատճառով: Այն դրօշակ էր, աւելի ուղիղ՝ դրօշակի պատառ էր, որ մնացել էր անողոքելի մի կռից յետոյ:

Սարսափած և արտասուչից աչքերով Կլոդինան կռացաւ և ջերմեռանդութեամբ համբուրեց այն թանկագին փալասը:

Այդ համբոյրը վիրաւորին ստիպեց բաց անել իւր աչքերը. և նա ձիգ հայցեացքով նայում էր աղջկայ վրայ:

— Դուք փրկւած էք, — ասաց Կլոդինան:

Բազդի ճառագայթը լուսաւորեց հիւանդի դէմքը և նա շնջաց.

— Նա էլ է փրկւած!... Նրա համար շնորհակալ եմ:

Զինւորն ընկաւ մէջքի վրայ:

Կլոդինան շտապով պառկեցրեց նրան, բաց արեց շապիկը վէրքը տեսնելու. ձախ ուսի ուղղութեամբ քնքոյշ մորթի վրայ երևում էր ձեռափի մեծութեամբ մի կարմիր տարածութիւն և այդ տարածութեան վրայ մի սև անցք, որ ծածկւած էր մակարդւած արիւնով և որը ցոյց էր տալիս գնդակի մոնելու տեղը:

— Խեղճ մանուկ!

Տաք ջուր վերցնելով, Կլոդինան վիրակապ շինեց չոր բաթանից, որը պոկեց հէնց իւր շապիկից:

Յետոյ նա մօտ բերեց բազկաթուը հիւանդի մահճակալին, վճռելով ամբողջ գիշեր պահպանել հիւանդին. բացց յոգնածութիւնը յաղթեց և նա, գլուխը ղնելով բազկաթուռի յնարանի վրայ, քնեց...

Կրկնափեղկերի անցքերի միջով արդէն ներս էին թափանցել արևի ճառագայթները, երբ Կլոդինան բաց արեց աչքերը. մէկը նրան կանչում էր:

Յուզւած կերպով նա յետ դարձաւ և հանդիպեց վիրաւորի

հայեացքին, որը, փոքր ինչ առաջ կուսացած դէպի մի արմուկը, թեքել ընկել էր մահճակալի վրայ:

—Կլոդինա, — արտասանեց զինուորը քնքոյշ ձայնով, որի մէջ դեռ լսում էին մանկական հնչիւններ, — ձեզ կանչում են:

Եւ յիրաւի սանդուխքի տակից լսում էր Լուիզէի խուլոտ ձայնը:

—Կլոդինա... Կլոդինա — դռում էր կալածատէրը, — վեր կըգաս դու վերջապէս!... սպասիր, ծոյլ! Ահա ես ինքս կը գամ...

Կլոդինան շտապով վեր թռաւ, վազեց դռան մօտ և, փոքր ինչ բաց անելով, կանչեց.

— Ես այստեղ եմ, այստեղ, այս բոլէին!

Յետոյ կրկին դուռը փակելով՝ նա մօտեցաւ մահճակալին:

— Ի՞նչ է — հարցրեց նա անհանգիստ հետաքրքրութեամբ նայելով հիւանդի երեսին:

Պատասխանի փոխարէն զինուորը վերցրեց նրա ձեռքը և նախ քան նրա զգաստանալը, համբուրեց այն:

— Ինչպէս բարիէք դուք! — շնչաց նա: Առանց ձեզ այն կը լիներ նրանց ձեռքում:

Կլոդինան հասկացաւ, որ նա խօսում էր դրօշակի պատառի մասին, որի մի ծայրը երևում էր բաց շապիկի տակից. բռունցքները սեղմելով, Կլոդինան մոմռաց.

— Անպիտաններ!

Հանգած կրակը փայլեց զինուորի մաքուր, մանկական աչքերում:

— Այո, — խուլ ձայնով կրկնեց նա Կլոդինայի խօսքը — անպիտաններ! Եթէ դուք տեսնէիք դրանց երէկ, երբ շրջապատել էին մեր զօրագունդը: Մեզ վրայ յարձակում էին ինչպէս գայլեր!... Այո, դա մի սարսափելի կռիւ էր: Ես առաջին անգամն էի նմանը տեսնում... Բաց այն ինձ էր շարժում, մինչև որ իմ սէին չմտաւ մէկն ու մէկի կուրծքը. այդ ինձ բոլորովին փոխեց: Ինքներդ դատեցէք, մի ամիս առաջ ես ճաղար անդամ անկարող էի սպանել:

Կլոդինա!... Կլոդինա!... — մռնչաց Լուիզէն, — ես այս բոլէին ինքս կը բարձրանամ:

Կլոդինան անհամբերութեամբ ուսերը շարժեց:

—Իսկ դրօշակը... հարցրեց նա:

Երիտասարդի արտայայտութիւնը լրջացաւ:

—Դրօշակը... ճշմարիտ չեմ չիշում ինչպէս պատահեց. չիշում եմ միայն, որ մի սոսկալի կռից յետոյ, յետ նահանջելով, ես զօրագնդի մի քանի ընկերներին հետ թագնւեցի այն սրահում, ուր արդէն մերոնցից քսանը կային... կէս ժամի չափ մենք մի կերպով պաշտպանւեցինք ընկնելով միմիայն յետեւից... Վերջապէս մեր մթերքը վերջացաւ, մենք միայն չորս հոգի էինք մնացել... վճռեցինք դուրս սողալ, բայց հէնց այդ վայրկեանին մի նոր պայթիւնով լուսամուտը կոտրւեց: Ես զգացի, որպէս թէ փայտով խփեցին իմ ուսին և ընկայ:

—Խեղճ մանուկ!—շշնաց Կլոդինան:

—Երբ ես զգաստացայ, համարեա մութն էր: Ամեն ինչ լուռ էր. իմ շուրջն անշարժ կերպով ընկած էին միւսները սեւացած աչքերով... Ես տանջւում էի: Այդ սարսափելի էր, բայց ես, որ ուսումնասիրանում այնքան քնքոյշ էի, չէի լաց լինում: Ես հնարք էի փնտռում դուրս գնալու: Մի կերպ վեր կացայ և արդէն մօտ էի դռանը, երբ իմ յետեւից լսեցի ինձ կանչող մի թոյլ ձայն. «ընկեր, ընկեր»,—կրկնում էր ձայնը հետզհետէ նւազելով: Ես յետ նայեցի... Սրահի պատին յենած ինչ որ սուեր շարժում էր իւր ձեռքերը դէպի իմ կողմը: Ես զիակաների վրայից անցնելով մօտեցայ և ձանաչեցի մեր հին սերժանտ-մայիօրին: Այդ կռիւի ժամանակ ես հրացանաձողում էի նրա հետ միասին և տեսայ թէ ինչպէս նա զըլխից վիրաւորւած գետին տասպալւեց: Ես նրան մեռած էի հաշուում: «Իմ սիրելի,—ասաց նա, ինչ որ մեկնելով ինձ, որը ես անկարող էի տեսնել մթութեան մէջ,—ահա թէ ինչ է մնացել իմ գնդի դրօշակից: Ես այս պոկեցի փայտիկից, որպէս զի թագցնելը հեշտ լինի, բայց իմ հաշիւները վերջացել են... մինչ քո ձեռքերը ողջ են, փրկիր այս... 120-րդ գնդի դրօշակն է սա! Եւ նա մեռած ցած զլորւեց: Այն ժամանակ ես սկսեցի փախչել անտառի միջով դէպի սահմանը, որը ասում են, երկու լեօի (մղոն) վրայ է. բայց մոլորւեցի և ցրտից դողդողալով, տանջւած հասայ այստեղ և ահա...

Երկար պատմութիւնը ձանձրացրեց երիտասարդին. նա իւր զլուխը դնելով բարձի վրայ, շշնաց:

—Խմել եմ ուզում...

—Կլոդինա, —կատաղաբար կանչում էր Լուիզեն, —Կլոդինա, ... սպասիր, ծոցը, ահա գալիս եմ!...

Վիրաւորը վախեցած հայեացք ձգեց Կլոդինայի վրայ:

—Մի' տնհանգստացէք, հայրս վախենում է աստիճաններից: Բայց ես այնուամենայնիւ կիջնեմ: Նա ընդունակ է այստեղ սրածայր սաղաւարտներ ուղարկել: Այժմ քնեցէք, երբ ազատւեմ, ես կրկին կը գամ...

Մի ժամից յետոյ նա եկաւ, հեւալով շոտայ քայլելուց և ժպտելով դուրս հանեց գողնոցի տակից թարմ կաթով լի ամանը:

Ահա թէ ինչով կարելի է և կուշտ լինել և ծարաւը ջագեցնել:

Նա խմեց, յետոյ Կլոդինան նախորդ օրուայ պէս նրա վերքերը լաց:

—Այժմ հարկաւոր է մի լաւ քնել:

Զինւորի այտի վերայից արտասունք գլորւեց:

—Դուք տանջւում էք:

—Սարսափելի կերպով, —պատասխանեց զինւորը, աշխատելով ճնշել դուրս ցայտող արտասուքները և հերոսական ժպիտով աւելացրեց.

—Ախար ձեզ ասացի, որ ես ուսումնարանում քնեցոյշ էի:

—Այն ուսումնարանումն էր, —Կլոդինան աշխատեց հանաքի տալ: —Այժմ դուք էլ ուսումնարանում չէք:

—Ընդամենը մի ամիս է... Հայրիկս աւագ եղբօրս հետ մնաց Պարիզում, երկուսն էլ ազգային զօրագնդի մէջ... Իսկ մայրիկս ինձ ու քոյրերիս հետ գնաց Տուր... ես սովորում էի լիցէում, բայց վեց շաբաթ առաջ, Սեդանից յետոյ, ես մօրիցս թոյլուութիւն խնդրեցի գնալու: Սկզբում նա ընդդիմացաւ, լաց եղաւ, բայց յետոյ զիջեց և ես մտաց կամաւոր զինւոր:

Կլոդինան լսում էր այս հասարակ պատմութիւնը դժարութեամբ պահպանելով իւր արտասուքները:

Զինւորը կարմրելով ասաց.

—Դուք այնպէս բարի էք և այնպէս զեղեցիկ էք, որպէս բարի Կլոդինան կանգնեց և մի տեսակ յուզւած ասաց.

—Դուք այժմ զովացաք, հարկաւոր է քնել,—և, ուշ չդարձնելով նրա աղաչաւոր հայեացքին, դուրս եկաւ:

Մենակ մնալով, զինւորը երկար նայում էր դռանը, որից դուրս եկաւ Կլոդինան, յետոյ գլուխը դրեց բարձի վրայ. աչքերը փակուցան, և նա քնեց, արտասանելով քնի մէջ—Կլոդինա:

Անցաւ ութ օր: Տանջանքի և յուզման ութ օր! Նոքա երկուսով էլ դողում էին այն կտորի վրայ, որը հրդեհ էին պահպանել: Ամենաթեթեւ թրխոցը ստիպում էր զինւորին ցնցել և նա տրոփող սրտով սպասում էր յարձակման, վճռելով իւր կեանքի գնով պաշտպանել իրան համար թանկագին դրօշակը:

Կլոդինան էլ իւր կողմից նոյնպէս շտապում էր վերադառնալ գործից յուզւած այն մտքով, ինչ որ կարող էր պատահել, ինչից որ ինքը վախենում էր և ինչ որ օրէցօր նրան անխուսափելի էր թւում:

Համարեա անհաւատալի էր, որ հայրը վերջ ի վերջոյ ուշադրութիւն չդարձնէր Կլոդինայի անդադար սանդուխքով վազվզելուն: Նա բաւականին լաւ գիտէր իւր հօր վախկոտութիւնը և նրա անսահման սէրը դէպի իւր կալւածքը, որպէս զի համոզւէր, թէ հայրը կը մատնէ զինւորին, որի ներկայութիւնը նրա տան քայքայման պատճառ կարող էր լինել:

Արդէն ութ օր էր, որ Կլոդինան չէր պարկում: Նա ամբողջ գիշերն անց էր կացնում առանց հանելու ընկած բազկաթուի վրայ հիւանդի անկողնու մօտ, և ամեն վայրկեան զարթելով, հոգում էր նրան կանթեղի թոյլ լուսով: Յաճախ նրան նայելով, Կլոդինան նկատում էր նրա լարւած հայեացքը, որով նա նայում էր դռանը, ականջ դնելով ամեն մի շշուկին:

Այդպիսի պայմաններում առողջանալու մասին զուր կը լինէր մտածել. ոյժը, ուղիղ է, քիչ աւելացել էր, բայց ջերմը մնում էր, իսկ գնտակը անտանելի տանջանքներ էր պատճառում:

—Դիտէք,—ասաց զինւորը մի անգամ ցաւի սաստկութիւնից յետոյ, որի ժամանակ նա մտածում էր բարձր հառաչանքները խեղտելու համար,—գիտէք, ես չափազանց տանջւում եմ. իսկ իմ

ամենաթոյլ ճիշդ կարող է ինձ մասնել: Այն ժամանակ ձեզ ինչ կը պատահի: Այդ անպիտանները ձեզանից չեն քաշւիլ... ես առանց այն էլ ի չարը դործ դրեցի ձեր անձնուրաց հիւրասիրութիւնը, ձեր հոգնածութիւնն ու խնամքը... հարկաւոր է գնալ...

Մի քանի վայկեան լուդինան նայում էր նրա վրայ, որպէս թէ իւր առաջ մի խելագար էր կանգնած, և կրկնում էր.

—Գնալ... գնալ... Ո՛ւր: Որպէս զի մեռնէք մի ձորում և առաջին գերմանական մոլեշրջիկին տաք այդ դրօշակը, որը դուք խոստացել էք փրկել...

—Դուք ինձ ասացիք, որ այստեղից մինչև սահմանը մի մղոնից էլ պակաս է. դուք ինձ ցոյց կը տաք ճանապարհը և դժւարը միայն այդ է:

—Բայց ախար դուք ոչ ժ չունէք...

Ձինւորը շարժեց գլուխը և կուրծքը սեղմելով՝ ասաց.

—Սրան փրկելու համար ես իմ մէջ ոչ ժ կը գտնեմ. և այն մի մղոն, այդ հեռու չէ:

Կլուդինան լուռ էր, բայց երբ նա դուրս եկաւ, եթէ վիրաւորը կարողանար նրան տեսնել, նա խսկոյն կը նկատէր, որ Կլուդինան մի որոշ վճռի է հասել...

Եւ ահա զինւորը նստած է բազկաթռուի վրայ, հագած իւր վերարկուն, որ կոճկել էր փալասի վրայ, սպասելով Կլուդինայի դարձին, որը գնացել էր համոզւելու անարգել փախուստի կարելիութեան մէջ:

—Է ինչ—մտազբաղ հարցրեց զինւորը, երբ նա ներս եկաւ:

—Բոլորը քնած են. բայց նրանք ինձ չեն անհանգստացնում,— ես նրանց բաւականին զինի տւեցի, նրանց հիւրասիրեցի. միայն լաւ չէ, որ ձիւն է գալիս:

—Աւելի լաւ, քայլերիս ձայնը չի լսւիլ,—պատասխանեց նա. բայց դուք ինչ էք անում:

Կլուդինան վերարկուն էր հագնում:

—Տեսնում էք, վերարկուս եմ հագնում, այժմ գնանք:

—Ո՛ւր ենք գնում:

—Ատուած իմ, ես ձեզ կառաջնորդեմ! Դուք երևակայում էք, թէ ես ձեզ այնպէս հիւանդ ու միայնակ զիւղերի մէջ այս սառնա-

մանիքին բաց կը թողնեմ:—Եւ հանդիմանելով աւելացրեց.—Այս լաւ է: Բայց ախար, յիշաւի, դուք ինձ չէք ճանաչում:

Ջինւորը նրա ձեռքից բռնեց և սրտանց ասաց՝

—Ես ձեզ չեմ ճանաչում! Ես գիտեմ, որ դուք իսկական Ֆրանսուհի էք: Ես զգում եմ, Կլոդինա, որ կը սիրեմ ձեզ...

Վառ կարմրութիւնը սփռեց աղջկայ դէմքի վրայ:

—Ժամանակ է.—յանկարծ կտրուկ կերպով ասաց Կլոդինան:

Նա անցաւ առաջ, զինւորը հետեց նրան, մի ձեռքով բռնելով վանդակից, իսկ միւսով յենւելով Կլոդինային:

Իջնել շատ դժուար էր, բայց նրանք յաջողութեամբ հասան մինչեւ դուռը: Անցնելիս Կլոդինան վեր առաւ պատից Լուիզէի վերարկուն և ձգեց զինւորի ուսերին:

—Դուրսը զարհուրելի ցուրտ է:

Բացաւ զրնով նրանց դէմ բարձրացաւ ձիւնի ամբողջ փոթորիկ:

—Չյետաձգել մինչև վաղը,—առաջարկեց Կլոդինան յետքաշւելով:

—Գնանք—եղաւ նրա պատասխանը:

Ձիւնը երկու ամբողջ օր գալիս էր մեծմեծ քուլաներով և ծածկել էր հողը հաստ շերտով, այնպէս որ նրանց ոտքերը խրւում էին մինչև սրունքները: Նրան թւանցուկ անելով, Կլոդինան զգաց, որ նրա ձեռքը զողւողում էր:

Այնուամենայնիւ զինւորը կայտառութեամբ առաջ էր գնում:

Դռնից անցնելով, նրանք անցան ճանապարհը և մտան անտառ, որը նրանց ծածկում էր ամբողջ շրջակայքում՝ նշանակաւ պահապաններից: Անսովոր լինելով գիւղական անցարմար կօշիկներին, վիրաւորը սալթաքեց և այդ շարժումից յառաջացած նրա ուսիցաւը ստիպեց նրան ճշալ:

—Աստուած իմ!—հառաչեց նա:

Նա թուլացաւ և Կլոդինան զգաց իւր վրայ նրա ամբողջ ծանրութիւնը: Այն ժամանակ, զինւորին բռնողին անսպասելի կերպով, Կլոդինան վերառաւ նրան և տարաւ այնպէս, ինչպէս մի ժամանակ սրահից դէպի տուն:

Կլոդինան սպասում էր, թէ նա կ'ընդդիմանայ, բայց նա լուռ էր, ամաչած իւր թուլութիւնից և միայն արտաւերի երկու կաթիլներ ցած գլորւեցին և սառեցին նրա աչուերի վրայ:

Իսկ նազելի աղջիկը զնուժ էր, խրեւելով ձիւնի մէջ, սայթաքելով իւրաքանչիւր քայլից և հեւալով իւր բեռան ծանրութեան տակ:

Անցնելով հարիւր մետրի չափ, նա մտաւ խիտ անտառի մէջ, ուր եղևու մերկ բնին կապած գտաւ ձին իւր սայլով:

— Վերջապէս, մենք այժմ ազատ ենք:

Եւ այդ գիտակցութիւնը Կլոդինային նոր ոյժեր պարգևեց: Նա հիւանդին դրեց սայլի մէջ, ինքը նստեց կողքին և երասանակը ձեռքն առնելով, խփեց ձիուն:

— Դէհ, մոխրագոյն, քաշիր:

Ձին քաջալերւելու կարիք չունէր. նա խոշոր քայլերով վազեց անհարթ ճանապարհով:

— Օ', — ասաց Կլոդինան իւր ճանապարհորդակցին ուրախ կերպով, — եթէ հայրս իմանայ, թէ այժմ որտեղ է իւր ձին:

Ձինուորը բարձրացաւ խոտի վրայ և գլուխը զննելով աղջկայ ծնկների վրայ, քնքշութեամբ ասաց.

— Ննորհակալ եմ ձեզանից, գոնէ այդ գարշելիները չեն լսի թշուառ դրօշակը, իսկ ես կը տեսնեմ մօրս:

Կլոդինան ոչինչ չպատասխանեց և, կրկին խփելով ձիուն, կանչեց.

— Միայն թէ անցնենք անտառը, այն ժամանակ կարող ենք սրածայր սաղաւարտներին երկար քիթ ցոյց տալ... Տասը վայրկեան էլ գնանք, արդէն այնտեղ Բելգիան է:

Յանկարծ նրա յոնքերը կնճռաւեցին, դէմքը վրդովմունք էր արտայայտում:

— Այս ի՞նչ է, թէ ի՞նչ է այնպէս թուում. նրանք ի՞նչ են շինում սոցտեղ — անտառում:

Նա ձիուն դարձեալ խփեց:

Յանկարծ աջ ու ձախ կողմից մարդիկ յայտնւեցան և փակեցին նրանց ճանապարհը:

— Wer da? — այդ ո՞վ է — լսեց մի ձայն:

— Պարկեցէք, — ասաց Կլոդինան, բռնելով զինուորին և նորից խփեց ձիուն, որ վազում էր կատաղի թռիչքներով:

Լսեցին հրացանի որոտներ և գնտակները վզվզում էին սայլի

շուրջը: Նրանցից մէկը կոտրեց սալի տախտակը հէնց զինւորի գլխի մօտ:

Կլոդինան թողեց իրասանակը և վախեցած ձին գլուխը տարաւ:

Մի նոր պայթիւն խանգարեց տիրող լուսթիւնը, մոխրագոյնը հառաչեց, տատանեց և ծանրացած ընկաւ կողքի վրայ, կոտրատելով սամիները: սալը վեր ընկաւ, Կլոդինային և զինւորին շարտելով ձիւնի վրայ:

Երկու հարիւր մետր հեռաւորութեան վրայ թնդաց մի յաղթական ձայն: Կլոդինան վեր թռչելով, հեռւից տեսաւ երկու շարժուն կէտեր:

—Շուտ, շուտ!—ասում էր նա, բռնելով իւր ճանապարհորդակցի ձեռքը,—աւելի համարձակ! Ահա և սահմանը, այնտեղ կազատենք:

Այսպէս նրանք վազում էին մի առ ժամանակ մի նեղ շաւղով, որ ձգւում էր բարձր եղևնիների միջով:

Բայց յանկարծ վիրաւորը կանգնեց և թոյլ ձայնով արտասանեց.

—Ոչ, ոչ, էլ չեմ կարող... փախէք առանց ինձ!

Կլոդինան կամեցաւ բռնել նրա ձեռքը, բայց նա յուսահատաբար նստեց հողի վրայ:

—Ոչ, վերջացած է... միւսնոյն է, ես կը մեռնեմ սահմանին չը հասած: Ահա ձեզ... և նա մեկնեց Կլոդինային երեքդունեան փախստով:

—Ձեզ թողնել!—բացականչեց նա դառնութեամբ.—երբէք!

Զինւորների ձայները արդէն պարզ լսւում էին:

—Փախէք, փախէք,—աղաչում էր զինւորը,—այդ ազատեցէք!

Կլոդինան մի վայրկեան տատանելուց յետոյ վերառաւ արիւնով յագեցած պատառը և հեկեկալով առաջ վազեց:

Ճանապարհը կորցրած շների պէս գերմանացիք անցան այն թփի մօտով, որի տակ արիւնաքամ ընկել էր զինւորը, և վաղեցին Կլոդինայի յետևից:

Բայց նա մանկութիւնից սովորած լինելով դաշտերում վաղելուն, գերազանցեց իւր հետևողներին:

Անտառը անցնելով, նրան մինչև սահմանասիւններն հասնելը քսան մետրից աւել չէր մնում գնալու: Յանկարծ մի նոր պայթիւն լսեց:

— Ասուած իմ! շշնջաց նա, կանգ առնելով, և սեղմեց իրեն հաւատացած դրօշակը:

Նրա ծնկները ծալեցան, աչքերը մթնեցան:

Մեռնել աշտոեղ! Իսկ դրօշակը:

Ու, աչդ անկարելի է: Եւ իւր հայրենասիրական զգացմունքից ոյժ ժողովելով, նա առաջ գնաց մի ձեռքով բռնած դրօշակը, միսով պահելով վերքից ցայտող արիւնը:

Լսեցին նորից երկու հրացանի ձայներ. նա մի քանի քայլ էլ արեց և ընկաւ արիւնաշաղախ, հինգ մետր սահմանից անցած:

— Փրկւած է! — շշնջաց նա և երեսը երկնքին դարձրած լռեց:

Գերմանական զիշերապահները սահմանին հասնելով, մի շրջան կազմեցին և անաշտոգութիւնից կատաղած՝ հեռացան:

Եթէ որ մի քառորդ ժամից յետոյ նրանցից մէկը յետ նայէր, ձիւնի վրայ մի կէտ կը նկատէր, որը դանդաղ կերպով առաջ էր շարժւում, մերթ կանգ առնելով, մերթ նորից գնալով: Այդ կէտը ընթանում էր դէպի սահմանը տանող ուղղութեամբ:

Զինուորը, այն ուղղութեամբ հրացանի ձայներ լսելով, ժողովեց իւր վերջին ոյժերը, որպէս զի փնտրէ իւր ճանապարհորդակցուն:

Երբ առաւօտեան Բելգիայի չեզոքութիւնը պահպանելու համար սահմանի վրայ նշանակւած կարաբինէրները անցնում էին նոյն տեղով, նրանց ձիւնի տակ կիսով չափ թաղւած տեսան Ֆրանսիացի զինուորին, որի գլուխը հանգչում էր աղջկայ կրծքի վրայ: Նրա մատները սեղմած բռնել էին երեքգունեան դրօշակը, իսկ շրթունքները հպել էին երիտասարդ աղջկայ աջին:

ԲՆԱԿԱՆ ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ

ԲԺՇԿ. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ

Մեր ալս աշխատութեան առաջին մասում ¹⁾ մենք ուսումնասիրեցինք ալս հիպնոսական երևոյթները, որոնք չարուցում են արևատական կերպով. ալսինքն Արևատական կամ Փորձական Հիպնոտիսմը:

Մենք տեսանք, որ հիպնոսական երևոյթները վերին աստիճան բազմատեսակ են, նախելով հիպնոսական քնի խորութեան: Բալց եթէ խորը քննելու լինենք ալս երևոյթները, կը տեսնենք, որ նրանց հիմքը ներշնչումն է: Ներշնչումն է ալս անհամար երևոյթների պատճառը, որոնք նկատուում են Քարացման և գլխաւորապէս Քնալածութեան (Սոմնաբուլիսմի) մէջ, ներշնչման ուսումնասիրութիւնն է, որ տալիս է մեզ հասարակական կեանքի զարգացման օրէնքների բանալին:

Բնական հիպնոտիսմը ընդգրկում է (ինչպէս մենք ասել ենք) ալս բոլոր հիպնոսական երևոյթները, որոնք նկատուում են բնականաբար, ալսինքն փորձական հիպնոտիսմից դուրս:

Մի որոշեալ պրոգրամմի հետեւելու համար, մենք կ'ուսումնասիրենք բնական հիպնոտիսմի խաղաղած դերը մարդկութեան պատմութեան մէջ, և չետով մի թուղիկ հալեացք գցելով հիպնոտիսմի վրա արդի հոգեբանութեան, մանկավարժութեան, իրաւաբանութեան տեսակէտներից, կ'անցնենք «Նմանողութեան» կամ «Ընդօրինակման» մեծ օրէնքին և «Ամբոյսի հոգեբանութեան» ըստ Սիգելէի:

¹⁾ Ալս աշխատութեան առաջին մասը տպւած է «Մուրճի» 1891 № 12 և 1892 №№ 1, 2:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԻՊՆՈՏԻՍՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. ՀՆԱԳԱՐԵԱՆ ԳԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ,
ԴԻԻԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՍՔԱՆՉԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ:

I. ՀԻՊՆՈՏԻՍՄԸ ՀԻՆ ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Պիթիան և օրակույներ, Պիւեյնները և Պիթանեանները.—Մոգութիւնը և Վախալոգութիւնը.—Հին դաւանութիւնների ծագումը.—Մարդու գաղափարը բարու ու չարի, երկնային ու երկրային գոյութիւնների մասին.—Բարի ոգիներով բռնաւածները ու «չար ոգիներով բռնաւածները»:

Հիպնոտիսմի երևոյթների հետ ծանօթանալով, գիտնականները նկատեցին, որ ազգերի պատմութեան էջերը լիքն են նոյնանման երևոյթներով, որոնք մինչև վերջին տարիները գաղտնութեան (միստիցիամ) քողով էին ծածկւած:

Հին և մինչև անգամ նոր դարերում նրանց մեծ մասը ընդունում էին, ինչպէս գերբնական երևոյթներ:

Հիպնոտիսմի հետ ծանօթութիւնները մի նոր, ապագայ լուսերով լի, մեթոդ է տալիս մեզ պատմութեան եղելութիւնները մեկնելու համար:

Արդէն հին և նոր ազգերի պատմութեան բաղմալիւ էջերը լուսաբանւած են: Պիւթիաները և օրակույնները պարզւած են, մեծ արշաւանքների, մեծ հրաշագործութիւնների պատճառները ըմբռնւած են, բիրաւուր մնապաշտութիւններ, որոնց շարքումն են և միջնադարեան զիւահարութիւնները, մեկնւած են: Իսկ, մարդաբան Տարդի շնորհիւ՝ ալսօր Ն մանողութեան մեծ օրէնքը ազգերի քաղաքական և հասարակական շարժումների հիմքը ընդունւած:

Այս նպատակը աւելի մեծ է, որ եթէ մեզ չաջողւի նրա մի մասին անգամ հասնելու, մենք շատ երջանիկ կը լինենք:

Մենք կանգ կ'առնենք պատմական ամենագլխաւոր շրջանների վրա, որոնք լաւ ուսումնասիրւած են մեզ հետաքրքրող տեսակետից,—այն է՝ հնադարեան դաւանութիւնների պատմութեան վրա, միջին դարի համաճարակ դիւահարութեան և գլխաւորապէս թովչութեան համար եղած հռչակաւոր դատերի վրա:

Այնպիսով պատմութեան սանդուխտներով մինչև երկրիս հնադոյն դարերի փլատակները, և օրաւ լոյսով զննելով անցած դարերի մնացորդները, որոնք դեռ գիշերալին խաւարի մէջն են, մենք մի շարք հրաշքալին անցքեր ենք տեսնում, անցքեր, որոնք ոչ միայն զարմացնում էին ամբողջ Նդիպոսս, Յունաստան և Լիբիան, այլ և զբաւում էին բոլոր չնտագալ ազգերի ուշադրութիւնը: Այս կարգ եղելութիւններն են—օրակույների գուշակութիւնները, Գելֆեան Ապոլլոնի, Դոդոնեան Իւպիտերի, որ

Էպիրոսմն էր, Ամմոնեան Իւպիտերի, որ Լիբիալուսն էր, Բէօտիալի Տրոֆոնիան և շատ Սիւլիներ, որոնց գուշակութիւնները ազգերի աչքին ան-
ժխտելի ճշմարտութիւններ էին»:

Այս խօսքերը ես քաղում եմ 1818 թ. տպած մի հազագիւտ գրքից «Կենդանական մագնիսութեան մասին», որը հաղորդեց ինձ, իրան չատուկ սիրելիութիւնով, բժշկապետ Բաբալեանը:

Ուրեմն Մեսմերի ուսմունքը Կենդանական մագնիսութեան մասին ¹⁾, որքան էլ սխալ լինէր նրա հիմքը, դեռ մեր դարի սկզբին լուսաբանել էր մի շարք ամենակարեւոր պատմական երևոյթներ, որոնք մինչև այժմ էլ շատ պատմաբաններին անհասկանալի են:

Մենք կ'աշխատենք կանգ առնել այս երևոյթներից կարեւորագոյն-
ների վրա:

Հիպնոտիսմը չալտնի է մարդկութեանը ամենահին դարերից: Հիպ-
նոտական երևոյթները նկատուել են ամեն ժամանակ, նրանք նոյնն են եղել,
ինչ որ հիմի են: Ազգերի պատմութեան մէջ նրա խաղացած դերը անչա-
փելի է, բաւական է կարդալ Տարդի (Tarde) գրածքը հասկանալու հա-
մար, թէ որքան կարեւոր է այս նոր գիտութեան ուսումնասիրութիւնը
մարդկութեան քաղաքական և հասարակական զարգացման օրէնքները
ըմբռնելու համար:

Ամեն դարերում հիպնոսը մեծ դեր է խաղացել կրօնական սնապաշ-
տութիւնների արմատանալուն և զարգանալուն. բացի այդ նա ընդունուել
է, իբրև մի զօրեղ բուժական միջոց:

Այսօր, որ մինչև պատմական ժամանակները ճիշտ տեղեկութիւններ
չունենք հիպնոսի մասին:

Կարելի է ենթադրել, որ Ասիալում և Զինաստանում հիպնոտիսմը
գործ էր ածուում արդէն զանազան ախտեր բժշկելու համար:

Եգիպտոսում հիւանդներին ուղարկում էին Մեմփիս, որտեղ Սերա-
պիսի տաճարի մէջ քուրմերը քնեցնում էին և զրանով բժշկում էին նրանց:
Դանիւլօ Վելանսկու ասելով, Եգիպտոսում գտնւած են նշանագրեր, որոնց
մէջ նկարած են երկու մարդ իսկապէս նոյն դրութեան մէջ, ինչ դրու-
թեան որ լինում են նրանք հիմի էլ մագնիսեւում ժամանակ: Հնդկաս-
տանի Փակիրները իրանք իրանց հիպնոսում էին և սքանչացման (էք-
ստալ) մէջ ընկնում, իրանց քթին նայելով:

Աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ ունենք մենք Յունաստանում և
Հռոմում թագաւորած հիպնոսի մասին:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1891 թ. № 12, էջ 1485—1486:

Հների դաւանութիւնները պահպանում էին գուցէ մեծ մասամբ հիպնոսի թովջութեան ներքոյ:

Քուրմերը ընդհանրապէս ծանօթ էին ալս երևութներին և կարողանում էին չարուցանել նրանց: Իրանց գիտութիւնից ի հարկէ օգտւում էին նրանք գռեհիկ ամբոխը միշտ տարակուսանքի և մինչև անգամ սարսափի մէջ պահելու համար:

Շատ շատուածների մեհեաններում պահւում էին ներդալին աղջիկներ, կամ կանաչք, որոնք հեշտութիւնով ընկնում էին հիպնոսի մէջ, քուրմերի ներշնչման ներքոյ, և զանազան գուշակութիւններ անում:

«Պիւթիան, օրինակ, ընդհանրապէս մի ջահիլ ներդալին, դիւրագրգիռ կին էր. երեք օր ծոմ պահելուց չետոյ, դալինի պսակը ճակատին, ալս բուրմոնքից արեւցած, նա, դալինի տերները ծամելով, նստում էր եռոտանու վրա—Գելլիեան մեհեանում: Ալս եռոտանին ծածկւած էր Ապոլլոնի սպանած Պիւթոն օձի կաշիով և զրւած էր մի գետնի պատուածքի վրա, որի խորքից բարձրանում էին թանձր գոլորշիներ, բերելով իրանց հետ բնական, կամ գուցէ և արեւոտական, արեւցնող հոտեր: Շըրջապատւած քուրմերով, որոնք սպառնում էին, երբ գուշակութիւնը ուշանում էր, զանազան ներշնչումներ՝ ստանալով նրանցից, ալս ցած ծագումով և տգէտ կինը, իր դալինու հոտից և օդը լցնող գոլորշիներից թմրած, սկսում էր շարժել նստած տեղը: Նրա ամբողջ մարմինը դողդողում էր, բերանը փրփրոտում էր, մազերը բիզ-բիզ էին կանգնում:

Ճչերի և ոռնոցի միջից, որոնք իբր թէ գերբնական ոգու երևալն էին աղղարարում, քրմունին մի քանի շատ ու քիչ հասկանալի խօսքեր էր արտասանում, խօսքեր, որ թելադրում էին նրան քուրմերը: Գոնէ սրանք էին մեկնում ալս անհասկանալի բառերը, առանց ծիծաղելու, ոտանաւորով հաղորդում հարցնողին: Ալսպիսով օլինը խաղացած էր: Ճմարիտ է, ալս պատասխանները չաճախ երկմտական էին. օրինակ, Պիւռոսին տւած պատասխանը՝ *Romanos Pyrrum vincere*, որ թէ նշանակում է, որ նա կը չաղթի Հռոմէականց, և թէ կը չաղթի նրանցից: Ճիշդ է նմանապէս, որ ալսպիսի նիտերից չետոյ խեղճ աղջիկը թուալցած վալը էր ընկնում, կարծես մի մեծ ներդալին գղրղումից չետոյ. ճիշդ է նաև որ վաղահաս մահը կնքում էր չուտով նրա կեանքը: Բայց ում հօգսն էր ալը? ¹⁾:

Երբեմն ալս ներդալին գրգռումները զարհուրելի դրութեան մէջ էր գցում ալս խեղճ կանանց: Յանկարծ, փրփուրը բերնին, մարմինները չանկռելով, սկսում էին վազվզել չորս կողմ, և բոլոր իրանց շարժումների մէջ

¹⁾ Paul Marin. l'Hypnotisme théorique et pratique.

արտադրում էին խելագարութիւն և կատաղութիւն ¹⁾։ Պլուտարքը պատմում է, որ մի անգամ վնուկը ալն աստիճան կատաղութեան հասաւ, որ իրանք քուրմերը սարսափի մէջ փախան, իսկ խելճ կինը մեռաւ սաստիկ կարկամմանց մէջ։

Պիւթիան մեծ չատուած Ապոլլոնի վնուկն էր։ Նա ամենահեղինակաւորն էր համարւում և նստում էր Իելֆիստում։

Միւս չատուածներն էլ իրանց վնուկներն ունէին, որոնք չալտնի էին Սիբիլլա անունով և որոնք գուշակութիւններ էին անում։ Ամենահին Սիբիլլան նստում էր Էրիթրէում և չալտնի էր Էրիթրէացի Սիբիլլա անունով։ Բայց սրանից աւելի հռչակաւորը Կումացի Սիբիլլան էր։

Այս գուշակող կանաչքն էլ նույնպէս սաստիկ ներդալին, իստերիկ արարածներ էին, և շարունակ ներշնչման ներքոյ էին գտնւում։

Բացի չիշած վնուկներից, կալին և մի ուրիշ կարգի կանաչք, որոնք միջնորդ էին մարդկանց ու աստուծոների մէջ։ Սրանք չալտնի էին Պիւթոնի սոս անունով և կատարում էին ալն դերը հների համար, ինչ դեր որ կատարում են ալժամ Մեդիտմները Սպիրիտների աչքում։ Պիւթոնի սոսաների միջից ամենահռչակաւորը Էնդորեան վնուկն էր, որի քարալը դեռ ցոյց են տալիս Պալեստինում։

Այս կինը մի օր Սաւուղին երեցնել տւեց Սամուէլի ուրականը, որը Սաւուղին վաղահաս մահ գուշակեց ²⁾։ Գուշակութեան ազդեցութեան ներքոյ, այս վերջինը սուրը իր փորը խրեց և դրանով արգարացրեց վնուկի խօսքերը։

Մոգութիւնը (magia, magie) երևի միշտ գուշութիւն է ունեցել աղբիւրի մէջ, իսկ իւր կատարելագործութեան հասել է Հնդկաստանում, այս գաղտնական (միստիկ) երկրում։

Մոգութիւնը լինում է սպիտակ և սև։ Սպիտակ կամ բնական մոգութիւնը նա է, որը «բնական բայց ամբոխին անչալտ միջոցներով առաջացնում է գերբնական կոչւած երևոյթներ, իսկ սև մոգութիւնը իբր թէ դեերի միջոցով չարուցանում է անբնական երևոյթներ» ³⁾։

Ազդելով հանդիսականների երեակալութեան վրա, թովչութեան մէջ քցելով նրանց, այս մոգերը կամ կախարդները ներշնչում էին նրանց զանազան դրական կամ բացասական ցնորքներ։

«Կախարդութիւնը (волшебство, sorcellerie) մոգութեան կրտսեր քուրն է, ասում է Պ. Մարէնը։ Կախարդը դալին է կապել չար ոգիների, մինչև անգամ սատանալի հետ իր կախարդանքների չաղորդութեան համար, չաճախ իր հոգին նրանց ծախելով։

¹⁾ Белланский. живомный магнетизмъ.

²⁾ Յնորական տոսիլ։

³⁾ Littré. Dictionnaire de la langue française.

Սակալն ալս երկուսի մէջ մեծ տարբերութիւն կալ: «Մոլութիւնը իր զօրութեան ներքոյ է պահում բնութեան տարրերը, և իր հաճութիւն է ծառայեցնում գերբնական ուժերը և ալլն: Մի խօսքով ալս մի բանաստեղծական ուսմունք է... Նա չի ստրկացնում մարդու հոգին, նրա հրաշքները բարիք են ասում, նա գիպչում է մարդուն միայն բժշկելու համար: Այն ինչ կախարդութիւնը, ընդհակառակ, միշտ չար ոգիներէ, նոյն իսկ սատանայի օգնութեան է դիմում միշտ և դրա ծառայութեան գինը ալս կեանքում կենդանի աչրւելն է ¹⁾, իսկ ալն կեանքում չաւտեմական դատապարտութիւնը» (Պօլ Մարէն):

Կախարդի մէջ գեներ, սատանաներ ևն նստած, որոնց օգնութիւնով կախարդը ամեն տեսակ չարութիւններ անելու և ամեն տեսակ վնասներ հասցնելու ընդունակ է: Կախարդութեան խնդիրը ալնքան նշանաւոր է և ալնքան մեծ դեր է խաղացել ազգերի պատմութեան մէջ, որ առանց նրան հասկանալու անկարելի է բացատրել շատ պատմական փաստեր, որոնք մինչև վերջին ժամանակներս հրաշքալիւն քօղով ծածկւած են եղել: Միայն վերջին դարիս հոգեբանական հոսանքը դիտութեան մէջ նոր լուսքցեց ալս օտարտի երևութիւնի վրա, որոնք չալսնի ևն միջնադարեան պատմութեան մէջ կախարդութիւն, դիւահարութիւն, սատանայութիւն և ալլն անուններով: Հիստորիա հիւանդութեան ուսումնասիրութիւնը, հոգեկան խանգարումների ծանօթութիւնը և վերջին տասնունչինգ տարւալ հրաշալի գիւտերը հիպնոտիսմի մէջ մեզ հասկանալի են դարձնում ալսօր ալդ օտարտի երևութները, վամպիրոլ մենք անհրաժեշտ ենք համարում մի համառօտ հակեացք քցել միջին և նոր դարերի դիւահարութեան պատմութեան վրալ:

Մարդու գաղափարը երկնալին ու երկրալին զօրութիւնների մասին: «Բարի ոգիներով բռնածները ու չար ոգիներով բռնածները»:

Հին ազգերի դաւանութիւնը ամեն տեղ ենթադրում է երկու մեծ ուժեր տիեզերքի մէջ. Աստուածալին և սատանալին, ուրիշ խօսքերով՝ երկնալին ու երկրալին: Ալս ուժերը երբեմն միացած են եղել, իսկ վտոլ զանազան պատճառներով բաժանել ևն: Աստուած կործանել է իր թշնամուն—սատանալին, և զահալիթել է նրան անդունդը: Աստուած բնութեան բարի զօրութիւնն է, իսկ սատանան—չար: Աստուած կենտրոնացում է մարդի հոգեկան բոլոր մաքուր, վսեմ, բարի, առաքինի ձգտումների, իսկ սատանան—չարի, անարդարութեան իղէալացումն է: Ալս ոգիները կանոնաւոր գինւորական կազմակերպութիւն ունեն: Նրանք բաժանւում են զօրագնդերի:

¹⁾ Մենք կը տեսնենք, որ ինկւիզիցիան կախարդներին ողջ-ողջ ալրում էր:

սրանց վրա հրամանատարներ են կարգւած: Հրեշտակները դատում մենք ճանաչում ենք հրեշտակապետ Գաբրիէլին, Սերովբէ և Քերովբէներին և ալլն, իսկ սատանայի զօրքի մէջ մեծ զօրապետներին՝ Բեհզդէբուղ, Մազդգ Դագոգ, Աղարիել, Ամօտէլ, Գաբարիմ և ալլն իրանց մելիոնաւոր զինւորներով:

Այս զօրապետների երեսակական պատկերները պատմութիւնը պահպանել է:

Մարդ մի օտարոտի զգանք է զգում դէպի այս հրէշաւոր էակները: Միջնադարեան մարդու ֆանտազիան, քանի կարողացել է, դարձելիացրել է դեերի մտապատկերները: Այսպէս, Գաբարիմ սատանան ներկայացնում է մի դարչելի ճիւղաղ ահագին ականջներով, նրա աջ ուսի վրա երեւում է կառուի գլուխ, կրծքից դուրս է ցցւել մի օձի գլուխ, որի բերնից թռչն է կաթում, մի ուրիշ ահագին օձ անցնում է նրա ոտերի արանքով... Աստարոտ սաթալէլը մի թևաւոր հրէշ է, թագը գլխին, օձը ձեռին մի օտարոտի գաղանի վրա նստած: Հասարակ զինւորների թիւը 7 միլիոնից աւելի է:

Աստած ու սատանան անդադար ու լաւիտեանական կռւի մէջ են և ալլ կռիւը մարդու հոգու վրա է: Մէկը պաշտպանում է նրան, փրկում է, որ իր մօտ երկինքը տանի ու նրան լաւիտեանական երջանկութեան արժանի անի, երկրորդը—ամեն ջանք դործ է զնում, որ խլի ալլ հոգին արքայութիւնից և տանի իր հետ զժոխքը: Նրկնալին տէրը, որը կարող էր մի չնչով ոչնչացնել չար ոգիներին, համբերում է, որպէս զի մարդը, մաքառելով ու լաղթող հանդիսանալով չարի դէմ, իրաւամբ արժանանալ դրախտին, սատանայի գրաւիչ փորձութիւններին չհետեւելով:

Ջարմանալին ալն է, որ այս ուամուկը մենք գտնում ենք մարդկութեան պատմութեան արշալոյսին, և ալնալիս ազգերի մէջ, որոնք իրար հետ ոչ մի չարաբերութիւն չեն ունեցել:

Մարդաբանական հոգեբանութիւնը բացատրում է այս հանդամանքը նրանով, որ ալլ դաւանութիւնը միանգամայն համաձայն է մարդու ներքին ինքնազգացողութեանը: Մարդս ամեն տեղ և ամեն ժամանակ իր մէջ զգացել է երկու ուժ.—մէկը բարի, որը մղում է նրան դէպի առաքինութիւն, միւսը չար, որը նրան դրդում է դէպի չարութիւն: Ճշմարիտ է, բարու ու չարի գաղափարները տարբեր են եղել զանազան պատմական ժամանակներ և զանազան ազգերի մէջ, ալնալէս որ ալն, ինչ որ մի տեղ բարոյական և առաքինի է համարւում, մի ուրիշ տեղ կամ մի ուրիշ ժամանակ հակառակն է—սակալն այս երկու հոգեկան լատկութիւնների մէջ մշտական կռիւ կալ:

Աստած ու սատանան, դրախտալին ու դժոխալին ոյժերը, միևնույն զէնքով չեն կռւում միմեանց հետ: Ալն ինչ Աստած միմիայն առաքինի

ձգտումներ ու բարի մտքեր է ներշնչում մեզ, սատանան ընդհակառակը չար գաղափարներ, վատ չափազանցություններ է չարացնում մեր մէջ: Մարդու մէջ լաւն ու վատը, բարին ու չարը խառն են: Սատանան օգտուում է մարդու աչա վատ ձգտումներով, նրա հոգին գրաւելու համար:

Հենրի հասկացողութիւնով մարդու մէջ մի գերբնական էակ է նշատած,—կամ հրեշտակ կամ դե: Հրեշտակ կրողները իրանց Աստծու քննութեան են համարում, քանի որ հրեշտակը խօսում է նրանց բերանով: Երկրորդները ընդհակառակը համոզւած են, որ դրանց մէջ դե է բնականում և, ինչ չարիք որ գործում են, սատանայի հրամանով են գործում: Հներում բարի հրեշտակներով բռնւածները շատ էին: Հազարաւոր միժ ու փոքր մարդարէներ, զանազան զաւանթութիւններ հիմնողներ և ալլն ալլալիսի անձեր էին, որոնք համոզւած էին, որ սրբերը, հրեշտակների նրանց միջոցով բարի, առաքինի գաղափարներ պիտի տարածեն ժողովրդը մէջ և մարդկանց հոգիները փրկեն: Քրիստոսի իղէալական առաքինութեան ուսմունքը և նրա կատարած հրաշագործութիւնները կարողացան թուլացնել ալլ լափշտակումն, խիստ և բանաւոր հիմունքների վրա դնելով քրիստոնէական առաքինութիւնը: Սակաւն նրա լուսաւոր ուսմունքը ցաւակցարար չլնլնց աշխարհիս երեսից մարդու աչա օտարտի գաղափարը:

Չար ոգիներով բռնւածները մենք կ'անւանենք ընդհանուր անունով դիւալիքներ, իսկ բարի ոգիներով բռնւածներին—սրբալիքներ կամ էքստատիկներ: Մենք կ'ուսումնասիրենք նախ Ղիւակրութիւնը, իսկ լետով կը խօսենք Սրբակրութեան կամ Սքանչացման (էքստազ) մասին:

I. ԴԻԻԱԿՐՈՒԹԻՒՆ (Démonomanie)

Դիւակրութեան ծագումն:—Դիւակրութեան երկու ձեւերը:—Վախարդութիւն և դիւահարութիւն: Վախարդի գաղիւն սատանայի հետ. սատանայի կնիքը, սատանայի փողին ու օծանելիքը:—Սարբալ:—Վախարդների ցնորքները:—Հաւաքական ցնորքներ:—Օրինակներ պատմութիւնից:

Դիւակրութիւնը մի պատմաբանի խօսքերով քրիստոնէութեան ուսմունքի պտուղն է: Պատմաբան Միչըլէի ասելով «Դիւակրութիւնը եկել է զեցող և անցանքն է»: Յիսուսի հրամանները խիստ էին, անողոք էին, մարդս լուսահատութեան մէջ ընկած (արքայութիւն ժառանգելու դժարութեան պատճառով) նրան պատերազմ չալանեց և բնականաբար իրան օգնութեան կանչեց իսաւարի ոգիները, որոնց չարութիւնը (նրա կարծիքով) Աստծու զօրութիւնից պակաս չէր:

Դիւակրութիւնը հին ժամանակներն էլ գոյութիւն ունէր, սակաւն, նա միանգամաւն վարակիչ մի հիւանդութիւն զառաւ միջին և ճոր դարերում,

երբ փանկարծ ամբողջ հասարակութիւններ, ամբողջ երկիրներ սկսեցին դիւակիրութեան ենթարկուել:

Բայց ինչ է դիւակահանութիւնը?

Երբ Աստուած թողնում է մարդուն, նրա անձի մէջ իսկոյն մտնում է սատանան և աչդ մարդուն իրան գործիք է շինում ու նրա միջոցով ամեն տեսակ չարագործութիւններ անում: Սատանան կարող է մտնել մարդու մարմնի մէջ երկու կերպ, կամ աչդ մարդու կամքով, կամ հակառակ նրա կամքին: Առաջի դէպքում մարդ կախարդ է դառնում, իսկ երկրորդում — դիւահար կամ աչտակիր:

Ա. ԿԱԽԱՐԿՈՒԹԻՒՆ (Волшебство, Sorcellerie)

Հների ասելով, սատանան ամեն տեղ է: Ոչ ոք հաւաստի չէ, որ մի օր նրա ձանկը չի ընկնի: Ամենից երկիրդալին աչի է, որ դեհերը հեշտ կերպարանաւորւում են, երեւելով մարդու կամ իբրեւ մի գեղեցկադէմ երիտասարդ, կամ իբրեւ մի հրաշալի կոչս, կամ ձեռները ոսկիներով լի ժլատների հոգին գրաւելու համար, կամ թէ չէ մի թռչունի, մի որ և է կենսատու կերպարանք ընդունելով, խաբում, գրաւում, կորցնում նրանց հոգին, որոնցից Աստուած հեռացել է: Բայց սատանան ընդհանրապէս երիտասարդի կերպարանքով է երևում կանանց և գրաւում է նրանց կամ ահագին հարստութիւններ խոտանալով, կամ սիրահարական շարաքերութիւնների մէջ մտնելով նրանց հետ: Միակ պայմանն է հնազանդւել նրա ամեն մի ցանկութեանը և, որ գլխաւորն է, հրաժարւիլ Աստծուց, հոգով ու մարմնով նրա հըռ հպատակը դառնալ: Կեղ միայն հասակաւորներին չէ բռնում, մատաղահաս երեխաները նոյնպէս բռնում են նրանից. կախարդութեան պատմութեան մէջ վիշտակաւած են 13, մինչև անգամ 8 տարեկան երեխաներ:

Ահա ինչպէս է կատարւում դաշնադրութիւնը ¹⁾, որի զօրութիւնով մի կին կախարդ է դառնում: Սատանան չալանւում է աչդ կնոջ, պատմում է նրան իր կեանքը և ասում է իր անունը. լստո՛ւ ձեռը դնում է նրա ձեռին, կամ ձակատին, կամ ականջի ետևին և կամ մի ուրիշ տեղ և աչուհետև աչդ տեղերը բոլորովին անզգաջ են դառնում, աչնպէս որ աչդ տեղերը կարելի է կտրել, աչրել և աչդ կինը ոչինչ չի զգալ:

Աչս՝ սատանա աչի կնիքն է: Աչուհետև աչս ողորմելի արարածը կախարդ է մկրտած:

Երբեմն դեհերը գրաւոր դաշն էին կապում: Թուղթը գրում էր ա-

¹⁾ Աչս մանրամասնութիւնները ես քաղում եմ մի վերին աստիճան հետաքրքիր գրքից. „Les maladies épidémiques de l'Esprit“ (Հոգեկան վարակիչ հիւանդութիւններ), հեղ. Պօլ Թէնիարի):

րիւնով, իսկ դեւ իր եղունկը դնում էր վրան ¹⁾։ Մինչև անոր պահպանւած մի դաշնագրի վրա, իբր թէ սատնալի եղունկի տեղը աչրւած է։ Աչտուհետե խեղճ արարածը ամբողջապէս սատանալին է նւիրւած և պարտաւորւում է հրաժարել Աստծուց, մինչև անգամ հաշտել նրան, նա սպանում է իր զաւակներին առանց մկրտութեան և ամեն չար բանի համար սատանաներին իրան օգնութիւն կանչում։

Այս ամենի փոխարէն կախարդը սատանալից ստանում է չար գործեղութիւն։ «Կեւ կախարդին մի տեսակ փոշի է տալիս, որը սակը գցի իր թշնամու ուտելիքի ու խմելիքի մէջ ու նրան մահ կամ սարսափելի տանջանքներ կ'առաջացնի։ Այս փոշին պատրաստւած էր նորածին մանուկների դիակներից, գլխաւորապէս նրանց սրտից, կամ թէ չ՝ մեռածների ոսկորներից, որ ծեծում էին և խառնում թուխաւոր միջատների բերանի փրփուրի հետ»։ (Պօլ Բէնիար)։

Նթէ ալգ փոշուց կախարդը չաղ տալ մէկի արտը, հունձը կը չորանար և արտը կը լցէր օձերով ու որդներով...

Այս կախարդները, որոնք ընդհանրապէս կանաչք են, վերջ ի վերջոյ իրանք էլ ընդունակ են լինում ուրիշ մարդկանց մէջ դեւեր մտցնելու և զիւստի շինելու նրանց, բաւական է, որ կախարդը փչի մէկի երեսին, կամ վզին,—աչս խեղճի մէջ դե կը մտնի. բաւական է, որ մի կախարդ մատը մէկի թևին կպցնի, թեւ կը չորանալ և ալն և ալն։ Գիւսկանութեան պատմութեան մէջ շատ դէպքեր կան, որոնք ցոյց են տալիս, թէ կախարդները աչսպիսի գերբնական ուժ ունէին։

Ս ա բ բ ա։ Բացի աչս փոշիներից, կախարդները ստանում էին նոյնպէս մի տեսակ օժանելիք (իւղ), որը պատրաստւում էր դիակների ճարպից։ Այս իւղը կախարդները քսում էին իրանց մարմնին և գիշերները ցախաւակի պոչը հեծած, թռչում էին գնում սատանաների խնջոյքը, որը չալտնի էր Ս ա բ բ ա անունով ²⁾։

¹⁾ Աչտեղից չէ արդեօք հաշկական դարձւածքը «Սատանի դունկը մէջն է» կամ աչն հաշտւանքը՝ «Սատանի դունկ»։

²⁾ Սաբբալում (կամ Շաբաթում) մեծ սատանան Նստած էր իր գահի վրա. նրա գլուխը ու ոտները աչծի էին, նա մի երկար պոչ ունէր և հուլամուկի թևեր (летучая мышь)։ Աչտեղ մտնողը պիտի քամականց գլուխ տար սատանալին, և հրաժարելով Աստծուց, Աստածածնից և սրբերից նւիրէր իրան սատանալին։ Աչս գիշերին սկսւում էր խնջոյքը, գարշելի օրդիան սկսւում էր։ Ուտում էին ամեն տեսակ զգւելի սողուններ, որդներ, անկնունք միռած երեխաների սրտեր, փաշմաղներ, դիակներ. քեռոյ սկսւում էր պարը, որին մասնակցում էր նոյնպէս սատանան։ Աչս պարերը զարմանալի անբարոյական պարեր էին։ Աչտուհետե սատանան սե փիլոն քցած, քամակը տաճարին տրած կատարում էր «Ան պատարագը», Բրիստոսի մարմնոյ և արեան փոխարէն առաջարկում էր չաղկամ կամ կարմիր

Կախարդներ ի ցնորքները: Մենք տեսանք, թէ ինչպէս և ինչ պատճառներով ծագեց զիւականութեան զազաւարը: Մենք տեսանք, որ զիւականութիւնը սղիսութեան և հետեաբար մնապաշտութեան արդիւնք էր: Բոլորը համոզւած էին, որ աշխարհը լիքն է չար ոգիներով, որոնք կարող են տիրապետել մարդկանց և նրանց միջոցով չարութիւններ անել: Տգէտ և, որ գլխաւորն է, զիւրադրելու, ներդալին, հիստերիկ կանաչք հաւատում էին աւելի, քան թէ սղամարդիկ: Այս ներդալին արարածները անդադար ներշնչման ներքոյ գտնւելով, աչն աստիճան զրգոժան էին հասնում, որ ինքնաներշնչումով ցնորքներ էին ստանում: (տ. Հիպնոտիսմ, մասն առաջին, էջ 59 և հետ.):

Կենդրոնացնելով իրանց ուշքը դեբրի մասին զանազան պատմածքներ լրա, ալդ ներդալին կանաչք վերջ ի վերջոյ պարզ տեսնում էին իրանց ցանկացած գէին: Բաւց սարսափելին աչն է, որ իրանց երևակալութեան պտուղը նրանք իբրեւ եղելութիւն էին ընդունում և համոզւած էին, որ տեսել են իսկական սատանալին:

Այս համոզմունքը աշուհետե կը դառնալ աչն կանաւն, որի վրա կը հիւսեն նրանց բոլոր ցնորքները: Աշուհետե նրանք կը լսին սատանաների ձայնը, նրանցից հրաման կը ստանան և նրանց հաջողանքները ու անէճքները կը կրկնեն: Բաւց ալդ բաւական չէ. կոյսերը, մենաստաններում փակւած կանաչք, սեռական զրգուման մէջ կ'երևակայեն, որ սիրահարական լարաբերութիւններ են ունենում ալդ դեբրի հետ ու բացարձակ կերպով, առանց քաշելու, ամօթխածութեան զգացմունքը կորցրած՝ նրանք կը պատմեն, թէ աչն ինչ օրերը, գիշերը աչն ինչ դեբ մտնում է նրանց խուցը և նրանց հետ սիրահարութիւններ անում, կամ կը պատմեն, թէ նրանք գնում են սատանաների ինճուքին, որը Սաբբա է կոչւում, և որ աչնտեղ զարչելի օրգիաներին են մասնակցում:

Գիւականութեան դարերում մարդկանց երևակալութիւնը աչն աստիճան զրգուած էր, որ նրանք ամեն տեղ դեբ, կախարդութիւններ էին տեսնում և եթէ մէկ կին, մէկ ներդալին, հիւանդոտ, հիստերիկ կին, իր ցնորութեան մէջ մի դե տեսնէր կամ սաբբա գնար, ալդ կնոջ բարեկամները, ազգականները, ընկերուհիները վարակում էին և նոյն ցնորքներն էին ունենում:

Հաւաքական ցնորքներ: Այս «հաւաքական ցնորքներ» զիտելիքը մի վերին աստիճանի կարեւոր կէտ է, որը մեզ բացատրում է զիւականութեան տարածւելը և շատ ուրիշ երևոյթներ:

«Եթէ մեծ քանակութիւնով մարդ լիկ մի համոզմունք ունին, ասում

զազար և ամենքը ծաղրում էին ս. արարողութիւնը»։ Առաջագինն անկարծ բոլորը ցրում էին գիշերալին բուերի նման։ (Պ. Բենյար)։

է Լիբերոն, մանաւանդ, եթէ մինն ունի զգացմունքով են սգեորւած նրանք, նրանք ներգործում են միմեանց վրա և նրանց ևրեակալութիւնը բարբոթւում է մինչև վերջին աստիճան: Այն ժամանակ բաւական է որ նրանց միջից մէկը միայն մի ցնորական տեսիլ ունենալ—և աչդ տեսիլը ամենքի աչքին էլ կ'երևալ: Մինչև ալժամ ամենից շատ հաւաքական ցնորքներ է առաջացրել կրօնական զգացմունքը: Ձի կարելի չնկատել, որ աչդ ցնորքները նշանաւոր դեր են խաղացել նոր դաւանութիւնների հաստատելու մէջ: Օրինակ, անհիմն չէ աչն աւանդութիւնը, թէ Մոհամմէզը լուսինը երկու մասն արեց և արեգակին ճանապարհից ետ դարձրեց: Ասում են, որ չնայելով իր կարճ հասակին, նա ամենից բարձր էր երևում: Նրա ղէմքը փալում էր լուսով, քարերը, բոլորը և ծառերը խօսում էին նրա հետ և կռնում էին նրան ողջունելու համար: Կենդանիները, մողեսները, գալիքը ձաչն էին տալիս նրան: Խալիփի պատերազմներում և խաչակիրների արշաւանքներում նույնպէս նկատեցին հաւաքական ցնորքներ, իբրև արգասիք ընդհանուր դադարի արհեստի և ցանկութիւնների: Սկզբում խաչակիր զինւորները դաժան նշաններ էին տեսնում երկնքում, բայց Ասիալում հրաշքները շատացան: Դորիլէում իբր թէ սուրբ Գէորգ և ս. Դեմետրիոս մարտիրոսները օգնում էին խաչակիրներին պատերազմի մէջ թշնամու ղէմ: Անտիօքի կուր մէջ, նոյն մարտիրոսների հրամանով իբր երկնքից մի գրահաւորւած զօրագունդ է իջնում օգնութեան: Երուսաղէմի առման միջոցին զօրքերին երևաց, որ ս. Գէորգը և պաշարման ժամանակ սպանւածներից շատերը դրօշակ էին ամրացնում սուրբ քաղաքի պարիսպների վրա: Յետոյ, երբոր Սալադինը ետ առաւ քաղաքը, Արժանտեօլի աբեղաներին երևաց, իբր թէ լուսինը իջաւ գետին և կրկին երկնք բարձրացաւ: Շատ եկեղեցիներում ազօթողների առաջ Քրիստոսի խաչելութիւնը և սրբերի պատկերները արտասուք էին թափում:

Դիւականութեան պատմութիւնը լի է աչպիսի հաւաքական ցնորքներով: Սրանք առաջացնում էին «հաւաքական ներդաչին հիւանդութիւններ», որոնք մարդկութեան հոգեբանութեան ամենազարմանալի էպիդոդներն են կազմում:

ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԻՐԱԴՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ս. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆԻ

(ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ)

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

VI

Տէրութեան և իշխանութեան իրաւունքը ցեղերի մէջ, երբ դոքա Հալկա-
զանց ժամանակ անկախ էին և կամ օտարների հպատակութեան տակ էին:
—Նախարարութիւնը՝ դորա ծագումը, սկիզբը, էութիւնը:—Մի թուոցիկ
հալեացք, թէ ինչ էր նախարարութիւնը Արշակունեանց ժամանակ:—Ինչ-
պէս էին հետզհետէ քալ առ քալ փոփոխուած դրանց իրաւունքները:—
Աւագ և կրտսեր նախարարներ:—Դրանց ունեցած իրաւունքները երկրի
և գաւառի վրայ և այլն:—Վերջաւորութիւն:

Հալկազանց ցեղերը, ուր կար տիրոջ ու ճառացի կամ հպա-
տակի յարաբերութիւն, իրանց շէնով անկախ ցեղեր և ծնունդներ
էին և առաջնորդուած էին իրանց իշխաններով, կամ աւելի լաւ է
ասել՝ իրանց առաջնորդներով: Օտար մատենագիրները և հին ար-
ձանագրութիւնները այդ զլուխ կանգնածներն մինչև անգամ թա-
ղաւորների պէս էին նկարագրուած: Հալկազունք ցեղովի վայելուած էին

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1, 2, 3 և 4:

Վաղարշակը գրում է Արշակին, որ նա թոյլ տալ իրան զիւ-
ւանատներից զուրս բերել տեղեկութիւններ թէ ոչք ոմանք յա-
ռաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհին Հայոց, և ուստի նախարա-
րութիւնքս՝ որ աստ կան. զի ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայտնի... և ոչ
զլիաւորաց աշխարհիս յայտնի է առաջինն և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ
օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն և վայրենի (Խոր. եր. 29) ¹։
Խորենացին էլ է հետեւում նախարարութիւնների մասին մանրա-
մասն տեղեկութիւններ տալ։ «Իսկ զՀայաստանեայցս նախարարու-
թիւնս, զամենեցուն զուստն և զզիարդն յայտնելով համառօտ, որ-
պէս հաւաստի ՚ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնս» (Խ. եր. 3)։
Խորենացու ասելով, նախարարները Սարգանապալի օրերից սկսեցին
առաջ գալ (Խոր. եր. 31)։ Վաղարշակը, յաջորդելով Հայկազանց
հարստութեանը, դուռ Հայաստանում իրանից առաջ ստեղծւած
կարգ կանոնները։ Քննելով դորա և առաջի Արշակունիների հաս-
տատած կարգադրութիւնները նախարարութիւնների մասին, մենք
կարող ենք լրացնել մեր այդ մասին կազմած գաղափարը և աւելի
պարզ կերպով հասկանալ թէ ինչ էր այդ հիմնարկութեան էութիւնը
Հայկազանց ժամանակ։ Արշակունիները շէնք պարգեւում էին կամ
տալիս էին արքայազանց, կամ մի որ և իցէ բանով իրանց ծա-
ռայութիւն մատուցած մարդուն։ Յայտնի բան է, որ արքայազունք
կամ միւս պարգեւ ստացողները դառնում էին այդ շէնքի կամ, ինչ-
պէս տեսանք, ժողովրդի տէրը կամ գլուխը։

Վաղարշակի կարգած նախարարները նոյն ժողովրդի միջից
աւելի երեւելիներն և ուժեղներն էին, նոյն ժողովրդի կամ շէնքի
և գաւառի վերայ տէր էին կարգւած։ Ահա ինչ ենք կարդում
այդ մասին Խորենացու մէջ։ «Եւ զնախարարութիւնն ապահովեաց

¹ Թէ ինձանից առաջ ով է տիրել հալական աշխարհին և թէ որտե-
ղից են ալս նախարարութիւններն, որ ալստեղ կան։ Արովհետեւ չատնի չէ
թէ ալստեղ եղած լինին ոչ կարգեր մահաճանների պաշտմունք։ Ալս աշ-
խարհի երեւելիներից չատնի չէ ոչ առաջինն և ոչ վերջինը, և չկալ ոչ-
ինչ օրինաւոր, ալ բոլորը խառն ի խուռն է և վայրենի (Խ. ծ. վ. Ս. 26)։

² Յուց կտաանք Հայաստանի բոլոր նախարարութիւնների և ամեն-
քի որտիղից և ինչպէս լինելը (սկիզբը և գործերը) կ'աւանդենք համառօտ
ինչ որ ստույգ կալ քանի մի լունական պատմութիւնների մէջ (եր 4.)

և զմանաաղեանն և զբնուստեան ի նոյն զաւակացն Հայկայ. ի բնակչաց գտեալ պերճագոյն, տեարս կարգէ յանուն շինից և զաւառաց կոչելով (Խոր. եր. 115) ¹⁾: «Իսկ զմոկացին ի նոյն զաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ արիկայս բազում, նախարարութիւնս հաստատէ: Նոյնպէս և զկորդեացիս, զանձեացիս, զակէացիս ի նոյն զաւառաց (Խոր. եր. 116):

Հետևապէս առաջի Արշակունիների կարգած նախարարութիւնները սկզբում շատ քիչ էին զանազանում Հայկազանց նախարարութիւններից: Նախարարը ժողովրդի գլուխը կամ տէրն էր, իշխողի կամ կառավարողի մոքով, և ոչ թէ ժողովուրդը դորա սարուկը, սպասաւորը և կամ գեղջուկն էր, և կամ ժողովրդի թէ կեանքը, հողը պատկանում լինէին նախարարին: Ժողովրդի ձեռին էր մնում կալածքի, սեպհականութեան և ժառանգութեան իրաւունքը, որոնցից ի հարկէ նախարարներն էլ իրանց չափով զուրկ չէին: Դա իր գեղջուկը և սպասաւորն ունէր, ունէր նաև կալածքի վրայ էլ որոշ իշխանութիւն: Այդպէս էլ յիրաւի ապագայում մենք դրանց գիւղերի, դաստակերտների և իշխանութեան տէրեր ենք տեսնում:

Նախարարը կարող էր և լոկ միայն պաշտօնեայ լինել՝ ինչպէս կային արքունիքում խոհանոցի վրայ կարգւած նախարարներ և այլն: Օրինակ, Վահնունեաց, իբրև նախարարների՝ քրմութիւնն էր յանձնած:

Ահա և այլ օրինակներ, որոնք ուրիշ կողմից կարող են պարզել մեզ այս առարկան: Բազարատը տանուտէրական պատին է պարզ և ստանում, կուսակալ է կարգւում, և նրանից ծագած ազգը իրաւունք է ստանում կոչել Բագրատունի (Խոր. եր. 103, 109): Արծրունեաց և Գնունեաց տները Սենեքերիմի զաւակներիցն էին: Գնունիք աւագ նախարարութեան շարքումն էին կարգւած (Փ. 110).

¹⁾ Ապահունի, Մանաւազեան և Բղնունեան նախարարութիւնները նոյնպէս Հակի սերունդներից: Բնակիչներից առաւել երևելիներին դանելով, գիւղերի և գաւառների տէրեր է կարգւում, տեղերի անունով կոչելով նոցա (99) Մոկի գաւառից գտնելով մի մարդ, որ ունէր իւր իշխանութեան տակ շատ սիրիկաներ. Մոկացի նախարարութեան է ըստստատում: Նոյնպէս (հաստատում է) և Կորդեացի, Անձիացի և Ակէացի (Նախարարութիւնները) նոյն անուն գաւառներից (Մ. ծ. վ. Ս. 100).

Թագաւորութեան երկրորդը կարգեց Մարերի Աթահակ թագաւորի զաւակից: Այս ազգի նահապետին ասում էին մարաց տէր, և Կորա վրայ թողնեց բոլոր շէնը, որը մարաց գերութիւնիցն էր գոյացել (Խոր. 112): Աշոցի տէրութեան և Տաշրի սեպհականութեան վրայ Գուշարայ Հայկազնոյ զաւակները կարգեցան (Խ. 113): Շաւարշը, որ Սանասարայ տանիցն էր, հաստատում է բզեշի և կուսակալ և Արձն գաւառն է պարգև ստանում (Խոր. եր. 116): Ռշտունիք և Գողթնեցիք Սիսականներիցն էին ճագում, միայն Խորենացին չի կարողանում հաստատել, թէ այդ անուններիցն էին իրանց գաւառները կոչւած, թէ գաւառների անուններիցն էին նախարարները կոչւում:

Այստեղից մենք տեսնում ենք, որ կային օրոշ ծագումն ունեցող արտօնութիւններ, այսինքն կալւածքի կամ իշխանութեան իրաւունք ձեռք բերած զաւակներ, որոնք տներ էին կազմում: Այդ զաւակներից մէկը իր մատուցած ծառայութիւնների կամ այլ պատճառով կարող էր տանտէրական պատիւ ձեռք բերել, տան գլուխը լինել, որը նահապետ էր անւանւում: Այսպիսի տների մէջ ոմանք նախարարական էին, կային որ այդպիսի զաւակներից տէրութեան վրայ էլ էին կարգւում, ինչպէս Գուշարայ Հայկազնոյ զաւակները Աշոցի տէրութեան վրայ էին կարգւած: Պատահում էր, որ նախարարական տների անուններիցն էին գաւառների անունները կոչւած, երբեմն էլ գաւառների անուններիցն էին նախարարութիւնները կոչւում: Այստեղից երևում է, որ նախարարները այլ ևս ցեղապետներից չէին, այլ ցեղից առաջացած ազնականներից, որոնք ղեռ ևս ցեղերին յատուկ սովորութեամբ տներ կամ ծնունդներ էին կազմում: Այդպիսի արտօնութիւն վայելող ազնական ծնունդները Արշակունեաց ժամանակ տոհմեր էին անւանւում: Ազգերի, տոհմերի կամ նախարարութիւնների գլուխ կանգնածներին նահապետ էին անւանում: Օրինակ, ասում էին Չնորա՝ նահապետ ազգին մուրացան, Շամշագրամ՝ նահապետ Ապահունեաց տոհմին, Աբեղոյ՝ նահապետ Աբեղենից տոհմին, Պարզափրան՝ նահապետ Ռշտունեաց նախարարութեան:

Եթէ Արշակունիները ցանկանում էին հարազատութեան կամ մատուցած ծառայութեան կամ առանձին շնորհքի պատճառով մէ-

կին առաջացնել, դորա ընտանիքը կամ ծնունդը ազգ էին սերում, այսինքն բարձր դասակարգի շարքն էին անցկացնում: Ոմանք իայն ազգ էին սերում, ոմանք էլ ազգ սերելով՝ նախարարութեանց թիւն էին անցնում:

Սղկունիք Վաղարշակից ազգ էին սերած, և կար այդ ազգի նահապետը: Գուշարայ Հայկազնոյ զաւակները կարգած էին Աշոցայ տէրութեան վրայ: Այդ ազգից Տաճատը Աշոցայ գաւառի վրայ իշխան կարգւեց: Բզնունիք նախարարներ էին Վաղարշակի օրով կարգւած, Տիրանի օրով Դատաբէն Բզնունեաց իշխան էր անւանուում:

Նախարարական տներում, ուրեմն, նահապետը, կամ նա, որը թագաւորի կողմից և կամ այլ պատճառով առաջացրած էր, այդ նախարարութեան նահապետը կամ իշխանն էր անւանուում: Դա, կարելի է ասել, ցեղապետի կամ լայն մոքով իր դաւառի կամ ժողովրդի տէրն էր: Բայց զրանցից դուրս կային և մեծամեծները: Առաջի Արշակունիները կարգել էին առաջնակարգ ազգեր կամ իշխանութիւններ, այսինքն մեծ նախարարութիւններ: Բզեշխները, սահմանակալները, Անգեղոտան մեծ իշխանը, թագադիր ասպետը, սպարապետը, Մոկաց, Սիւնեաց, Ռշտունեաց, Մաղխազութեան և սպարապետութեան իշխանները և Շահապը՝ Շահապիվանի մեծամեծների շարքումն էին: Սոքա էին կուսակալները, կողմնակալները, հազարաւորները և բիւրաւորները:

Տրդատը դիմում է, օրինակ, հրովարտակով մեծամեծներին, իշխաններին և նախարարներին: Զորորդ գարում նախարարների աւագանիքը՝ «մեծամեծներ», «մեծամեծ աւագանիք», «պառւական և մեծամեծ աւագանիք», «մեծամեծ իշխաններ», «մեծամեծ» և կամ գլխաւոր նախարարներ էին անւանուում:

Ուրեմն այդ ժամանակամիջոցում կային գլխաւոր նախարարները կամ մեծ իշխանները, իշխանները կամ նախարարները և ազատները կամ ազգերը և կամ ազնականները:

Հետեւապէս նախարար խօսքը վերաբերում էր իշխողին կամ գլուխ կանգնեցրածին: Դրանց միջում կային մեծ իշխաններ, իշխաններ և ազատներ:

Նախարարները սկզբում ժողովրդի տէրերն էին՝ կառավարութեան մոքով: Գիւղերի և ագարակների սահմանները որոշելով, Ար-

տաշէսը (հողի) գետնի իրաւունք մտցրեց, և ի հարկէ այդ ժամանակ նախարարները իրանց գիւղերի և զաստակերտների գետնի տէրերն էլ դարձան: Հետզհետէ դրանց իրաւունքները լայնանում են, որովհետև նախարարները հետևում էին իրանց ժողովրդի տէր լինելուց ջով՝ տեղի, գետնի և հողի իրաւունքն էլ ձեռք բերելու: Այդ իրաւունքները զանազան ժամանակամիջոցներումն էին ծագել և տարբեր բնաւորութիւններ ունէին: Նախարարներին յաջողում է մասամբ տեղի իրաւունք ձեռք բերել, և դրանք, ժողովրդին առաջնորդ և տէր լինելուց զատ՝ գաւառատէր էլ են դառնում. միայն թէ այդ դրանց յաջողում է Դ. դարում:

Հողային զանազան տեսակ իրաւունքների քննութիւնը վերաբերում է Արշակունեաց շրջանին. այստեղ հարկ ենք համարում միայն կարծօրէն նկարագրել, թէ ինչպէս էին նախարարները տիրանում այդ իրաւունքին:

Աղձնեաց բլեշխը Աղձնեաց իշխանն էր: Զորրորդ դարում դա Աղձնեաց մեծ իշխան է անւանւում: Երրորդ դարում մենք տեսնում ենք Անգեղտան իշխանին, որը և մեծ իշխան էլ է անւանւում: Զորրորդ դարում դա որոշ տան գաւառի իշխան էր և որոշ կողմերում արքունական շահուց և եկամտից հաւատարիմն էր: Տրդատի ժամանակ Սիւնեաց կողմնակալը անւանւում էր իշխան, կամ նահապետ կամ Սիւնեաց աշխարհի իշխան. հետզհետէ դա Սիւնի կամ Սիւնեաց գաւառի իշխան է անւանւում և չորրորդ դարում Սիւնեաց գաւառի տէր անւանեց: Ռշտունեաց նախարարութեան նահապետը հետզհետէ անւանեց Ռշտունեաց աշխարհի իշխան, Ռշտունեաց իշխան, չորրորդ դարում դա սկսեց Ռշտունեաց նահապետ, Ռշտունի և կամ Ռշտունեաց գաւառի տէր անւանել: Անձեացեաց տոհմի իշխանը հետզհետէ անւանեց նահապետ Անձեացեաց և տէր գաւառին Անձեացեաց. Կամնարականք անւանւում էին իշխանք Շիրակաց և Արշարունեաց, նահապետ Արշարունեաց, իսկ չորրորդ դարում տեաք Շիրակաց և Արշարունեաց: Զորրորդ դարում առաջ եկան նոր գաւառատէրեր՝ Զորայ, Կողբայ, Գարդմանայ ձորոց և այլն. առաջ եկան գաւառների իշխաններ՝ Վանանդայ, Հաշտենից, Գողթան և այլն գաւառների նահապետներ՝ օր. Հրսեծորոց, Բաքենից և Հապուժենից... Միւսնոյն

Ժամանակ Տրդատի օրով եղած Ուտեացւոց, Գարտամանացւոց, Մոկաց աշխարհակալ իշխաններին դեր կատարելիս չենք տեսնում: Կարծես չորրորդ դարում գաւառի կամ երկրի վրայ մի տեսակ իրաւունք էին ձեռք բերել նախարարները և տէրերը: Անգեղտան գաւառը Ոստան արքունիք էր (Փ. 173—178): Կային եկեղեցական զաւառներ (Փ. 25): Պապը ստիպւած է իր հօր յափշտակած Շիրակայ և Արշակունեաց գաւառները յետ դարձնել Կամսարականներին: Տոսնուհինգ գաւառներ տւած էր ձեռական իշխանութեամբ եկեղեցուն (Փաւ. երես 26): Տայքը Մամիկոնեանների աշխարհն էր համարւում (Փ. 21): Շապուհը անպայազատ էր արել Սիւնեաց տոհմը, իսկ Մանուէլը Սիւնեաց տան կոտորածից մնացած երեք պատանիներին յետ է դարձնում նրանց երկիրը. դրանցից առաջինը երկրի վրայ տէր է կարգւում, իսկ միւսները իրանց չափով (Փ. 211): Շապուհը խոստանում է Մէհրուժան Արծրունուն յետ դարձնել նորա աշխարհը և տունը (Փ. 152): Մանածիհր Ռշտունին (Խ. 320) մեծ իշխան աշխարհատէր էր (Փ. 21): Կար «Մոփս Շահունուց» որը հաւանական է Շահունեաց պատկանեալ Մոփաց գաւառն էր:

Հետզհետէ մենք տեսնում ենք, որ երկիրները լինելով գանձագինք, պարգեականք և քսակագինք, պատկանելութեան առարկայ էին դառել և իբրև ժառանգութիւն անցնում էին որդւոց որդի: Միևնոյն ժամանակ նախարարների իրաւունքը այնքան է լայնանում, որ դոքա ուղղակի տէրութիւնների գլուխ էին կանգնած լինում: Յազկերտը, օրինակ, բարկանալով նախարարներից մէկի վրայ, տէրութիւնը նրանից խլում է, «հանեալ ի բաց զտէրութիւն ի նմանէ» (Նդ. եր. 14): Մանուէլ սպարապետը կարգում էր ճնահապետս և տեարս գաւառաց (Ֆ. երես 124): Անտարակոյս երկրի և տէրութեան իրաւունքի պատճառով էր Տարօնի իշխանը եկեղեցուց կտրել դորա շահեցողութեան տակ եղած Կուսաս և Պարեխ անւանեալ գիւղերը: Արծրունեաց Վարդպատրիկ իշխանը գանձագին է անում այդ գիւղերը Տարօնոյ իշխանից և կրկին նւիրում է եկեղեցուն (Զեն. գլ. 12): Երբ Վահանը, Մամիկոնէից տան իշխանը, նառեց Տարօնոյ իշխանութեան աթոռը և տարածայնութիւններ էր ծագել դորա և պարսից թագաւորի մէջ, Վահանը երկիրը իրանը

համարելու պատճառով, պահանջեց զօրքի կողմից իր երկրին հասցրած փևսը: Վահանը ասաց. «180,000 դահեկանի խոտ են կերեալ ի դաշտէդ, և 60,000 դահեկանի որ զեզն և զեղջերու և զնապաստակ երկրիս որսացեալ են և կերեալ, զջրոյ և զհացի զինն թողում: Բայց զանոյշ զինին Սալնոյ և Ասորոց և զՄոխրաց այս երկու տարի է՝ որ յինէն կփրեալ էին և ինքեանք արբին, զայն թող տան, և զվեց զաւառին հարկն զոր առեալ են, և զքաղաքի մուտն 400 դահեկան, զայդ ամենայն թող բերեն»... (Ձեն. գլ. 38): Ուրեմն տէրութեան զլուսր երկրի ամացի մասը՝ անտառը, արօտը ամբողջապէս իրանն է համարում, իսկ երկրի շէն մասից էլ ստանում է, զաւառներից՝ հարկը, քաղաքներից՝ մուտքը: Այգիներից զինի է ստանում, երեւի, հարկի տեղ: Մինչև անգամ զիւղերի և զաստակերտների իրաւունքի մէջ էլ է խառնուում, թէև դրանք մասնաւորաց սեպհականութիւնն էին դարձած: Գաւառները ունենում էին իրանց իշխանը: Մենք տեսնում ենք, որ դաշնակից կամ համհարզ նախարարները ունենում են հետզհետէ իրանց զլուսները (Յդ. 173), որը մեծ իշխանը կամ գլխաւոր նախարարն էր: Դորա վերաբերեալ միւս իշխանները կամ նախարարները մինչև անգամ գաւառապետներ էին անւանուում (Յով. Ման. 30), գաւառակալ կամ իշխան նախարարի ձեռք էր զօրքը գաւառից մատենի հաշւով դուրս բերւում, բայց համհարզ նախարարների բոլոր զօրքերը աւագ նախարարի իշխանութեան տակ էին: Նախարարները առաջնորդում էին զօրքին և մինչև անգամ, հայոց անիշխանութեան ժամանակ, այր ու կին էլ զրանց առաջնորդութեան տակ էին:

Դատաստանական իրաւունքը կարծես բաժանւում էր թագաւորի և մեծամեծների մէջ: Եկեղեցին, իւր ծիսական իշխանութեամբ ունեցած երկիրներից ստանում էր պողի և տասանորդ: Գաւառապետ կամ իշխան նախարարներն էլ հաւանական է, որ սոյն տեսակ իրաւունքների տէրեր էին: Դա իշխանութեան կամ կալածքի իրաւունք պիտի լինէր: Գաւառապետ կամ մեծ իշխան նախարարները, իրանց երկիրը իրանցն էին համարում, և այդ պատճառով արօտատեղերից, անտառից, այգիներից, ժողովրդից, քաղաքներից որոշ հարկեր էին առնում զանազան անուններով: Թագաւորը իր հպատակներից միայն հարկ էր առնում, իսկ այն երկ-

րից, որը ոստան արքունի էր, նրան հասնում էր և այդ իրաւունքով պատկանելի ստանալիքները:

Հետեւապէս ժողովուրդը որոշ տեսակ հարկեր էր տալիս թէ իշխանին կամ կրտսեր նախարարին, թէ մեծ իշխանին կամ աւագ նախարարին, թէ մեծ թագաւորին: Մենք այստեղ մտադիր չենք մանրամասն խօսելու նախարարութեան և կամ չիշլած իրաւունքների մասին: Նախարարները, սկզբում լինելով միայն ժողովրդի տէրը, իշխողի կամ կառավարողի մոքով, հետզհետէ երկրի և տէրութեան իրաւունքը ստացան:

Հետեւապէս մենք տեսնք, որ հարազատ արիւն ունեցողներից առաջ եկան ազնւականները՝ ազգերը և տոհմերը: Սրանց մէջ ցեղական սովորութիւնները մնում էին և դրանք տներ էին կազմում, որոնք ունէին իրանց տանուտէրերը: Միապետութեան ժամանակ թագաւորներն էլ էին այդպիսի ազնւականներ առաջացնում՝ ազգ սերում, տանուտէրական պատւի արժանացնում: Այսպիսի տներում ցեղական սովորութիւններ էին տիրում: Սեպհականութիւնը և կալաճքի իրաւունքը ամբողջ տանն էր, իսկ տանուտէրը մի տեսակ գերիշխանութիւն ունէր տան վրայ: Այս մոքով նա նախարար և ազատ էր անւանում:

Այստեղից ոմանք նախարարութեան կարգն էին գցա՜, բայց զանազան չափով: Կային աւագ և կրտսեր նախարարներ: Իշխանները՝ կրտսեր նախարարներ էին անւանւում:

Կային ազատաց կամ ազնւականաց տներ:

Արշակունեաց ժամանակ սկզբում նախարարները ժողովրդի տէրերն էին մօտաւորապէս ցեղական սովորութեամբ. նրանք զաւառակալներ նորդներն և կուսակալներ էին անւանւում և զօրքի առաջէին, բայց ժառանգաւար երկրի իրաւունք չունէին. ուժեղանալով միայն այդ տեսակ իրաւունքներ էլ ձեռք բերին:

Մեր աշխատութեան հետեւեալ բաժնում կը տեսնենք թէ ինչ անբաւականութիւններ էին ծագել մեր թագաւորների և նախարարների մէջ, երբ առաջիկաները չցանկացան դրանց տէրութեան և երկրի իրաւունքը ճանաչել: Վերջապէս նախարարների երկրի և տէրութեան իրաւունքը ճանաչեց:

Հետեւապէս աւագ նախարարութիւնները տէրութիւններ էին

մանաւանդ ցեղական կազմակերպութեան ժամանակ, երբ դոքա անկախ էին լինում:

Բայց նախարարի դէպի իրան ժողովուրդը ունեցած իրաւունքը սկզբում աւելի թույլ էր, մանաւանդ Հայկազանց ժամանակ, երբ ցեղական կարգ ու կանոնները և ազատութիւնները սահմանափակում էին նախարարների իրաւունքները:

ԱՐԾԱԹԻ ԵՒ ՈՍԿՈՒ ԽՆԴԻՐԸ ¹⁾

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

Տնտեսական կեանքը Եւրոպայում յարուցանում է բազմաթիւ հետաքրքրական խնդիրներ, որոնք ընդհանուր նշանակութիւն են ստանում և կապ ունեն յաճախ նաև ամենահեռաւոր ասիական երկիրների հետ: Այսպիսի բնաւորութիւն կրող խնդիրներից մինն էլ նա է, որ վերաբերում է արծաթի արդիւնաբերութեանը և սրա ապագային:

Յայտնի է, որ արծաթը նախ իբրև դրամ ի բնէ անտի ստացել է մեծ նշանակութիւն: Բացի սրանից արծաթը, իբրև հում նիւթ, դեր է խաղում նաև արհեստների և զեղարւեստի մէջ: Արդ, եւէ արծաթը կրկնապատիկ դեր է կատարում տնտեսական կեանքում, չէ որ այդ մեծազը պիտի լաւ զին ունենայ և հաճելի լինի, անգամ ուրիշ մետաղներից զերադասւած համարւի: Իսկապէս, արծաթը մինչ 50-ական թւականները վաչելում էր չիշեալ առաւելութիւնները, սակայն այս ժամանակից յետոյ՝ նա սկսում է անընդհատ կորցնել զգալի չափով իւր նախկին արժէքը և վարկը: Այս երեւոյթը տեղիք է տւել քաղաքատնտեսական մամուլին արծաթի խնդիրը ուսումնասիրելու և այն միջոցների վրայ մատնանիշ լինելու, որոնք կարող կը լինէին արծաթին իւր վաղեմի արժանաւոր նշանակութիւնը ապահովելու: Գլխաւոր պատճառները, որոնք

¹⁾ Die Zukunft des Silbers von E. Franhäl 1894.

Die Zukunft des Silbers von Prof. Süss. 1892.

Die Zukunft des Goldes von Prof Süss. 1892.

ներկայումս ստորացրել են արծաթի արժեքը, երկուսն են: Նախ 50-ական թվականներին՝ սկսեցին Ամերիկայում և Ռուսիայում ոսկի արդիւնաբերել մեծ քանակութեամբ, այնպէս որ այն տնտեսապէս յառաջընթաց երկիրները, որոնք ուզում էին ոսկեդրամ ունենալ, մոցրին սրան իրանց մէջ: Գլխաւորապէս Անգլիան է, որ առաջինը անցաւ դէպի ոսկեդրամը և այսօր էլ կատարելապէս պահպանում է այդ դիրքը: Յետոյ յաջորդեցին Ֆրանսիան և Գերմանիան, որոնք թէև ոսկեդրամի աստիճանի վրայ են գտնուում, բայց այդ դրութիւնը այսօր ևս տատանւող է, և Ֆրանսիան այժմ էլ աւելի արծաթ ունի քան ոսկի: Քանի որ ոսկի շատ կար շուկաների վրայ, սկսեցին աւելի շատ ոսկի գործածել նմանապէս և արւեստի համար: Երկրորդ պատճառը, որ շատ նպաստեց արծաթի արժեքի անկմանը, նրա մէջն է, որ ոսկու հետ միաժամանակ արդիւնաբերւում էր ահագին քանակութիւններով արծաթ արդէն կատարելագործւած եղանակներով, որոնցով արծաթի արդիւնաբերութեան ծախքը մեծապէս պակասեց: Բնական է, որ երկու թանկագին մետաղների մէջ գոյացած մրցման գործում՝ ոսկին պէտք է յաղթէր ոչ միայն իր արժողութեամբ, այլ և այն գերազանց նշանակութեամբ տնտեսական գործառնութիւնների մէջ, որ արծաթը չունի: Ոսկեդրամը իր անժխտելի ընդունակութեամբ գործ է ածւում խոշոր վճարումների համար՝ թէ մի երկրի սեփական առևտրական գործերում և թէ միջազգային առևտրական յարաբերութիւնների մէջ, մինչդեռ արծաթի դրամը ծառայում է սովորաբար միայն մանր վճարումների համար:

Որ արծաթի զինը շատ է ընկել, դրա մասին հետաքրքրական թւեր կան: Մէկ ունց (7 զոլոտնիկ) արծաթը արժէր 1870 թ. Եւրոպայում 1,29 դոլլար (մօտ 1 ռ. 60 կոպէկ ոսկով), իսկ 1893 թ. նա արժում էր 70 ցենտ (90 կոպ. ոսկով). կամ նոյն 1870 թ. մէկ ունց (7 զոլոտնիկ) ոսկով կարելի էր գնել 15—16 ունց արծաթ, այսօր մէկ ունց ոսկով առնում են 28 ունց արծաթ: Չնայած արծաթի արժանութեանը, սա նոյն իսկ արւեստի և գեղարւեստի համար համեմատապէս քիչ է գործածւում: Վերջին 1893 թ. ին բոլոր արդիւնաբերւած արծաթը եղել է 4,700,000 կիլոգրամ (մօտ 300,000 փութ), որից 650,000 կիլո (40,000 փութ) գործ է

ածւել արւեստի և գեղարւեստի համար. իսկ ոսկու արդիւնաբերութիւնը հասել էր նոյն տարին 205,800 կիլօ, որից 120,000 գործածւել է միւլինոյն նպատակների համար:

Տեսնենք հիմա թէ արծաթի արդիւնաբերութիւնը ինչպիսի հսկայական քայլեր է արել զանազան երկիրներում: Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները բոլորովին չէին արդիւնաբերում արծաթ մինչ 1860 թիւը: Բայց արդէն 1873 թւին այս երկիրը արդիւնաբերել էր 27 միլլիոն ունց (մօտ 50,000 փութ), իսկ 1893 թւին նա հասցրել էր արծաթի արդիւնաբերութիւնը մինչ 58 միլլիոն ունցի, ուրեմն աւելի քան կրկնապատկել էր: Աւստրալիայում արդիւնաբերւել էր 1870-ին 180,000 ունց արծաթ (մօտ 270 փութ), իսկ 1893-ին ստացւել էր $13\frac{1}{3}$ միլլիոն ունց արծաթ (24,540 փութ): Կարճ ասենք. ամբողջ տիեզերքում արդիւնաբերւել է 1873 թւին 63 միլլիոն ունց արծաթ (115,000 փութ), 1893-ին տիեզերական արդիւնաբերութիւնը արծաթի հասել էր 152 միլլիոն ունցի (277,400 փութ):

Արծաթի արդիւնաբերութեան արագ աճելուն նպաստել են մի կողմից ձուլելու նորազոյն եղանակները, որոնց միջոցով հանքերից շատ աւելի մետաղ է ստացւում, քան սրանից քսան տարի առաջ: Ամերիկայում այժմ ստացւում է հանքերից մօտ 90% զուտ արծաթ, մինչդեռ քսան տարի առաջ զուտ արդիւնքն էր 60%: Միւս կողմից արծաթի արդիւնաբերութիւնը բաւականին հեշտացել է, որովհետեւ այրելու նիւթը, քարածուխը, և ապրանքի փոխադրութեան ծախքը արժանացել են: Արդիւնաբերութեան այսպիսի նպաստաւոր պայմանները մեծ խթան եղան արծաթի նորանոր հանքերը արդիւնագործելու և ստացած արդիւնքը մեծ քանակութիւնով շուկաների վրայ դիզելու:

Հիմա բանը նրանումն է, որ արծաթէ զրամ ունեցող երկիրները փախուստ են տալիս սպիտակ մետաղից և ձգտում են ոսկեղրամ ունենալ: Նոյն իսկ Հնդկաստանը, ուր արծաթը բուն էր դրել, այժմ, 1893 թւականի մի նոր օրէնքով, ընդունել է ոսկէ զրամի սխտէմը: Հնդկաստանում շրջում է մօտ 800 միլլիոն դոլլար արծաթ (1032 միլլիոն ռուբլի արծաթ), զանաւորանքը պահւած է զրամով 200 միլլիոն դոլլար (մօտ 129 միլլիոն ռուբլի). և մօտ 1500 միլ-

լիոն դոլլար (մօտ 2000 միլլիոն ռուբլի) կազմում են հնդիկների գոհարեղէնը և հում արծաթը (ձուլւած): Այսքան արծաթ գնում է Հնդկաստան գլխաւորապէս Անգլիայից: 1873-ից մինչ 1891-ը ամեն տարի միջին թւով Անգլիայից ուղարկւել է Հնդկաստան 37 միլլիոն դոլլար արծաթ (47,730,000 ռուբլի), 1893-ին ուղարկւած արծաթի քանակութիւնը հասաւ 28 միլլիոն դոլլարի (36,120,000 ռուբլի):

Գալով ուրիշ երկիրների արծաթէդրամի գործածութեանը՝ նախ յիշելու է Անգլիան, որ թէև ոսկէդրամ գործածող է, բայց և անկարող է հրաժարւել արծաթէդրամից իր մանր վճարումների համար: Անգլիան գործ է ածում 100 միլլիոն դոլլար մանր արծաթէդրամ: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները ունին 400 միլլիոն դոլլար (516 միլիոն ռուբլի) արծաթէդրամ, որի իսկական արժէքն է, արծաթէ ցածր գնի պատճառով, միայն 240 միլիոն դոլլար (309,600,000 ռուբլի), և 150 միլիոն ունց արծաթի մետաղ, որ նմանապէս արծաթի ընթացիկ գնով 40 միլիոն պիտի կորցնի: Ֆրանսիան ունի 3000 միլիոն ֆրանկ (750 միլիոն արծաթ ռուբլի) արծաթէդրամ: Գերմանիայում շրջում է 400 միլիոն մարկ արծաթէդրամ (մօտ 130 միլիոն ռուբլի):

Վերև յիշեցինք, որ մի ունց ոսկին այսօր հաւասար է 28 ունց արծաթին: Այդ չափազանց մեծ զանազանութիւնը արծաթի և ոսկու գների մէջ համարւում է մի դժբաղդութիւն, նամանաւանդ բոլոր այն երկիրների համար, որոնք միայն արծաթէդրամ ունին և իրանց արտաքին պարտքերը ոսկով պիտի վճարեն: Ել ինչ ասել կ'ուզի թղթադրամ ունեցող երկիրների մասին, որոնց մեծ ջանքեր և համբերութիւն են հարկաւոր՝ մինչև անգամ ղէպի արծաթէդրամն անցնելու համար:

Թղթադրամ ունեցող երկիրներից նոր թեկնածու, որ կը ցանկար ոսկէդրամ ունենալ, հանդիսանում է Ռուսիան: Աւանձին բարձաւաճ տնտեսական պայմաններ են հարկաւոր, որպէս զի Ռուսիան այդպիսի մի թուիչ գործի՝ թղթից ոսկուն անցնելով: Ապա թէ ոչ բոլոր գործը արհեստական կերպարանք կը կրէ և անյաջողութիւնների և դժբաղդութիւնների կը հանդիպէ: Այսուամենայնիւ ղէպի ոսկէդրամ անցնելու շարժումը Եւրոպայում և այլն

տեղի ունի և հետևանքների տեսակետից մեծ ուշադրութիւն է գրաւել: Առանց շատ սպասելու, այս շարժման մի ամենաշօշափելի հետևանքն արդէն նա է, որ արծաթը գնի մէջ շատ ընկել է:

Ուրեմն այն մեծ քանակութեամբ արծաթը, որ մինչ այժմ արդիւնաբերուած էր, հւր պիտի զետեղւի, քանի որ դրամի համար նա, կարծես, այլ ևս յարգւած չէ երևում: Այս հարցին պատասխանը դոնում է, թէ և յուսահատութեան վախ էլ կայ, որ չլինի թէ արծաթը բոլորովին գործածութիւնից դուրս մնայ ասպագայում: Քանի որ արծաթ շատ կայ և աժան է, յոյս կայ, որ թղթադրամ ունեցող երկիրները հեշտ և առանց զոհաբերութեան կը մոցնեն արծաթէդրամ, որ թուղթից շատ անգամ աւելի գերազանց է: Այս գործում, օրինակ, Ռուսիան մեծ դեր կատարած կը լինէր և սպիտակ մետաղի համբաւը և վարկը կը վերականգնէր:

Նոյնպէս ասիական երկիրներին վիճակած է երևում արծաթէդրամ մոցնելու: Թղթադրամ ունեցող երկիրները վաղուց ի վեր ցանկանում էին ազատուել թղթից, բայց դորա համար սոքա հնարք չէին գտնում: Այժմ հնարաւոր է դարձել, ցանկացած նպատակին հասնելու: Պէտք է միայն թուլամորթ չլինել և պէտք է վճռողական քայլ անել: Բացի այս նշանաւոր յուսալի սպառման միջոցից, շատ հաւանական է, որ արժանութեան պատճառով՝ արծաթը այսուհետև առատօրէն դործ կ'աժւի նաև իրեղէնների համար, ինչպէս զգալներ, ամանեղէն և այլն: Անհերքելի է, որ ազգաբնակչութիւնը անընդհատ ամենուրեք աւելանանով՝ բազմանում են նոյնպէս սորա ամեն տեսակ պահանջները: Իրեղէններն էլ մի պահանջ է, որ, հարկաւ, աւելանում է: Հետևաբար արծաթը այժմեանից աւելի դործ կ'աժւի արեւստագործական նպատակների համար: Աչքի առաջ պէտք է ունենալ և այն հանգամանքը, որ արծաթի արդիւնաբերութիւնը միշտ առատ և հարուստ չի լինիլ, այլ կը գալ ժամանակ մօտիկ ասպագայում, որ հանքերը վերջապէս կը սպառւեն և կը հաւոնեն: Արդէն Ամերիկայում՝ Նեւադա կոչւած տեղում, որ աշխարհիս երեսին ամենից շատ արծաթ էր արդիւնաբերում, հարուստ արծաթէ հանքերը սկսել են սպառուել: Նեւադա հանել է 1878 թւին 28 միլիոն դոլլար արծաթ (36,1000,000 ռուբ.): Իսկ 1893-ին Նեւադայի արծաթահանութիւնը ընկել էր մինչ 2.800,000

գողարի (3,600,000 ռ.): Միւսնոյն բանը կարելի է ասել և ոսկու հանքերի մասին, որոնք շատ տեղերում արդէն սպառման շրջանի մէջ են գտնուում: Յոյսեր դրած ունեն ռուսական Սիբիրիայի և հարաւային Աֆրիկայի հարուստ ոսկէ հանքերի վրայ, որոնք մօտաւորապէս միայն 10% զուտ ոսկի են տալիս: Արծաթի և ոսկու հանքերի սպառման վերաբերմամբ հեղինակաւոր մասնագէտները այն կարծիքի են, որ գետնի մակերեսային ± 000 տոնաշաւից աւելի խոր գնալով՝ հանքագործութեամբ զբաղել անհնարին է: Գետնի 4000 ոտ խորութեան մէջ զգալի է լինում մի անտանելի շոք և երևում են ջրի յորդ հոսանքներ, որոնք ամեն մարդկային գործ և աշխատանք ոչնչացնում են: Մի քանի տեղերում արծաթի հանքերը արդէն անցել են 3000 տոնաշաւի խորութիւն, որից մասամբ կարելի է եզրակացնել, որ սպառման և հատնելու ժամանակը մերձեցնում է հարուստ հանքերից շատերի համար: Հակառակ այս ամենի՝ արծաթը և ոսկին դեռ ևս շարունակում են շուկաների վրայ բաւականին քանակութեամբ դիզել և տէրութիւններին անձիշտ և խաբուսիկ ուղղութիւն տալ իրանց դրամական կազմակերպութեան գործում: Արդի ոսկու բացարձակ նախագասութիւնը և արծաթի յետամղութիւնը համարւում է մի ժամանակաւոր, բայց ոչ ցանկալի, անգամ շատ փաստակար երևոյթ տնտեսական և հասարակական տեսակէտներից:

Մեծ մոտամբ այս մետաղների բովազործութիւնը գտնուում է մասնաւոր ձեռնարկող կապիտալիստների ձեռքերում: Վերջինները հանքերը վերցնում են տէրութիւններից կապալով: Կապալառու կապիտալիստները հանում են մետաղներ որքան հնարաւոր է, առանց հարցնելու կամ քննելու թէ ինչ է ժողովրդական պահանջը: Նրանց համար հարստանալը գլխաւոր բանն է: Նրանք անտարբեր են իրանց գիշակեր գործերի հետեւանքների մասին ժողովրդական մասսայի շահերի տեսակէտից: Արծաթը յանկարծ ընկնում է շատութեան պատճառով: Սորա ուղղակի փաստակար հետեւանքը այն է, որ ժողովրդական ապրուստի բոլոր միջոցների գները բարձրանում են և ոսկու թանգութեանը հասնում: Իսկ գների այս փոփոխման հետ՝ ժողովրդական ապրուստի բիւջետը մնում է միւսնոյնը, այնպէս որ գրկանքները մասսայի համար չափազանց զգալի և անտա-

նելի են դառնում: Այս օրինակ դրութիւնը հասցնում է տէրունանական զանձարաններին յոյնպէս մեծամեծ փնասներ: Հարկատուութիւնը անկանոն է դառնում և ապառիկներով լցւում է, որովհետեւ ժողովրդի վճարելու ընդունակութիւնը նւազում է: Մի խօսքով արծաթի անկումից յառաջացած փնասները այնքան մեծ են, որ Եւրոպայում հարց է ծագել այս մետաղների հանքագործութիւնը տէրունական դարձնել: Տէրութիւնները ժողովրդական շահերի ներկայացուցիչներ և պաշտպաններ են: Սրանք միայն ընդունակ են ոսկու և արծաթի արդիւնաբերութեան չափը և սահմանը որոշել: Մասնաւոր տնտեսութիւնը այս գործի մէջ իւր անելիքը արել է շնորհիւ սանձարձակ կամայականութեան, որ իրան շնորհւած էր: Այսօր այդ նշանաւոր գործը պիտի պատկանի պետական-հասարակական տնտեսութեանը:

ՔԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԴԺԲԱՂԴ ԴԵՊՔԵՐԻՑ

Յ Ա Կ Ո Ւ Յ Ա Կ Ո Ւ Ե Ա Ն Ի

Կարդալով «Մուրճ»-ում լոյս տեսած պ. Գ. Ղարաջեանի «Բան-
ւորների ապահովացման խնդիրը Եւրոպայում» յօդւածը և «Մուր-
ճի» պրն. Խմբագրի «հրաւերը» տեղեկութիւն տալ Ռուսաստանում
ևս գոյութիւն ունեցող այն մասնաւոր ընկերութիւնների մասին,
որոնք բանւորներին ապահովում են զժբախտ դէպքերից, մենք
խրախուսւած թէ այդ խնդրի երեւան դալուց և թէ «Մուրճ»-ի
յարգելի խմբագրի հրաւերից, կամենում ենք, իբրև լրացուցիչ նկա-
րագրութիւն պ. Ղարաջեանի յօդւածի, մի ամիտի բացատրութիւն
տալ «Մուրճ»-ի ընթերցողներին, թէ ինչպէս է ընդունւում բան-
ւորների ապահովագրութիւնը Ռուսաստանում և ինչ պայմանների
մէջ են գտնւում այն ապահովագրական ընկերութիւնները, որոնք
յանձն են առնում ապահովացնել բանւորների կեանքը զժբախտ
դէպքերից:

Նախքան խօսելը այդպիսի ընկերութիւնների բնաւորութեան
և գործունէութեան մասին, թող ներւի մեզ նկատել այստեղ, որ
համեմատաբար թէ Ռուսաստանում առհասարակ և թէ մանաւանդ
մեզ մօտ Կովկասում՝ բանւորների ապահովացման գործը դեռ շատ
խորթ է մնացած և անուշադրութեան է մատնւած զանազան գոր-
ծարանատէրերի կողմից:

Եւ զարմանալին այն է, որ թէև գործարանատէրերի ղլխաւոր շա-
հագործութիւնը հիմնւած է աշխատաւոր ձեռքերի վրայ, բայց նրանք
միշտ աշխատում են խուսափել այնպիսի անհրաժեշտ պարտաւորու-

Թիւնից, որը այսպէս թէ այնպէս նորա գործարանավարական բարեկարգութեան մէջ առաջին տեղը պիտի բռնէր:

Իսկ այդ պարտաւորութիւններից մէկը իր բանւորների ապահովացումն է: Շատ պարզ պէտք է լինի այն հանգամանքը, որ, որքան էլ գործարաններում, կամ որ և է արդիւնաբեր հիմնարկութեան մէջ կատարելագործւած լինեն տեխնիկական պայմանները, կամ որքան էլ բանւորը զգուշութեամբ վերաբերւի իր գործին աշխատանքի ժամանակ, այնու ամենայնիւ դժբախտ դէպքերը միշտ ենթադրելի և իրօք անխուսափելի են:

Երևակայեցէք ձեզ մի մեխանիկական գործարան, որը ամփոփում է իր մէջ շուգունէ-պղնձեայ (чугунно-меднолитейный) ձուլարաններ, դարբնանոց (кузница), կաթսայագործարան (котельное) և այլն:

Բանւորի կեանքը մի այգւպիտի գործարանում, ուր նա միշտ ապրում է կրակի, ծուխի, բազմաթիւ ճախարակների ու մեքենաների մէջ՝ միշտ կապւած է զանազան պատահարների հետ:

Այդ մասին թող ընթերցողը կրկին կարդայ «Մուրճ»-ում պ. Գ. Խաժակնեանի «Նաւթաշրջանի բանւորները» խորագրով յօդւածը, և կը համոզւի, որ իրաւ բանւորի աշխատանքը դժոխային պարապմունք է:

Պայթում է կաթսան, և մեռնում է կաշեգարը, մի որ և է ծանրութեան տակ ջարդում, փշրում է իր մարմնի մի մասը բանւորը, վնասում է իր ձեռքը արհեստաւորը, չէ որ այդ բոլորը մի ամենօրեայ երևոյթ է բանւորի համար, որը կրկնւում է մեր արքերի առաջ:

Եւ ում վրայ է ընկնում մեղը այդ պատահարներից յետոյ: Անմեղ զոհ դարձած բանւորի, թէ այն գործարանատէրի, որը իր զանցառութիւնից է թէ չգիտեմ խնայողութիւնից բարեկարգութեան մէջ չէ դրել իր գործարանի տեխնիկական պարագաները:

Հարցը երբեմնայէս մնում է վիճելի:

Եւ կաթսայի պայթումից, մահացած կաշեգարի (կաթսայի վրայ հսկողի) կինը, կամ շուգունէ լաւայից խորոված զոհի ծնողները, գիմում են գործարանատէրին բաւարարութիւն պահանջելու կեանքի փոխարէն, որ և մեծ մասամբ մնում է աւանց հետեւանքի, հետեւապէս գործը ընկնում է դատաստանի:

Եւ ահա սկսւում է դատաստանական պրոցէսը, որը բացի այն, որ համարեա ամեն անգամ վերջանում է յօգուտ բանւորի, այլ և դատաստանական ծախսերի տակ են ընկնում երկու կողմերը, միևնոյն ժամանակ իզուր ժամավաճառ լինելով:

Ահա հէնց այդպիսի անախորժութիւնների դէմն առնելու համար է, որ այդպիսի դէպքերում բանւորների հաւաքական ապահովագրութիւնը երեսն է գալիս իբրև մի անհրաժեշտութիւն թէ բանւորի և թէ գործարանատիրոջ համար:

Բաւական է, որ գործարանատէրը մի որոշ պայման ունի կապած մի որ և է ապահովագրական ընկերութեան հետ, և նա ազատւում է ամեն մի պատասխանատուութիւնից: Իսկ բանւորական դժբախտ դէպքում միակ բաւարարութիւն տուող ներկայանում է ապահովագրական ընկերութիւնը:

Մենք կարծում ենք, որ բացի օրէնքով սահմանած պարտականութիւնը գործավարին բաւականութիւն տալու դժբախտ դէպքերում, երբ այդ դէպքը պատահել է գործարանատիրոջ մեղաւորութիւնից, նաև մի բարոյական պարտք պէտք է համարւի գործարանատիրոջ կողմից ապահովացնել կեանքը այն մշակ դասակարգի, որի շնորհիւ նա կրկնապատկում է իր օգուտները:

Ենթադրեցէք մի րոպէ, որ բանւորը ևս մի կենդանի մեքենայ, մի աւտոմատ է. եթէ ձեր գործարանային մեքենաները, ճախարակները կամ կաթսաները սարք ու կարգի մէջ դնելու համար ամենայն օր իւղում սրբում էք, որ ժանգից չփչանան, եթէ դուք չաճախ քանդում, նորից կազմում էք, որ լաւ բանեն, որքան ուրեմն պարտաւորէք խնամել կեանքը այն կենդանի մեքենաների (բանւորների), որոնք նոյնքան օ/օ օգուտ են բերում ձեզ, որքան և ձեր իսկական մեքենաները—ճախարակները և այլն:

Այդպիսով դուք ապահովելով բանւորի կեանքը և բանւորն էլ իր հերթին տեսնելով ձեր խնամքը, նա, մի առանձին եռանդով ու աշխատասիրութեամբ է վերաբերւում դէպ իր վրայ դրած պարտականութիւնները, նա կրկնապատկում է իր ոյժերը յօգուտ ձեզ:

Ուրեմն բանւորների ապահովագրական ընկերութիւնները ներկայացնում են բացի որպէս այլ և այլ անախորժութիւնների, զանազան աւելորդ ծախսերի առաջն առնող մի ֆակտոր, այլ և

իբրև մի գեղնցիկ մարդասիրական հիմնարկութիւն, իբրև միակ պատասխանատուն և հաշտեցնողը վէճով բռնաժ երկու կողմերի:

Ռուսաստանում գոյութիւն ունին առաջժմ երկու մասնաւոր ընկերութիւններ բանւորներին համագումար ապահովացնելու սկզբունքով, որոնցից ղրամագլխով հարուստ «Россиа» ընկերութիւնը (միւս ընկերութիւնը անւանւում է «Помощь», որ մասնաւորապէս պարապւում է համագումար ապահովագրութեամբ) յանձն է առնում ապահովացնել բանւորների կեանքը դժբաղդ դէպքերից, լինի դա գործարանում աշխատանքի ժամանակ, կամ գործարանից դուրս, միայն թէ դէպքը պատահած լինի պարապմունքի ժամանակ ծառայութեան մէջ:

Ահա այդպիսի ապահովացումն անւանւում է հաւաքական ապահովագրութիւն դժբախտ դէպքերից: (Коллективное страхование отъ несчастныхъ случаевъ):—Ոչ միայն յատկապէս գործարաններում, այլ և ամեն նոր սկսող կամ կառուցելիս շինութիւններում, ուր առանց բանւորի գործը գլուխ գալ չէ կարող, ընկերութիւնը ընդունում է աշխատող բանւորների ապահովացումը:

Կառուցանւում է մի ահագին շինութիւն, ուր բանում են բազմաթիւ որմնադիրներ, քար, հող, կիր կրող մշակներ, շինւում է մի խճուղի, որտեղ պէտք է ձեղքել սարերը, հարթել բլուրները, վերջապէս հանքերում, ուր բանում են բազմաթիւ բանւորներ, այդտեսակ դէպքերում ևս ընկերութիւնը ապահովացնում է բանւորներին և դժբաղդ դէպքերում առանց յետաձգելու վճարում է ապահովացման գումարը վնասւած բանւորին:

Սակայն որ չափով է լինում այդ բաւարարութիւնը, կամ ինչ ձևով է որոշւում բանւորի կեանքի գինը,—մահւան փոխարէն, կը հարցնեն մեզ ընթերցողները:

Ահա հէնց այդ բացատրութեանն ենք ուզում մօտենալ:

Բայց նախքան այդ կէտին հասնելը, բացատրենք այն թէ դժբաղդ դէպք կամ պատահար խօսքը ինչ սահմաններում և ինչպէս պէտք է հասկանալ:

Դժբաղդութիւնը բանւորի կեանքում պատահում է ոչ միատեսակ կերպով և ընկերութիւնն էլ նրան բաժանել է 3 աստիճանի, այն է՝

1) Մահ դժբաղդ դէպքում (несчастный случай, смерть):

2) Մինչև մահ աշխատանքի անկարութիւն (инвалидность):

3) Ժամանակաւոր անընդունակութիւն աշխատանքի (временная неспособность к труду): Եթէ պատահած դժբաղդ դէպքից բանւորը մեռնում է, աչն ժամանակ բանւորի կինը կամ ծնողները կամ վերջապէս որդին (որը սակայն 16 տարեկանից պակաս չպիտի լինի) ստանում են ընկերութիւնից՝ մեռած բանւորի մասնաբաժին ապահովացրած բոլոր գումարը միանգամայն, անկարութեան դէպքում ստանում է ինքը բանւորը իբրև կենսաթոշակ մաս առ մաս, կամ միանգամայն աչն գումարը, որը ապահովացրած է համապատասխան իր նիւթական դրութեան. իսկ աշխատանքի ժամանակաւոր անընդունակութեան դէպքում — բանւորին տրւում է ամենօրեայ վարձի կէսը, բժշկելու և ապրելու համար՝ մինչև բոլորովին առողջանալը:

Այժմս էլ տեսնենք, թէ ինչպէս և որքան է վճարում գործարանատէրը իր բանւորների ապահովացման փոխարէն՝ իբրև տուրք (премия):

Օրինակ, գործարանատէրը ցանկանում է ապահովացնել մի տարով իր բոլոր ծառայողներին և բանւորներին, որոնք աշխատում են իր կտաւի գործարանում և որը պատկանում է III-րդ դասակարգին ¹⁾. Նա կամենում է որ ամեն բանւորին, համեմատաբար իր ստանալիք ռոճկի, ապահովացնի 600 օրավարձի չափ մահւան դէպքում, 900 օրավարձի չափ անկարութեան դէպքում:

Կտաւի գործարանում բանողների թիւը ենթադրենք թէ հասնում է 250-ի, որոնք իբրև ընդհանուր տարեկան վարձագին ստանում են 60,000 ռուբլի: Այդպիսի ապահովագրութեան համար տարեկան պրէմիան ամեն մի 1000 ռուբլու համար կազմում է 8 ռուբլի 90 կոպ., իսկ 60,000 ռուբլու ապահովացրած գումարի համար 8 ռ. 90 կ. $\times 60 = 534$ ռուբլի. բայց որովհետև ընդհանուր

¹⁾ Գործարանները վտանգի աստիճանին համաձայն բաժանւած են 12 դասակարգի. աչն գործարանում, ուր աշխատանքը կապւած է աւելի վտանգաւոր հանգամանքների հետ, աչդպիսի ապահովացման տուրքը համապատասխան կարգի ու վտանգի տեսակէտից, վոխւում է համաձայն ֆինանսների նախարարից հաստատւած տարիֆի:

տարեկան վարձագինը անցնում է 50,000 ռուբլուց, ուստի ընկերութիւնը, համաձայն իր կանոնների, վճարելիք տուրքից զեղչում է 26 ռ. 70 կ. այսինքն 50% . ուրեմն 250 բանուր ապահովացնելու համար վտանգի III աստիճանում, գործարանատէրը վճարում է տուրք 507 ռ. 60 կոպ.

Իսկ եթէ մի քանի տարի շարունակ գործարանատէրը նոյն ընկերութեան մէջ ապահովացրել է իր բանւորներին, այդ դէպքում ընկերութիւնը պրէմիայի քանակութիւնը քչացնում է 50% ևս, փոխարէն դիւիդենդի, որ կազմում է 25 ռ. 36 կոպ., ուրեմն 3 տարուց յետոյ գործարանատէրը վճարում է տարեկան տուրք 481 ռ. 94 կոպ.:

I Դասակարգի գործարանը 1000 ռուբլու համար վճարում է տուրք 3 ռ. 10 կոպ. որ ասել է թէ 60,000 ռուբլու համար = 198 ռ. 80 կոպ., իսկ XII դասակարգի համար հազարին 29 ռ. 20 կոպ., որ ասել է թէ 60,000-ի համար 1752 ռուբլի:

Բացատրենք:

Արդիւնաբերը կամ մի որ և է գործարանատէր ցանկանում է կապել պայման դիցուք «Россия» ընկերութեան հետ իր բանւորներին զժբազդ գէպքերից ապահովացնելու մաքով. և ահա նա ներկայացնում է ընկերութեան վարչութեանը (որը գտնւում է Պետերբուրգում) կամ բոլոր տէրունական քաղաքներում գտնւող գործակալներից մէկին, մի ծանուցագիր (заявление) որի մէջ արձանագրելով իր գործարանում բանուղ բոլոր բանւորների թիւը՝ յայտնում է, որ մի տարւայ ընթացքում նա դիցուք թէ 300 բանւորին վճարում է 100,000 ռուբլի վարձագին. նա միևնոյն ժամանակ յայտնում է որ մի տարւայ ընթացքում ցանկանում է ամեն մի բանւորի կեանքը ապահովացնել 500, 1000, 1500, կամ վերջապէս 2000 բազմապատկումով (кратность): Դիցուք բանւորը օրական ստանում է 80 կոպ. վարձագին, և եթէ բանւորի կեանքը ապահովացրած է 1000 վարձագնով, ուրեմն նա մի տարւայ ընթացքում ստանում է $80 \times 100 = 800$ ռուբլի մահւան և հաշմանդամութեան դէպքում. բանւորը որ օրական ստանում է 2 ռ. և ապահովացրած է 1000 բազմապատկումով, սրա կիներ մահւան դէպքում ստանում $2 \times 1000 = 2000$ ռուբլի. եթէ բանւորը ապա-

հովացրած է 1500 բազմապատկումով (кратный) և օրական ստանում է 1 ռ., ուրեմն և կստանայ բաւարարութիւն 1×1500 ռ. և այլն: Նոյն հաշուով տրւում է բաւարարութիւն և անկարութեան ժամանակ ամբողջ կեանքում (ИНВАЛИДНОСТЬ), երբ բանւորը զրկւում է աշխատանքի ընդունակութիւնից:

Գործարանատէրերից շատերը երբեմն ապէս անկարութեան դէմ բանւորի կեանքը ապահովացնում են մեծ բազմապատկումով, այն է 2000 օրւայ գնով. ուրեմն եթէ բանւորը օրական ստանում է 1 ռ., դժբաղդ դէպքից անկարութիւն ստացողի բաւարարութիւնը մի տարւայ մէջ կազմում է 1×2000 ռ., որ կազմում է 2000 ռ.:

Իսկ ժամանակաւոր անընդունակութիւնը վարձատրւում է 50%, այն է օրավարձի կիսագնով, որը սակայն կարող է տեւել 200 օր:

Եւ այսպէս ամեն մի բանւոր, կամ մի քանի բանւորներ միասին փնասւած մի անգամի համար ստանում են բաւարարութիւն համապատասխան իրանց նիւթական եկամուտների:

Մահը, որ առաջանում է դժբախտ դէպքերից, դա հասկանալի է. բայց ինչպէս հասկանալ անկարութիւն (ИНВАЛИДНОСТЬ) խօսքի որոշ սահմանները, ահա ցանկալի է, որ այդ բացատրւած լինէր գործարանատէրերի համար:

Անկարութիւն առաջանում է անւանւում է այնպիսի դէպքերից, երբ բանւորը կորցնում է աչքերի տեսողութիւնը, երբ փնասւում են նրա երկու ձեռքերը և երկու ոտները, կամ մի ձեռք և մի ոտը, նոյնպէս և այն դէպքում, երբ նա անբուժելի խելացնորման է հասնում, որով բանւորը դատապարտւում է աշխատանքի անընդունակութեան մինչև իւր մահը. այդ դէպքում, ինչպէս ասացինք, ընկերութիւնը վճարում է նշանակւած թոշակ:

Երբ բանւորը կարող է և մնում է ընդունակ գոնէ կիսով չափ աշխատելու, այսինքն երբ նա կորցնում է իր Ֆիզիքական օրգանիզմի մի մասը, օրինակ մի ձեռքը, կամ մի ոտը, աչքերից մէկը, կամ եթէ, չնայած իւր խելացնորմանը՝ ձեռքի աշխատանքով մի կերպ կարող է ապրել, այդ դէպքում ընկերութիւնը վճարում է նշանակւած և ապահովացրած կենսաթոշակի կէսը:

Երրորդ աստիճանին պատկանում են այն տեսակ դժբախտու-

Թիւնները, եթէ բանւորը գրկել է մի կամ մի քանի մատից կամ մի փոքրիկ դէպքը ֆլաս է առաջ բերել և այլն. այդ դէպքում էլ ընկերութիւնը վճարում է 10⁰/₀—25⁰/₀ այն թոշակից, որը նշանակած և ապահովացրած է ընդ միշտ աշխատանքի անընդունակ դարձած ժամանակ:

Մենք գիտենք մի ֆակտ, որ բանւորը (лхтейщикъ) ահագին ծանրութեան տակ ջախջախեց իր օտի մէկը և նա ստացաւ 300 ռ. այն էլ զատաստանով, մինչդեռ եթէ նա ապահովացրած լինէր որ և է ընկերութիւնում՝ կըստանար անկարութեան դէպքում հասնելիք կենսաթոշակը ամբողջովին, որ եթէ 3 ռ. նրա ստանալիք օրավարձը բազմապատկենք 1000 վրայ՝ կը կազմէ 3000 ռուբլի. թշուա զոհը մինչ օրս էլ անիծում է իւր գործարանատիրոջ, իսկ գործարանատէրը փաստաբանին վճարեց յաջող գործը տանելու համար 500 ռ.

„Россия“ ընկերութիւնը, որը սկսել է բանւորների ապահովացման ճիւղի գործունէութիւնը թոյլատուութեամբ ֆինանսների նախարարի 1888 թւականից, հետեւեալ ստատիստիկան է ցոյց տալիս իր տպած հաշւի մէջ:

Որ թւակա- նին:	Ապահովա- գրած բան- ւորների թիւը:	Ապահովագրած գումարը բան- ւորների համար:	
		Մահւան դէպ- քում:	Անկարութեան դէպքում:
1888	40.196	28.151.555	29.738.655
1889	63.757	44.262.320	48.905.860
1890	84.172	57.153.840	64.002.007
1891	85.647	65.284.728	44.793.269

Այնպէս որ 1891 թ. վերջերում միջին թւով ամեն մի բանւորի ապահովացման գումարը մահւան դէպքում հասնում է 682 ռ. 57 կոպ., անկարութեան դէպքում 781 ռ. 51 կ., ժամանակաւոր անընդունակութեան դէպքում առ 31 դեկտեմբերի 1891 թ. 19.785 աշխատուորի համար ապահովացրած էր օրական վարձատ-

րութիւն 16.625 ռուբլի, կամ միջին թւով մի բանւորին օրական հասնում էր 84 կոպէկ:

Իբրև տարեկան տուրք „Россиа“ ընկերութիւնը զանազան ար-
դիւնագործական հիմնարկութիւններից ստացել է՝

1888 թւակ.	54.363 ռուբ.	88 կոպ.
1889 »	110.130 »	70 »
1890 »	151.580 »	70 »
1891 »	185.406 »	— »

1891 թւականին ամեն մի բանւորի միջին թւով հասնելիս է
եղել 1 ռ. 94 կոպէկ:

Միւս անգամ մենք կաշխատենք «Մուրճ»-ի ընթերցողներին
ծանօթացնել այն կանոնների և պայմանների հետ, որ ընկերու-
թիւնը ունէ կապած կաջտերական կառավարութեան հետ միջնոր-
դութեամբ ֆինանսների նախարարի և թէ ինչպէս է կատար-
ւում կառավարչական վերահսկողութիւնը (կոնտրոլ) այդ ընկերու-
թիւնների գործունէութեան վերաբերմամբ:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՖԻՐՈՒՍԻ—«Զոհակ Բիւրասպի Աժդահակ» ամբողջ վէպ Շահ-Նամայից: Ա. (գիրք): Թարգմանեց բնագիր պարսկերէնից Սամուէլ Գիւլզադեանց: Շուշի, 1894 թ., գինն է 30 կոպ.:

ՖԻՐՈՒՍԻ—«Ռոստամ և Սոհրաբ», ամբողջ վէպ և զանազան հատուածներ Շահ-Նամայից. Գ.: Թարգմանեց բնագիր պարսկերէնից Սամուէլ Գիւլզադեանց: Շուշի, 1893 թ., գինն է 60 կ.:

Բոլոր ազգերի կեանքի մէջ պատահած են մոմէնտներ, երբ զրականութիւնը, պատմական որոշ հանգամանքների շնորհիւ, հասել է իր ծաղկման գագաթնակէտին: Այդպիսի մոմէնտների պարսկական զրականութեան պատմութեան մէջ երկու անգամ ենք հանդիպում. մէկն է Հաֆիզի դարը, երբ արեւելքի այդ ամենամեծ քնարերգուն հնչեցնում էր իր գողտրիկ քնարը՝ սէրն ու գինին երգելով, միւսն է Ֆիրդուսի դարը, երբ «Գրախտալին» բանաստեղծը, թէպէտ կրօնով մահմեդական, բայց չանձինս առասպելական և կիսա-պատմական հերոսների՝ «Ֆիսուաի նման լարուցանում էր»¹⁾ արեւապաշտ պարսկի աշխարհաշուկեցողութիւնը:

Բայց Ֆիրդուսու դարը ստեղծողը միայն Ֆիրդուսին չէր, այլ և մի լուսաւոր պետ՝ Մահմուդ շահը, որ իրանից հովանաւորւած հարկւրաւոր բանաստեղծներին, և նոյն իսկ Ֆիրդուսուն, ժողովրդական ոգի ներշնչեց և պարսկական բանաստեղծութեան ունից ցանկալի ժողովրդական ուղղութիւն և հիմք:

Բանաստեղծութիւնն այն ժամանակ կարող է համարւել ինքնուրոյն, այն ժամանակ նա արժանի է դասնում օտարների հետազօտութեան, երբ նա իր աղբիւրները որոնում է ժողովրդի մէջ, երբ նա արտացոլացնում է ժողովրդի հոգեւոր և մտաւոր ուժերը: Բայց որովհետեւ ամեն մի ժողովուրդ՝ իրեն առանձին կեանքով ապրող մի ամբողջութիւն՝ ունի իր որոշ առանձնապատկերութիւնները, նա անկասկած իր մտքի և հոգու

¹⁾ «Բողոք Մահմուդ շահի դէմ»:

արտագրութիւնների — գրականութեան — մէջ երևան պիտի հանէ աչդ։ Աչդ առանձնապատկութիւններն են, որոնք բնորոշում են չափնի ժողովրդի գրականութիւնը, նրան տալով ինքնուրոյնութեան պատկեր և նրան առանձին տեղ չատկացնելով համաշխարհակից գրականութեան պատմութեան մէջ։ Պարսկական հերոսական վէպը բնորոշող գծերը հիմք են առնում հին պարսկի դարերով աւանդած երկուսութեան կրօնից, որը դարձաւ աչն կանաւն, որի վրայ հիւսեց Ֆիրդուսին իր Շահ-Նամէն։

Մահմուդ-Շահը (997—1030), որի ժամանակ Ղազնուի հարստութիւնը հասաւ իր ամենածաղկեալ վիճակին, թէպէտ նպաստել է բանաստեղծութիւնը, ինչպէս և կրթութիւնն ընդհանրապէս, պալատական դարձնելու, բայց նա արել է աչդ՝ նրանց առանձին ուժ տալու և հովանաւորութիւն ցոյց տալու նպատակով։ Նա իր բանաստեղծներից ոչ թէ հնչուն ու գեղեցկահիւս պանդիրիկներն է պահանջել, ինչպէս ուրիշ արեւելեան պետերը, այլ պահանջել է լինել կատարեալ ինքնուրոյն և ներշնչւած ժողովրդական ոգով։ Եւ անկասկած պարսկական հերոսական վէպը քիչ չէ պարտական Մահմուդ-շահին, և դուրսէ Ֆիրդուսին չլինէր լուսաւոր Մահմուդ-շահը...

Մահմուդ-շահը իրանից հովանաւորած հարկւրաւոր բանաստեղծներից ընտրում է 7-ը ամենատաղանդաւորներին, որոնց մէջ էր և Ֆիրդուսին, և առաջարկում նրանց մշակել իրանի պատմութիւնը բանաստեղծօրէն՝ և իբրեւ պատմութեան նիւթեր առաջարկում է ժողովրդական առասպելները, որոնք զանազան ժամանակներում կազմւած էին նոյնպէս ժողովրդական պատմական աւանդութիւնների վրայ հիմնւած։ Վերոյիշեալ գրաւոր աղբիւրները կազմւած էին Խոսրով Նուշիրւանից (531—579) սկսած և նրանք անցան զանազան հատւածներով, չաւելումներով մինչև Սասանեան վերջին թագաւոր Յազկերտ III, որի ժամանակ կրկին խմբագրւեցան, լրացւեցան, և նրանցից կազմւեց Բաստան-Նամէ գիրքը, որի մի քանի իրարից տարբեր օրինակները գոնւում էին զանազան ձեռքերում Մահմուդ-շահի ժամանակ։ Ահա աչ Բաստան-Նամէն պիտի լինէր աչն գլխաւոր աղբիւրը իրանի բանաստեղծական պատմութեան, որը պիտի մշակէին Մահմուդի եօթը բանաստեղծները։ Բայց Մահմուդ-շահի հանձարեղ մտքը, բացի Ֆիրդուսուց, ուրիշ ոչ ոք չկարողացաւ իրագործել։

Աչտեղ մի հետաքրքիր համեմատութիւն կարելի կը լինէր անել քրիստոնէական հանրահոգակ «ճերմակ մտութեան» և մահմուդական «Փանատիկոսութեան» մէջ։ — Մինչդեռ մեզ մօտ ս. Նուսաւորչից սկսած կատարի հալածանքի է ենթարկւում աչն ամենը, ինչ չիչեցնում է հեթանոսական կրօնը, հեթանոսական ժամանակները, մահմուդական շահ Մահմուդն ընդհակառակը խնամքով հաւաքում է աչն ամենը, որից արտաշնչում է սրմզական պալծառ հուրն

Աչտեղ մի հետաքրքիր համեմատութիւն կարելի կը լինէր անել քրիստոնէական հանրահոգակ «ճերմակ մտութեան» և մահմուդական «Փանատիկոսութեան» մէջ։ — Մինչդեռ մեզ մօտ ս. Նուսաւորչից սկսած կատարի հալածանքի է ենթարկւում աչն ամենը, ինչ չիչեցնում է հեթանոսական կրօնը, հեթանոսական ժամանակները, մահմուդական շահ Մահմուդն ընդհակառակը խնամքով հաւաքում է աչն ամենը, որից արտաշնչում է սրմզական պալծառ հուրն

իր հետաքրիր անցեալով, և հէնց Շահ-Նամէի մէջ որմզդական հուրն ալնքան է ոգևորել բանաստեղծին, որ բոլորովին մոռացում է թէ Ֆիրդուսին մի մահմեդական է և ոչ զրադաշտական:

Ֆիրդուսու իսկական անունը Իբն-Իսհակ-իբն-Շէրիֆ-Աբու-Կասիմ է. Ֆիրդուսի, Ֆերդուսի, Ֆի(ը)րդո(ա)-ուսի նրա մականունն է, որ նշանակում է «Դրախտալին»: Ծնւած է նա 940 թ. մօտերքը Խորասանի Շահաբ գեղում թուսի մօտ և վախճանւած 1020-ին թուսում: Ֆիրդուսու հսկալ անձնաւորութեան հետ կապւած են շատ սրտաշարժ և բանաստեղծական աւանդութիւններ, որոնք մտել են փտագալ գրողների շարադրութիւնների մէջ և որոնցից շատերը դեռ մինչև հիմա պատմւում են ժողովրդի բերանում¹⁾: 36 տարեկան հասակում Ֆիրդուսին գրեց իր Շահ-Նամէն (Թագաւորների Գիրքը) և վերջացրեց 71 տարեկան հասակում: Շահնամէն բաղկացած է 60,000 «բէյթերից», ալինքն երկտող տուներից, պատմութեան սկիզբը կորչում է անլիշատակ ժամանակներում, վերջը փնտրւում է Սասանեան պետութեան անկմանը:

Շահ-Նամէի մէջ Ֆիրդուսին անց է կացրել Զրադաշտի դուալիստիկական կրօնի հիմնադադաւարը—Ոմրզդի և Արհմեի, բարու և չարի, լուսի և խաւարի մրցումը և ալք մրցումը

¹⁾ Ֆիրդուսու կենսագրութեան վերաջ, որը պիտի տալ պ. Գիւլզադեանն ապագայում մենք չենք ուզում, կանգնել:

Նա մարմնացրել է Իրանի և Թուրանի դարաւոր պատերազմներում: Իրանում կամ Լուսի աշխարհում բնակւում էին որոշ քաղաքակրթութեան հասած արիական-զինդական ծագում ունեցող նստակեաց ազգեր, իսկ Թուրանի կամ Խաւարի աշխարհի ընդարձակ տափաստաններում, որոնք բաժանւում էին Իրանից Օքսուս գետով, թափառւում էին թուրքական ծագումն ունեցող կիսավաչերնի ցեղեր, և ահա ալք «խաւարի և լուսի» աշխարհները, որոնք զանազանւում էին իրարից աշխարհագրական դիրքով, կլիմայական չատկութիւններով և մնում էին լեզուով, սովորութիւններով, կրօնով և կուլտուրայով տարբեր ժողովուրդների ընդհարւում են իրար՝ մրցման ասպարէզ դուրս բերելով իրանց հերոսներին: Ֆիրդուսին իբրև իրանացի՝ սողորւած ժողովրդական ոգով՝ իր հալբենիքի հերոսներին դուրս է բերում պալմա գոյներով, իսկ Խաւարի աշխարհի հերոսներին դաժան և մութ չատկութիւններ է տալիս: Օրինակ, պ. Գիւլզադեանի թարգմանած ա. գրքում դուրս է բերւած մի կողմից թուրանական ծագում ունեցող «անարգար, անօրէն ու անհաւատ» Զոհակը, որը բունի կերպով տիրապետում է իրանական գահին: Նա, իբրև Խաւարի ծնունդ, չարաբերութիւն ունի չար ոգու՝ ի բլիսի հետ: Նրա ուտերին բուսել են երկու օձեր, որոնց կերակրւում է նա Իրանացի երիտասարդների ուղեղներով, միւս կողմից հանդէս է գալիս Իրանի ներկայացուցիչ գեղեցիկ, շնորհալի ու բոլոր բարի չատկութիւն

ներով առաջ ֆերիդունը, լաղթում է Զոհակին և շղթալում Իեմաւէնդ սարի մի մութ ալրում: Այստեղ, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, դուրս է բերւած պարսկական գուալիստիկական կրօնի հիմնադրադարձը — բարի և չար սկզբունքների մրցումը և բարու վերջնական լաղթանակը: Սա մնում է իբրև հիմնական մօտիւ ֆիրդուսու ամբողջ Շահ-Նամէի, բայց այս հիմնական մօտիւի տակ հնչում են հրաշալի ակկորդներ, զգացմունքների և պատկերների հրաշալի բազմատեսակութիւն, պատկերները ֆանտաստիկական գեղեցկութեամբ, ըզգացմունքները հսկայական ուժ ստացած, բայց բոլորը բնական, որքան լատուկ է բնութեան և մարդուն, և սիրուն: Ֆիրդուսու նկարագրած ամենակոպիտ հսկաների և դեւերի կրօնքերում անգամ խաղում են մարդկային սրտին լատուկ զգացմունքները: Թող կարդալ ընթերցողը վերադառնալ երկու թարգմանութիւնները և նա ալի թուլ թարգմանութիւններով անգամ կարող է գաղափար կազմել թէ որքան մեծ ու հրաշալի է ֆիրդուսին: «Արեւելեան բանաստեղծներից ոչ մէկը չի կարող համեմատուել ֆիրդուսու հետ զգացմունքի ուժով և խորութեամբ» — ասում է եւրոպացի արեւելագէտներից մէկը: — Նրա պատմածքի փառահեղ զարդացման մէջ տիրապետում է տիտանական ոգևորութիւն, նրա հանդիսաւոր տոնը (եղանակը) կարողանում է լանկարծակի ամենաքնքուշ ակիրարտների փոխել. նա զարմանալի կերպով գիտէ կապել պատմւածքի մէջ տիրապետող ընդհա-

նուր խստութիւնն ու վեհութիւնը հովերգական չքնադութեան և եղբրեղական փափկութեան հետ...»

Ֆիրդուսին իրան շատ լաւ էր ճանաչում և ըստ արդիւնքի գնահատել է նա իր Շահ-Նամէն:

«Մինչդեռ ողջ չէն հիմնարկութիւնքն անծրեք և արեգակ Հետզհետէ մաշեցնում զարծնում ևն աւերակ,

Եւ հիմնեցի տաղաչափով մի հէնց բարձր աշտարակ,

Որին ոչ հողմ, ոչ անձրեւ է հարւածեցու ընդունակ» ¹⁾:

Շահ-Նամէն երբէք չի հնանալ. նրան կը կարդան հաւատար հետաքրքրութեամբ ինչպէս վաւաւրուն պատանին, նոյնպէս և ալիքներով զարդարած ծերուկը:

«Կանցնեն իմ ալի գրքի (Շահ-Նամէի) վրա՛ կեանքի շնոտ շնոտ տարիներ,

Եւ կը կարդան ալի՛ ամենալին) խելք ունեցող մարդ իկնեա...» ²⁾

Շահ-Նամէն մեզ համար առանձին նշանակութիւն ունի: Հաջերն ու պարսիկներն իբրև միեւնոյն ծագում ունեցող, իբրև դարերի ընթացքում միեւնոյն քաղաքական կեանքով ապրած, իբրև մի ժամանակ միեւնոյն լուսի և խաւարի կրօնը գաւառած աղգութիւններ, չի կարելի, որ մի ընդհանուր բան չունենալին իրար մէջ: Համեմատեցէք Շահ-Նամէի Զոհակին թորենացու նկարագրած Բիւրաոյ Աղահակի հետ, համեմատե-

¹⁾ Ֆիրդուսու պարսաւր ա. գ. երես 19:

²⁾ Ibid.

ցէք նոյն Զոհակի երազը—Ֆերիդու-
նին տեսնելը Խորենացու Մար Աթ-
ղահակի՝ Տիգրանին երազում տես-
նելու հետ, Զոհակի Դեմաւէնդում
չղթալելը Արտաւազդի Մասիսում
չղթալելու հետ։ Վերցրէք Գ. զիրքը
և նրա բովանդակութիւնը համեմա-
տեցէք հալ ժողովրդի մէջ պտտած
աւանդութիւնների հետ։ հաւացրած
Ռոստոմը, իր Զալ հօր հետ մարտըն-
չում է հսկաջ Սալմանի հետ և նրանց
ոտքերի տակ շարժւում է գետինն,
որից առաջանում է երկրաշարժը
(Համով-հոտով հ. Սրուանձտեանի)։
Սասունցի Դաւթի որդի Մհերին եր-
կինն ալ ևս չի կարողանում տանել
ինչպէս և Զալ որդի Ռոստոմին
(Գրոց-Բրոց), «Առիւծաձև Մհեր» որ-
դի Դաւիթը ճիշտ աչն կերպով է
ընտրում իր Քուռկէ-Ջալէին, ինչպէս
և Ռոստոմն ու Սոհրաբը իրանց Տաշխ
ու Սամանդ Տոյուկներին (Սասնաջ ծռեր
Պարեգին սարկաւազի, Աբարանի
բարբառով) և ալն և ալն։ Այդպի-
սի համեմատութեան արժանի կտոր-
ներ մենք չառ կը գտնենք ամբողջ
Շահ-Նամէի մէջ։ Ուրեմն Շահ-Նամէն,
բացի իբրև մի բանաստեղծական
արտադրութիւն, մեզ համար նշանա-
կութիւն ունի և մասամբ իբրև մեր
պատմութիւնը (Սասնեանների չա-
րաբերութիւնը հալերի հետ), կամ,
աւելի ուղիղն ասած, մեր պատմա-
կան աւանդութիւնները լուսարանող
մի գրւածք։ Այս պատճառով պ.
Գիւլզադեանից մենք պահանջում
ենք առաջին՝ Շահ-Նամէից աչն
կտորները, որոնք անպայման կեր-
պով բանաստեղծական արժէք ու-
նին — իբրև ընթերցանու-

թեան նիւթ, և երկրորդ՝ աչն
կտորները, որոնք չառ թէ քիչ կապ
ունին հալական կեանքի հետ—իբրև
ուսումնասիրութեան նիւթ։

Բայց միթէ ամբողջ Շահ-Նամէն
չի կարելի համարել իբրև գեղեցիկ
նիւթ ընթերցանութեան։ — Ոչ,—և
ահա թէ ինչու։

Մի աչնպիսի մեծ գրւածք, ինչ-
պիսին է Շահ-Նամէն, որը չաւանդու-
թիւն ունի իր մէջ մի ազգի երկհա-
ղարամեալ պատմութիւնը ամփոփե-
լու, բանաստեղծականի կողմից ան-
կասկած կարող է ունենալ իր պա-
կատութիւնները։ Բացի սրանից՝ բա-
նաստեղծի հասակն էլ նշանակու-
թիւն ունի իր գրւածների վերաբե-
րեալ։ Ֆիրդուսին գրել է իր Շահ-
Նամէն 36 տարւալ ընթացքում, ու-
րեմն նրա գրելում անց է կացրել իր
երկտասարդութիւնը, առնական հա-
սակն ու ծերութիւնը։ կարող էր ար-
դեօք Ֆիրդուսին միևնույն ոլժը, հա-
մաչափութիւնը պահպանել աչնպիսի
մի հսկայական գրւածքում սկզբից
մինչև վերջը։—Մենք տեսնում ենք,
որ Ֆիրդուսու սկզբնական գրւած-
ների մէջ ժողովրդական ազատա-
թուիչ ֆանտազիան տիրապետող դեր
է խաղում, սրա համար և տիպերը
մի քիչ ալլանդակ չատկութիւններ
ունեն։ վէպերը չղկած, կոկած չեն.
նրանք չեն կազմում մի նուրբ գեղ-
արւեստական ամբողջութիւն։ Վերո-
ւիշեալ բոլոր չատկութիւնները կա-
րելի է տեսնել պ. Գիւլզադեանի
«Զոհակ» ում, որը պատկանում է
Ֆիրդուսու սկզբնական գրւածների
թիւն։ Առնական հասակում Ֆիրդու-
սու գրւածների մէջ ժողովրդական

Փատաղիալի սուր թուխքները սան-
ձահարում են հասուն բանա-
ստեղծի ձեռքով. ալստեղ երե-
ւակալութեան հետ ձեռք ձեռքի
տւած առաջ է ընթանում խելքն ու
փորձառութիւնը, աւելորդ ու ան-
բնական բան չէք տեսնիլ վէպերում.
Նրանց մէջ ամեն ինչ չափւած ու
կշուած է. նրանք կատարեալ են և
հիանալի նիւթ ընթերցանութեան:
Այս տեսակ վէպերի թւին են պատ-
կանում «Ռուստէմն ու Զոհրաբը» և
«Ալիափուշը», որը շուտով լուս աշ-
խարհ է ընծայելու պ. Գրւղադեանը:
Շահ-Նամէի համեմատաբար թույլ
մասն է կազմում նրա վերջին կէսը,
որ գրել է Ֆիրդուսին ուշ հասակում:
Որովհետեւ ալս մասում արձանագըր-
ւում են բանաստեղծին համեմատա-
բար մօտիկ և ծանօթ ժամանակները,
ժողովրդական ֆանտազիան ստիպ-
ւած տեղի է տալիս պատմական ի-
րողութիւններին. ալս մասը ոչ թէ
խոտակ բանաստեղծութիւն է, այլ
չանգաւոր ոտանաւորով գրւած տա-
րեգրութիւն:

Անր արած ալս փոքրիկ համե-
մատութիւնից արդէն կարելի է եզ-
րակացնել, որ ամբողջ Շահնամէն չի
կարելի ընթերցանութեան նիւթ հա-
մարել, և որ Շահնամէն թէպէտ աշ-
խարհահռչակ մի գրւածք է, բայց
նրա մէջ էլ պէտք է ընտրութիւն
անել: Օրինակ պրն. Գրւղադեանի
թարգմանած «Զոհալը» ամբողջ ու-
վին առած իբրեւ ընթերցանու-
թեան գիրք՝ թարգմանութեան ար-
ժանի մենք չենք համարում, թէպէտ
մէջը կալ մի փոքրիկ էպիզոդ, որ
բոլորովին արժանի է մեր ուշադրու-

թեան. այդ՝ ժողովրդի ապստամբա-
կան շարժումն է դարբին Գալահի
առաջնորդութեամբ ընդդէմ բռնա-
կալ Զոհակի, և Գալեան դրօշակի գե-
ղեցիկ նկարագրութիւնը: Այդ Գա-
լեան դրօշակի առաջնորդութեամբ,
որ ներկայացնում է դարբին Գալա-
հի կաշէ գոգնոցը, Ֆերիդունը սիրտ
է առնում է կռիւ մղել Զոհակի դէմ.

«(Ֆերիդունը) մղեց դէպ առաջ
Զօրքը, որոնց պարագլուխ էր

Գալահը քաջ (դարբինը),

Սիրտը վիշապ Զոհակի դէմ ո՛ր
ու քէնով լի լցւած,

Օրհնած Գալեան դրօշակը բար-
ձրացրած, բազ արած» (երես
37):

Ֆերիդունն առնում է Զոհակի
արքայանիստ քաղաքը, Զոհակն ար-
շաւում է նրա վրա և շրջապատում
քաղաքը: Զոհակի կողմն է զօրքը,
իսկ Ֆերիդունի կողմը ժողովուրդը:

«Բաղաքացւոց կռւել կարողն էլ
դռներում ու կտուր,

Պատերիցը աղիւսներ և կտուր-
ներից էլ քարեր,

Փողոցներում սրեր, թրեր և
խատանգեալ սուր նետեր

Տեղացին հէնց սրպէս անձրեւ
թուլս սեպոյն ամպերից.

Էլ ոչ ոքի չէր մնացել պատըս-
պարի տեղ վախից:

Զիանց պալտը ծածկեց տափը,
քաջքի ձաւնից թնդաց լեռու,

Փռու թուխ ամպ ծածկեց, ծա-
կեց տէգի զարկը քար ու

ժալո» (եր. 45):

«Ռոստոմ» և Սոհրաբի» մէջ նկա-
րագրւած է մի վերին աստիճանի
տրագիկական էպիզոդ, որ պա-

տասնել է Շահնամէի ամենամեծ հետ-
րոս «փղամարմին ու առիւծասիրտ»
Ռոստամին: Ռոստամը մենամարտու-
թեան մէջ սպանում է իր 14-ամեակ
որդի հսկա Զոհրաբին առանց նրան
ճանաչելու: Այս վէպի հետ, որն իր
բարձր արժանաւորութիւնների հա-
մար համալն աշխարհի սեպհականու-
թիւն է դարձել, մանրամասն ծանօ-
թացնել աւելորդ ենք համարում:
Խորհուրդ ենք տալիս ընթերցողնե-
րին կարդալ ալն պ. Գիւլզադեանի
թարգմանութեամբ, քանի որ աւելի
լաւ թարգմանութիւն չունինք և
առանձին ուշադրութիւն դարձնել
հետեւեալ գլուխների վրա, թ. գլուխ,
որտեղ նկարագրւած է մի կողմից
անվորձ պատանի Զոհրաբի սիրն ու
նրա սիրալին տոնջանքները, միւս
կողմից կիանքի չկողան անցած Հու-
մանի արամբանութիւնը սիրոյ վե-
րաբերեալ և առողջ դատողութեան
չաղթանակը զգացմունքների վրա:
Հանուն ձեռնարկած գործի. ի. գլուխ,
որտեղ Ռոստամից մահացու վիրա-
ւորւած Զոհրաբը սպառնում է նրան
իր հօր (Ռոստամի) անունով. իբ. և
իգ. գլուխները, որտեղ նկարագրւած
են «փղամարմին» Ռոստամի չուսա-
հատութիւնն ու լացը և Զոհրաբի
մալր թէհմինէի վշտամահ լինելը...

Պարսկերէն լեզուն հայերից շա-
տերին է չալտնի, բայց չնայելով
դրան՝ մենք Ֆիրդուսուն թարգմա-
նած, եթէ չենք սխալուում, հայերէն
միայն մի բան ունենք.— ալլ հան-
դուցեալ Սէփեադի «Բողոքն է Մահ-
մուդ Շահի դէմ»: Չենք հաշուում ալ-
տեղ պ. փիլ. Վարդանեանցի Շմի-
ղից թարգմանած «Ռուսաէմն ու Զոհ-

րաբը, որը ոչ թէ Ֆիրդուսու վէպի իս-
կական թարգմանութիւնն է, ալ նրա
չարմարացումը պատանիների ընթեր-
ցանութեան համար (ալլ մասին տես
«Մուրճ» 1890 № 2): Ալլ պատճառով
պ. Գիւլզադեանի թարգմանութիւն-
ները վերին աստիճանի ցանկալի և
նոր երևոյթ են կազմում հալոց թարգ-
մանական գրականութեան համար:

Պր. Գիւլզադեանը մեր գրակա-
նութեան չալտնի գործիչների թւին
չէ պատկանում, բայց ալնուամենաւ
նիւ նա բոլորովին նոր մարդ չէ:
Մեզ չալտնի են նրա «Ուոր մոլոր
Բուռն էր գալիս Կովկաս սարերէն
(Մաթինիկ և Արտաշէս մանուկ)
չալտնի ժողովրդականացած բալլա-
դան և հալանուն ծաղիկների հետա-
քրքրի ոտանաւոր նկարագրութիւնը,
որը բանաստեղծականի կողմից չալտ-
նի արժանիքներ է ներկայացնում և
տպւած է «Մեղուի» մէջ նրա հրա-
տարակութեան վերջին տարիներում:
Իբրեւ թարգմանիչ նա առաջին ան-
գամն է հանդէս գուրս գալիս:

Պ. Գիւլզադեանը, ինչպէս երե-
ւում է, իրան նպատակ է դրել ծա-
նօթացնել մեզ Շահնամէի հետ, որը
զանազան մասերի բաժանած՝ առան-
ձին գրքերով լոյս է ընծայում: Առ
ալտմ հրատարակել են Ա. և Գ.
գրքերը: Վերջին գիրքը պիտի կազ-
մին Ֆիրդուսու կենսագրութիւնը և
ծանօթութիւնները: Հրատարակւած
երկու գրքերում ահադին տեղ են
բռնում նախերգնները, չառաջա-
բաններն ու վերջաբանները, որոն-
ցից մեծ մասը իրար կրկնութիւն-
ներ են և ընթերցողների համար
մեծ մասամբ մուլթ և զժւարահաս-

կանալի, մանաւանդ որ սրանց հետ ծանրանում է պ. Թարգմանչի անսովոր և պարսկերէն լեզւի ազդեցութեան տակ ընկած հայերէնը:

Պր. Գիւլղաղեանն իր Թարգմանութիւնն արել է աջն պարսկերէն լեզւից, ինչ լեզուով գրել է Ֆիրդուսին իր Շահ-Նամէն, իսկ ալթմանն պարսկերէն Շահ-Նամէն լատին տարբերութիւններ է ներկայացնում սկզբնական Շահ-Նամէից: Այս բանը որոշելու համար պ. Գիւլղաղեանն իր Թարգմանութիւնների ճակատին դրել է «Թարգմանութիւն բնագիր պարսկերէնից»: Խոստովանում ենք, որ այս դարձածքը բացի իր օտարոտի կազմութիւնից՝ ուղիղ չէ արտալատում պարոն Գիւլղաղեանի միտքը:

Մենք պ. Գիւլղաղեանի Թարգմանական լեզուն բաւարար չենք համարում. նա չատ տեղ ծանր է, մութը և ոչ հայերէն: Օրինակ.

«Արտեանքիցն արցունք Թափեց
մալըր տ խ ու ը թէ ու ը ր ա խ,
կանչեց արդար Աստծուն, սիրտը
լի արիւն և ախ ու վախ:
Ու անդադար ասում էր. «Ով աշխարհապահ տէր Աստած,
Քեզ եմ լանձնում անձնանէր
ուխտս զգաստ պահպանած:
Դու գիտացիր և տուր որդուս
կեանքիցն երկիւղ քաջերին,
Լուսաւորիւր աշխարհ նը-
նրանց, որ տղէտ են իւր
մասին»:

(Ձոհակ, Երես 35):

«Մեր խոստովութիւնն է մի տարր
կամ բնութեան խառ-

նւած,

Պէտք է աջնպէս բուսնել, ինչպէս մեզ սերմանել է Աստած:
(Ռոստամ. եր. 92):

Շատ տեղ չանգեր չարմարեցնելու համար լեզւի դէմ սխալներ է գործում. օրինակ՝

«Պէտք է վախ ու մտածմունքը
սրտից քերել, դուրս գցել,
Դու աչք անթիւ զօրքից կուող
մի գուռաւոր չես գտնել.

(Ռոստամ ու Սոհրաբ եր. 95):

«Երբ Ձոհակի նահանգն էր փնում
դատարկ, անիշխան,

Մի ճոխ հարուստ մարդ կար որ-
պէս որա ծառալ պաշտօնեան:

(Ձոհակ. Ժ. գլխի սկիզբը):

Մեղանչում է լանդերի գէմ.

«Դա մեղանով կը համոզւի, որ
ինքն աջնպէս է զօրեղ,

Որ ինչ որ դա ունի, ոչ ոք ձեռը
բռնել չէ կարող:

(Ռոստամ. եր. 73):

Մեղանչում է նաև վանկերի քանակութեան դէմ: Մինչդեռ երկու գրքերն էլ Թարգմանել է 15 վանկանի ոտանաւորով, «Ռոստամ և Սոհրաբի» Բ. գլխի մէջ ամբողջ 6 տող շարունակ 16 վանկով է դուրս եկել... Բայց տաղաչափական պակասութիւնների վրայ մենք առանձին ուշադրութիւն չենք դարձնում: Այսպիսի մի մեծ Թարգմանութեան մէջ հասկանալի է, որ ալթմանի սխալներ կը մտնէին: Մենք զլիսաւորապէս ցանկանում ենք, որ Ֆիրդուսու միտքը արտալատի ճիշդ, խոտակ, անգրաբառախառն հայերէնով և մանաւանդ թեթեւ լեզուով, և եթէ մեր վերջին աշխատանքներին վերաբերում են

չափաբերական կոնստանտները, առելի լաւ է, որ «Ռոստոմ ու Սոչրաբ» և «Սիալուշի» նման հրաշալի գրած:

ները թարգմանւելին արձակ և ոչ ոսանաւորով:

Գ. ԱՍՏ.

ԼՈՒՆԿԵԻԻՉ, Վ. — «Հանրամատչելի բնախօսութիւն»: Հրատարակ. Թիֆլ. Ն. Հրատ. ընկերութեան № 35, Թիֆլիս, 1893 թ.

Գիտական գրքերը ծանօթացնում են իրանց աւանդած առարկան ընթերցողների մի սահմանափակ շրջանի—գլխաւորապէս՝ մասնագէտներին, իսկ հանրամատչելի գիտական գրքերը նշանակւած են ընթերցողների մեծ շրջանի, մինչև անգամ ընդհանրութեան համար: Ահա էական կէտերը զուտ գիտական և հանրամատչելի գիտական գրքերի, և ալս էական կէտերից արդէն բխում են մնացածները: Հանրամատչելի գրքերի աւանդելի առարկան պիտի լինի օգտակար և մատչելի ընդհանրութեան: Օգտակար առարկաների չարքին պէտք է դասել և նրանց, որոնք թէպէտ դործնական կեանքին չեն վերաբերում, բայց հետաքրքիր են իրանց բովանդակութեամբ: Պր. Լոնկելիչի «Բնախօսութիւնը» իր բովանդակութեամբ պատկանում է օգտակար և մատչելի գրքերի շարքին: Հանրամատչելի գրքերից մի ալ պահանջ էլ կալ, որը վերաբերում է նրանց պատմւածքին (изложение), ալս գրքերի լեզուն պիտի լինի թեթեւ և մատչելի ընդհանրութեան: Ոմանք լեզւի թեթեւութեան հետ մոցնում են և կենդանութիւն պատմւածքի

մէջ, ալսինքն աւանդելի առարկայի մասին գրում են կենդանի և գրաւիչ լեզուով, բայց կենդանի լեզուով գրել գիտութեան ամեն մարդ կարող չէ. գրա համար առանձին շնորհ է հարկաւոր և ալս շնորհքը ի բնէ տրւած է պ. Լոնկելիչին: Նրա «Բնախօսութիւնը» կարգացւում է ալսպիտի չափշտակութեամբ, ինչպէս մի ուսման. նա փչեցնում է մեզ ուսաց գիտական գրականութեան մէջ չափնի պրոֆեսոր Տեմիրեզեւի «Физиология растений», Գրել ֆիզիոլոգիայի մասին առելի կենդանի, քան պ. Լոնկելիչն է գրում, մինք չենք կարող պատկերացնել: Սրանով և վերջացնում ենք «Բնախօսութեան» պատմւածքի (изложение) մասին խօսելը և անցնում ենք մի ալ կէտի, որը մեզ ալսմ հետաքրքրում է:

Պր. Լոնկելիչը, ինչպէս երևում է, գրելիս ինքն էլ է ոգևորւել: Ոգևորւած գրելն առաջացնում է և շտապով գրելը, իսկ շտապով գրողը ալսքան չէ մտածում իր արդէն գրածի մասին, որքան մտածում է թէ ինչը ինչպէս պիտի գրի. սրա համար նա լիովին չըջահալաց չէ լինում, ուստի և շատ հեշտութեամբ

Նրա աչքից կարող են սպրդել մանր պակասութիւնները և մանրամասնութիւնների մէջ նրա արած սխալները: Մենք ուրիշ բանով չենք ցանկանում բացատրել աչն տխուր երեւոյթը, որ գրքի մէջ մտել են աչնպիսի սխալներ, որոնց սխալ լինելը ինքը պ. Լուսկեւիչն անկասկած շատ լաւ է հասկանում: Յոյց տալու համար, որ պ. Լուսկեւիչի գրքի մէջ կան սխալներ և նկատողութեան արժանի կէտեր, կը վերցնենք մի գլուխ: Քալ առ քալ հետեւ պ. Լուսկեւիչին նրա «Բնախօսութեան» մէջ մենք ձանձրալի ենք համարում «Մուրճ»-ի ընթերցողների համար և աւելորդ պ. Լուսկեւիչի վերաբերեալ, որովհետեւ մենք ոչ թէ ֆիզիոլոգիա ենք ուզում սովորեցնել նրան, ալ միայն նրա ուշադրութիւնը դարձնել իր գրքի վրայ, որը, չնայելով իր ընդհանուր գեղեցիկ կազմութեան, կարող է ընկնել իր մանր պակասութիւնների պատճառով: Վերցնենք III գլուխ, որտեղ խօսուում է օդի մասին:

«Հետաքրքիր է իմանալ թէ անտեսանելի օդը արդեօք ծանրութիւն ունի» հարցնում է պարոն Լուսկեւիչը և պատասխանում է. «Ի հարկէ, ունի (1) և այս կարելի է շատ հասարակ կերպով ապացուցանել: Վերցնենք եզան բուշտը (ալսինքն՝ փամփուշտը) և կշռենք, ենթադրենք, որ նրա կշիւը 6 մսխալ է: Եթէ բուշտը փչենք (փուքսով և ոչ բերանով), բերանը կապենք բարակ թելով և նորից կշռենք՝ կը տեսնենք, որ նա ալժմ մի փոքր աւելի կը կշռի» եր. 90:

Թող կշռի պ. Լուսկեւիչը և կը տեսնի, որ աւելի չի կշռի և պատճառն աւրոտատիկալի աչն օրէնքն է, որ մարմիններն օդի մէջ կորցնում են իրանց կշռից աչնքան, որքան կշռում է նրանց (ալդ մարմիններին) հաւասար ծաւալ ունեցող օդը: Փամփուշտը՝ քանի որ սեղմած էր՝ քիչ էր կշռում, բայց հէնց որ փքեց օդով, նա կորցրեց իր կշռից ուղիւ աչնքան, որքան որ կշռում է ալդ աւելացած օդը: Եթէ պ. Լուսկեւիչն իր վերոյիշեալ փամփուշտի փորձն անէր անօդ տարածութեան մէջ, աչն ժամանակ միայն ուղիւ կը լինէր նրա ասածը «որ օդը մտնելով բուշտի մէջ՝ աւելացրեց նրա կշիւը»: Օդալին տարածութեան մէջ փամփուշտի տեղ սովորաբար վերցնում են ապակէ գնդակ: Պր. Լուսկեւիչը վերոյիշեալ գէպքում ուղեցել է ժողովրդին մատչելի մի փորձ անել և դրա համար վերցրել է փամփուշտ՝ երեւի շտապելուց մոռանալով, որ դատարկ և օդով լի փամփուշտը դառաղան ծաւալ է ունենում:

Նոյն III գլխի մէջ պ. Լուսկեւիչը ծանոթացնում է օդի բաղադրիչ մասերից մէկի՝ թթւածինի լատիւնութիւնների հետ: «Եթէ մենք—ասում է նա—վառած լուցկին մի կ եր պ (?) բռնենք ապակէ զանգակաձև անոթի տակ, որից օդը բոլորովին հանած է, լուցկին խկոյն և եթ կը հանդչի: Բայց գուցէ լուցկիի հանդչելու պատճառը աչն չէ, որ ամանի մէջ թթւածին չկալ, ալ և աչն, որ աչնտեղ չկալ ազօտ: Եթէ խկոյն և եթ ալդ անոթը լցնենք միայն ազօտով և դարձեալ վառած լուցկին

բռնենք նրա տակ, լուցկին ալս անգամ էլ իսկոյն կը հանգչի: Ուրեմն աղօտը ալստեղ ոչինչ նշանակութիւն չունի և վառւելու միակ պատճառը թթւածինն է (ալդ դեռ չի կարելի հետեցնել): Թթւածինը ոչ մի ալսն նպաստում է վառւելուն, ալլ և անպաշտան կերպով առաջ է բերում վառումն (թթւածինի ալս չափութիւնը ոչ մի փորձով գրքի մէջ ապացուցւած չէ): Հէնց նոյնպիսի հանգամանքներում (հրապիսի հանգամանքներում) ապակէ անօթի մէջ տեղաւորեցէք կրակի վրայ թեթև կերպով կարմրացրած երկաթէ ձող: Երկաթէ ձողը իսկոյն կրակի մանր կալծեր կը դառնալ (եթէ միայն փորձը կատարուում է թթւածինի մէջ) և նրանից, ըստ երևոյթին ոչինչ չի մնալ՝ նա կալուր» (Երես 92—93):

Այս ամբողջ պարբերութիւնը, որ մէջ ենք բերել պ. Լուսկելիչի գրքից, կատարեալ խօսք է, լիք՝ լաւ չբացատրւած փորձերով և չապացուցւած օրէնքներով: Նիւթ պ. Լուսկելիչը ապակէ զանգակի մէջ աղօտ մտցնելուց չետոյ մտցնէր թթւածին և վառած լուցկիի փորձը կրկնէր, ալսն ժամանակ միայն կարելի կը լինէր եզրակացնել, որ թթւածինը նպաստում է վառւելուն. սրա հետ պէտք էր կապել և կարմրացրած երկաթէ ձողի փորձը: Իսկ որ թթւածինը «անպաշտան կերպով առաջ է բերում վառումն» — սա ոչ մի փորձով վերեւը ապացուցւած չէ. էլ չենք խօսում ալստեղ ալս բանի մասին, որ ապակէ անօղ զանգակի տակ «մի կերպ» լուցկի բռնել բա-

ւականին անկարելի է թուում...

Նոյն III գլխում պ. Լուսկելիչը խօսում է բակտերիաների մասին: Նա վերցնում է օդի մէջ լողացող «փոքրիկ, հասարակ աչքին անտեսանելի կենդանիների և բուսերի ձևաներն ու սերմերը» (Երես 100) և անցնում է նրանց բուլիօնում և մի քանի օրից չետոյ թնչ է տեսնում. — «Սա մանր մոնր կենդանիների մի ամբողջ թագաւորութիւն էր, որոնք ծնունդ էին առել ալսկուէ եկած ձիկներից, որ մենք տեսանք օդի վտշու մէջ: Հէնց ալստեղ, խոշորացուցի տակ պատկերանում էր մի բուսական աշխարհ՝ նման հաշալի պարտիզի, ուր (որտեղ) սննդւում էին ալս տարօրինակ կենդանիները: Սակայն թնչ տարօրինակ բուսեր են դրանք»: Եւ պ. Լուսկելիչը գեղեցիկ կերպով բացատրում է ալդ, նա խօսում ալս բուսերի կեանքի, նրանց բազմաճառ մասին և ալսն, բալց տարաբաղդաբար ոչինչ չէ խօսում ալս կենդանիների մասին, որոնք վխտում էին բուլիօնում, միայն մի տեղ (Եր. 103) լիշում է, որ վերոյիշեալ բուսերը չաճախ կերակրի տեղ են ծառայում «ալստեղ թափառող փոքրիկ կենդանիներին» և վերջացնում է ասելով որ ալդ «բուսերը կոչւում են բակտերիաներ»: «Սակայն թնչ տարօրինակ կենդանիներ էին դրանք, արդեօք դրանք ևս բակտերիաներ չե՞ն» — կը հարցնի ալս ընթերցողը, որի համար իսկապէս նշանակւած է պ. Լուսկելիչի «Բնախօսութիւնը», բալց նրա հիմնական հարցին պ. Լուսկելիչի գիրքը չի պատասխանիլ:

խօսում է պ. Լուսինիչը բակտերիաների առաջացրած մի քանի վարակիչ հիւանդութիւնների մասին (եր. 107—108)։ Բակտերիաները սարսափելի են ոչ միայն իրանց էութեամբ, այլ և նրանով, որ նրանք բազմանում են զարմանալի արագութեամբ։ Նրանց այս բազմացման արագութիւնն է գլխաւոր պատճառը, որ խօլերան և այլ համաճարակ հիւանդութիւններն այսպիսի զարհուրելի ծաւալ են բռնում ամենակարճ միջոցում։ Պ. Լուսինիչը այստեղ առանձին պիտի շեշտէր բակտերիաների բազմանալու արագութեան վրա և մինչև անգամ ձ. propos առաջ բերէր թւեր, թէ օրինակ մէկ բակտերիան մի քանի ժամից լեռնոյ քանի միլիոնաւոր բակտերիաների կարող է փոխւել—մէկ խօսքով շօշափելի դարձնէր բակտերիաների բազմացման արագութիւնը։

105—106 երեսները վրա պ. Լուսինիչը խօսում է թէ փտելու գործում ինչ կարևոր դեր են խաղում բակտերիաները։ «Ընկնելով իրանց աճելու և բազմանալու համար նպաստաւոր դէպքերում, որպէս են աղբը, փտած տերևների կոտը, սատակած կենդանիների նեխած դիակները և այլն, ալը (բակտերիաների) սերմերը դառնում են մեծ քանակութեամբ ձողեր (բակտերիաներ), որոնց թիւը ամեն րոպէ մեծանում է։ Կերակրւելով և բազմանալով սատակած կենդանիների և բուսերի փտած մնացորդներով, ալը ձողերը արագաբար առաջ են տանում իրանց աւերիչ (փտութեան) գործը» (105)...

105 երեսի այս պարբերութիւնից երևում է, որ բակտերիաներն ընկնելով արդէն փտած կամ նեխած նիւթերի վրա և կերակրւելով նրանց փտած մնացորդներով՝ շարունակում են փտութեան գործը։ Որպէս բանը սխալ է, այսինքն՝ որ բակտերիաները ոչ միայն շարունակում են փտութեան գործը, այլ և նեխած իրանք են առաջացնում փտումը, ալը խոստովանում է պ. Լուսինիչն արդէն հետեւեալ (106) երեսում։ Այդպիսով 105 և 106 երեսները հակասում են իրար։ Ահա այն՝ առաջինին հակասող բաց ուղիղ պարբերութիւնը։ «Այս բոլորը մենք ասում ենք միմիայն ցոյց տալու համար թէ փտումն կարող է տեղի ունենալ ալն ժամանակ միայն, երբ փտող (ալ սինքն) փտելու չափութիւն ունեցող՝ նիւթերի մէջ առաջանում են առանձին տեսակի բակտերիաներ, որոնք բազմանալով այդպիսի նիւթերում և կերակրւելով նրանցով՝ առաջ են բերում փտումն»։

Մեր վերոյիշեալ բոլոր նկատողութիւնները վերաբերում էին միայն III գլխին և պ. Լուսինիչին, բայց «Բնախօսութեան» մէջ պատահում են աջնալիսի սխալ կէտեր, որոնցից դժւար է եզրակացնել արդեօք մեղաւորն այստեղ հեղինակն է թէ թարգմանիչը (ինչպէս լատինի է՝ պ. Լուսինիչի ձեռագրից թարգմանել է պ. Կոստ. Գլինազարեան)։ Օրինակներ վերցնենք X գլխից, որտեղ խօսւում է ալանջի և ալքի մասին։

»Նիւթ վերցնենք երկու լար։ ու

րոնց երկաջութիւնն ու հաստութիւնը հաւասար լինեն միմեանց և հաւասար ուժով ձգենք զրանցից մէկը հասարակ փայտի, իսկ միւսը ջութակի վրայ, առաջինը խուլ, կամաց (թուլ) ձայն կը հանէ, իսկ երկրորդը լարը բարձր (?) ձայն. թէկուզ միատեսակ ուժով զարկենք նրանց» (երես 313): Երկրորդ լարը կը հանի ոչ թէ բարձր, այլ ուժեղ (громкий, сильный) ձայն: Այստեղ, չգիտեմ, թարգմանիչը թէ հեղինակը ձայնի տոնը խառնել է ձայնի ուժի հետ:

«Այս հասարակ փորձը մեզ ցուց է տալիս, որ արեւի լուսը մի հասարակ և միաձև բան չէ, այլ ընդհակառակն, նրա կազմութեան մէջ կան և ծիածանի եօթն գոյների ճառագայթներ»... (երես 325): Հէնց այդ «ծիածանի եօթն գոյների ճառագայթներն» են կազմում արեւի «չլացնող սպիտակ լուսը»: Այստեղ և՛ շատ անտեղի կերպով մէջ է ընկել չգիտեմ ում շնորհքով (գուցէ տպագրական սխալ է, բայց վրիպակներում չէ չիշւած) և աղաւաղել է ամբողջ նախադասութեան միտքը:

Ի դէպ, աչս X գլխի մի կէտի մեծ նշանակութիւն ունեցող մի պակասութեան վրայ պիտի խօսենք: Խօսքը տեսութեան պրոցեսսի մասին է:

«Լուսի ճառագայթները բիրբի միջից անցնելով՝ ընկնում են սառնա կերպի (աչքի բիւրեղիկի) վրայ, աչտեղ... նրանք բեկւում են, չետոյ սառնակերպից (բիւրեղիկից) դուրս գալով աչքի մէջ խաչաձև դիրք են ստանում, որից փնտռողից բա-

ժանւում են մէկմէկուց և ընկնում ցանցաթաղանթի վրայ, որտեղ և ստացւում է առարկայի շուռ տւած (գլխի վալր, նոյնպէս և փոքրագիր) պատկերը: Լուսի ճառագայթները ցանցաթաղանթի վրայ ընկնելով՝ որոշ կերպով գրգռւում են նրան, այդ գրգռումը կենդրոնացնում է տեսութեան նեարդը և հասցնում գլխի ուղեղին, որպէս բոլորովին որոշ լուսեղէն գրգիւ» (երես 335): Ար առարկաները մենք տեսնում ենք գլխովայր դիրքով—այդ ուղիղ է, բայց ինչո՞ւ այդ առարկաները մեզ թւում են ոչ թէ գլխովայր, այլ իրանց բնական դիրքով—կը հարցնէ աչն ընթերցողը, որը ֆիզիոլոգ չէ, և որի համար իսկապէս նշանակւած է «Բնախօսութիւնը», բայց նա ոչ մի պատասխան չի տա՞նալ պր. Լոնկելիչի գրքից: Այս բանը շատ մեծ զանցառութիւն է հեղինակի կողմից: Մենք կարծում ենք, որա վերաբերեալ բազմաթիւ թէօրիաներից մէկը կարելի կը լինէր մէջ բերել՝ ընթերցողներին մոլորութեան մէջ չթողնելու համար:

Պ. Լոնկելիչի մասին աչքան. եթէ նա մնացած գլխների վրայ ուշադրութիւն դարձնի՝ նրանց մէջն էլ թերութիւններ շատ կը գտնի: Մենք հիմա անցնում ենք գրքի տերմինոլոգիային, որի պատասխանատուն միայն թարգմանիչը կարող է լինել:

91-րդ երեսի վրայ գէպը է լինում խօսելու ազօտի մասին: Թարգմանիչը նրան չի ուզում կոչել բորակածին (գուցէ չգիտէ), որն արդէն մեր մէջ քաղաքացիութեան իրաւունք է

ստացել, այլ ծանօթութեան մէջ ա-
տում է. «...ալն տերմինները, որոնք
հալերէնում խորթ և «թխովի» բնա-
ւորութիւն ունեն, մենք փոխարինե-
ցինք նոյն եւրոպական տերմիննե-
րով»: Շատ լաւ. մենք ոչինչ դէմ
չունենք, որ «թխովի» տերմինները
փոխարինեն ընդհանուր գործածա-
կան եւրոպական տերմիններով, բայց
այս դէպքում զգուշ պէտք է լինել—
գուցէ մի քանի տերմիններ «թխո-
վի» չեն, իսկ ընդհանրապէս՝ նրանց
նշանակիչ եւրոպական տերմիններն
աւելի «թխովի» են հնչում հալերէ-
նում...

Մի քանի երեսից լետոյ (եր. 95)
կարդում ենք այս տողերը. «...մեր
մահից լետոյ մեր մարմնից... մնում
են միմիայն միներալային պինդ նիւ-
թեր, ջրալին գոլորշիներ, ամմիակ և
ածխալին թթւադաղ»: Եթէ թարգ-
մանիչը «ամմիակի» տեղ «աւշակ»
հալերէն բառը չէ գործածել—գրա-
դէմ ոչինչ չունենք, բայց «միներա-
լային նիւթերը» արդէն չատ «թխո-
վի» են հնչում հալերէնում. այդ
զգում է և թարգմանիչը և «Ուտելիք»
գլխում նա արդէն ամեն տեղ «մինե-
րալայինի» տեղ «հանքալին նիւթեր» է
գործածում: Իսկ ինչ վերաբերում է
«ածխալին թթւադաղ» բառին, սա ար-
դէն ոչ թէ «թխովի» է, այլ բոլորովին
անմիտ է իր կազմութեամբ. Թարգ-
մանիչը թէպէտ դէմ է «թխովի» բա-
ռերին, բայց ինքը բառականին մեծ
քանակութեամբ գործ է ածում նրանց:
Ահա մի քանի օրինակներ. «կնանտոց
(СМЫЧОК)», «գոնդող», «խախաց»,
«խուրմա (ФЕНИК)», «ծովալին չուն
(ТЮЛЕНЬ)», «հատածակողմն (приз-

ма)», «տառնակերպ (хрусталъ, хру-
сталикъ)», և ալն: Զգրանմ, զուցէ
այս բառերը ինքը թարգմանիչը չէ
«թխել», այլ ուրիշները (բառարան-
ները, թեմական զպրոցների բնա-
գէտ—վարժապետները), բայց ով
կուզէ թխած լինի, միննոյն է,—
նրանք «թխովի» են: Բացի դրանից՝
թարգմանիչը կարծել է թէ ինչ բառ
ուտանէնում ածականի վերջաւորու-
թիւն ունի, նա հալերէնում անպատ-
ճառ պիտի ածական դառնալ և դրա
համար բառերի տեմաներին աւելա-
ցրել է «ալին» կամ «եալ» սուֆֆիքս-
ները: Այսպիսով ստացել են. «ա-
րիւնալին գնդակներ (кровяные ша-
рики, «արիւնալին» կը լինէր՝ кро-
вянистые)», «կրծքալին վանդակ
(грудная клетка)», «եղալին փամ-
փուշտ», «ենթատմաքսեալ գեղծ»,
«աասերկրամտեալ աղիք» «ենթ-
ատմաքսեալ գեղծալին հիւթ» և
այլ կուրիօզ բառերը: Ուրեմն
թարգմանի թէօրիպով մենք պիտի
ասէինք. «լուստտանալին կամ լու-
նաստանեան թագաւոր (греческий
король), հոռմալին կամ հոռմնալ
պապ», «նրուտագէմալին կամ երու-
տագէմնալ տաճար», և վերջապէս,
«Բնախօսութեան» մէջ չատ տեղ գոր-
ծածուղ «եզան փամփուշտը»—«եզա-
վի» կամ «եզեալ բուշտ»: Տերմինների
չփոթութեան օրինակ բերենք զըր-
բից. «Վարդու շնչառութեան գոր-
ծարանները սկսում են խոչափողով
(նկարի բացատրութեան մէջ՝ խոչա-
փողը կոչւում է կոկորդ)... խոչափո-
ղից լետոյ, ներքև գտնւում է ալս-
պէս անւանւած շնչափողը (եր. 114
—115)». «Շնչափողը, եթէ ընթեր-

ցողը լինում է, սկսում է լալն ծալ-
րով, որ կոչւում է կոկորդ կամ խռ-
չափող (երևո 314 և վրիպակներ)»
«խռչափողը», որկոր, ստամոքս...
անւանւում է մարտղութեան խո-
ղովակ»։ «Բերանի խոռոչում հէնց-
խռչափողի փտեր գտնւում է մարտ-
ղութեան դործարանների ալն մասը,
որ կոչւում է կոկորդ (Էր. 202)»
«Որպէս զի ուտելիքի գունդը խռչա-
փողի մէջ չընկնէ, ալ սրա փտեր
գտնւած կոկորդի մէջ (Էր. 207)»...

Այստեղ մէջ բերած չորս նախա-
դասութիւններից երկուսն է 1) որ
կոկորդը կամ խռչափողը համ չըն

չառութիւն, համ էլ մարտղութեան
դործարան է, 2) որ կոկորդ և խռ-
չափողը թէպէտ միևնույն է, բայց
կոկորդը գտնւում է խռչափողի
փտերը...

Պատահում են կապիտ տպագրա-
կան սխալներ, որոնք չեն ուղղւած
գրքի վերջում. օրին. «Հասակաւոր
մարդն ունի 33 (?) ստամ»։ Վրիւի
և մէջքի ուղեղների նկարն է ու-
ղում է յուց տալ և առաջարկում է
տեսնել նկար № 11: Բայց ես անում
№ 11 և տեսնում ես... աչքի
նկարը...

Գ. ԱՍՏ.

ՕՐԵՆՔ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

(Վահանայական խնդրի առթիւ)

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՅԵԱՆԻ

Սկսած Լուսաւորչի օրերից՝ մինչև մեր ժամանակները, դարերի այս երկար շարքում մեր հոգեւոր գործերը կառավարւել են և ըստ մեծի մասին դեռ կառավարւում են միմիայն արաբիցիայով— աւանդական սովորութիւնով, եթէ չիշխու չլինինք սուրբ հարց և հայրապետներին՝ քանազան ժամանակներում և պարագաներում տւած կանոնները, որոնք համարեա երբէք իրական և ընդհանուր գործադրութիւն չեն ունեցել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ժամանակի դարաւոր կնիքը և հնութեան փոշին նրանց մատնել են մոռացութեան... իսկ շատերն էլ արդէն անպէտք, նոյն իսկ վնասակար են ներկայիս պահանջներին...

Պատմական աղէտալի ժամանակները, հաջոց հայրապետութեան անհաստատ ու վտանգալից կացութիւնը, հայերի բռնադատած վիճակը, մասամբ նաև հայ հոգեւորականութեան թուլութիւնը ժամանակ և նպաստամատոցց պայմաններ չուին նրան ի մի կազմակերպւելու՝ մեր հոգեւոր գործերը կանոնաւորապէս վարելու համար և վերոյիշեալ կանոնները ամփոփելով հրատարակելու իբրև մի օրինադիրք, կողէկս, որով պիտի ղեկավարւէին թէ իրանք և թէ իրանց յաջորդները:

Ի հարկէ, այդ ուղղութեամբ եղել են փորձեր. Ս. Գրքի պատւէրները միացրած եկեղեցու ս. հարց կանոնների և ժողովրդի աւանդական սովորութիւնների հետ ի մի ամփոփելով տալ ժողովրդին իբ-

բև օրինագիրք, որպիսին է Մխիթար Գօշի և այլոց միջնադարեան օրինագրքերը. բայց դրանք ընդհանուր ընդունելութիւն և գործադրութիւն, եթէ չենք սխալուում, երբէք չեն գտել. նրանք աւելի ազդեցութիւն և իրական գործադրութիւն են ունեցել Հայաստանից դուրս հայկական գաղթավայրերում՝ Լեհաստանում, Ռուսաստանում, նոյն իսկ Վրաստանում, քան բուն Հայաստանում:

Այսպէս ուրեմն, դարերից ի վեր մեր ներքին հոգևոր գործերը կառավարելու համար իսկապէս մենք մի օրինագիրք չենք ունեցել այդ բառի իսկական իմաստով:—Այստեղ չենք յիշում յայտնի «Պոլոթենիան» ¹⁾, որովհետև դա վերաբերում է միմիայն Ռուսաստանի հայերին և այն էլ որոշ սահմաններով միայն: Մեզանում իշխել է ըստ մեծի մասին միայն կամայականութիւնը, հաճոյքը, քմահաճութիւնը, ինչ ուզում էք անանեցէք: Իբրև ասիական ժողովրդի իսկական տիպար, մեր գործերի կառավարութիւնը ըստ մեծի մասին եղել է և է անկանոն, հակառակ և ամեն տեսակ պատահականութեան արդիւնք, քանի որ նրա հիմքը խախտու է եղել, քանի որ չկայ խիստ սահմաններով որոշւած օրէնքը: Մենք չունենք յարատև, անեղծանելի և սրբացած օրէնք, այլ միայն կամայականութիւն... Ուր չկայ օրէնք, հարկաւ չի կարող լինել և զխցիպլինա, գործերի յաջորդական հետեղականութիւն, հրահանգների և վճիռների միատեսակութիւն, պարտականութիւնների իրաւունքների փոխադարձ յարաբերութեան սահման: Այսօրւայ զօրեղ, քաղաքակիրթ և յառաջադեմ ազգերի կազմը անխախտ է մնում միմիայն կանոնաւոր օրէնքի և լաւ կազմակերպութեան շնորհիւ:

Օրէնքն է, որ մեղաւորին պատժում է, զրպարուածին արդարացնում, ճշմարտութիւնը պաշտպանում, պարտաճանաչութիւնը խրախուսում, պարտազանցութիւնը դատապարտում և առհասարակ մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւնների արթուն ղեկավար հանդիսանում: Չի կարելի երևակայել մի լաւ, կազմակերպւած և

¹⁾ Сводъ законовъ. изданіе 1857 года. т. XI. часть I. книга третія. Оуправленіи духовныхъ дѣлъ христіанъ Армяно-Грегоріанскаго исповѣданія.

կանոնաւոր հաստատութիւն կամ հիմնարկութիւն, որ յարատեւել կարողանար առանց օրէնքի, կանոնի և լաւ կազմակերպութեան:

Սուրբերը միայն անցեալումն են գոյութիւն ունեցել. ներկայումս, երբ մարդկային հասարակութիւն, ուրեմն և ազատ կամքի վրայ հիմնած փոխադարձ շարաբերութիւն կայ, պիտի լինի և օրէնք, իրաւունքների, պարտականութիւնների և փոխադարձ շարաբերութեան պարզ ու որոշ սահման: Չկայ այդ սահմանը,—ամեն ոք ազատ է ուրեմն ըստ իւր քմահաճութեան գործելու, և այդ քմահաճութիւնն է, որ խեղդել է շատ գեղեցիկ հիմնարկութիւններ և խեղդում է մեղանում ամեն բան:

Ոչ միայն այդ. վիրշին դարերում մեր հոգեւորականութիւնը այնքան ընկել, նրա կազմակերպութիւնը, փոխադարձ կայն ու շարաբերութիւնը այնքան թուլացել է, որ նա երբէք չի ունեցել միաբանութիւններ այդ բառի իսկական մտքով, այն ձևով, օրինակ, որպիսին գոյութիւն ունի մեր կաթոլիկ եղբայրակիցների՝ Վիեննայի և Վիեննայի Միութարեանների մէջ... Հայ հոգեւորականը իրան երբէք չի համարել միաբանութեան անբաժանելի անդամ. միաբանութեան և առհասարակ հայ հոգեւորականութեան շահերը նա համարել է իբրեւ մի օտար, խորթ, իրան չվերաբերեալ, իւր անձնականին հակառակ շահեր, ուստի և նա մտածել և գործել է ըստ մեծի մասին ոչ թէ յօգուտ, այլ ի վնաս այն եղբայրութեան, այն դասակարգին—միաբանութեան, որին խոստմամբ և երդումով չաւիտենական անդամ է գրւած: Դրանից է ծագում ահա այն տըլրալի երկուցթը, որ մեր վարդապետների, եպիսկոպոսների և, ցաւ է ասել, նոյն իսկ կաթողիկոսների երբեմն մեծամեծ կարողութիւնները, արժէքաւոր թղթերն ու թանկագին գոյքերը բաժին են զաւնում զանազան հաջիների, խնամիների... և ազգականների, ոչ միայն կենդանութեան ժամանակ, այլ և մահանից յետոյ:

Սենք չունինք առհասարակ օրէնք մեր ներքին գործերին վերաբերեալ, չունենք նաև, չեմ ասում խիստ, զինւորական մի կազմակերպութիւն մեր հոգեւորականութեան մէջ, այլ նոյն իսկ հասարակ, սովորական մի կազմակերպութիւն, որի անդամները հասկանալ կարողանային իրանց եղբայրութեան շահերի ընդհանրու-

թիւնը, այն եկեղեցու շահերի միութիւնը, որին ծառայելու նրանք պարտաւորուել են կամաւոր ուխտով և երդումով...

Ի՞նչ կարող է լինել այդպիսի մի հիմնարկութեան, մշտնի կամ ամբողջ հոգեւորականութեան գործունէութեան հետեանքը, երբ նա տոգորւած է մի ընդհանուր գաղափարով, երբ նա միացած է շահերի ընդհանրութեամբ. երբ նա չունի մի որոշ և յարգելի կազմակերպութիւն, երբ այդ անկազմ մարմինը, բացի այդ բոլոր պակասութիւններից, չունի նաև իւր գործունէութեան սահմանները որոշող օրէնք, կանոն. երբ նրա բազմաթիւ, ցան ու ցիր անդամները տգէտ են, ոգորմելի և կաշառակեր...

Ձունենք օրէնք, չունենք նաև կազմակերպութիւն, կա՞ն չունենք կազմակերպութիւն, չունենք նաև օրէնք. առանց կազմակերպութեան օրէնքը կը մնայ միայն մեռել ու տառ, իսկ առանց օրէնքի չի կարող գոյութիւն ունենալ յարատև կազմակերպութիւն: Այդ երկու գաղափարներից որն էլ վերցնէք, առանց միւսին՝ ապարդիւն, անօգուտ և անպէտք են, իսկ առանց այդ երկուսի գոյութեան՝ չի կարող գոյութիւն ունենալ ո՛չ մի բարեկեցիկ հիմնարկութիւն, մանաւանդ երբ նա բարդ պարտականութիւնների և իրաւունքների զեկավար է, որպիսին է մեր հոգեւորականութիւնը:

Այս տեսակէտից նայելով, մեր հոգեւոր գործերը ամբողջովին գտնուում են խառսի մէջ. օրէնք չլինելուցն է քահանայական խնդրի, հաս ու չհասի, ընտրական գործի, ուսու մնարանական կազմակերպութեան, հոգեւոր կառավարութեանց տնտեսական և առհասարակ միւս մասերի ներկայիս կարկամ խառնաշփոթ և հակասական դրութիւնը:

Այս կամ այն անհատն, ի հարկէ, շատ բան կարող է շինել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա պատահաբար լուսամիտ, խոհուն, հետառետես և ժողովրդի ու եկեղեցու շահերին նւիրւած անձնաւորութիւն է. բաց, չմոռանանք, որ այդպիսի անհատները բացառութիւն են. նրանք, որպէս և նրանց գործունէութիւնը, ժամանակաւոր են միայն. այդ գործունէութիւնը յարատև, արդիւնաւէտ չի կարող լինել, երբ նա պաշտպանւած ու խրախուսւած է օրէնքով:

Տգէտ քահանաների խնդիրն, օրինակ, անգեալ տարի Սինոդի մի գեղեցիկ կարգադրութեամբ արխիւ տրւեց այլ ևս երեւան չգա-

լու յոյսով, բայց այսօր մեր ամբողջ մամուլն ու հասարակութիւնը կրկին ստիպւած է նոյն հին երգը երգելու, ինչ որ երեսուն տարիներից ի վեր հազար ու մի ձևերով քննւած ու դատապարտւած էր: Այդ մեռած խնդիրը չէր կարող երևան գալ, եթէ մեր հոգեւորականութիւնը մի քիչ միայն հետեւողականութիւն, մի փոքր յարգանք ունենար հէնց դէպի իւր որոշմունքը, մի փոքր ցաջորդական և հեւատես լինէր իւր գործողութիւնների մէջ... Ակզբունքով էլ, կարգադրութիւնով էլ որոշւած էր տգէտ քահանայ չձեռնադրել, պրծաւ գնաց... Սովետութիւնները աւելորդ են. հիմա հարցը շինել են մի գորդեան հանգոյց, թէ ինչ կը նշանակէ կրթւած քահանայ (!!??):—Կարկացէք մեր հոգեւոր սեմինարիաների ծրագիրը, և կը հասկանաք, որ նրանք կազմւած են կրթւած քահանաներ տալու համար. խնդիրը պարզ է. եթէ նրանց ծրագիրը մի քիչ հին և պակասաւոր է, պէտք է փոփոխել և լրացնել և ով որ այդ ծրագիրը անցած կը լինի, նրան մենք կանւանենք կրթւած քահանայ, համեմատաբար միայն ի հարկէ:

Մեզանից շատերը քահանայական խնդրին աջնպէս են վերաբերուով, որ կարծես աշխարհիս երեսին մի չեղած, չտեսնւած և տիեզերական նշանակութիւն ունեցող խնդիր պիտի լուծեն: Նայեցէք ձեր շուրջը, պարոններ, եթէ ընդունակ էք լաւ օրինակի հետեւելու, այդպիսի օրինակներ շատ կան. վերցրէք կաթոլիկ, յոյն, ուս, վրացի հոգեւորականութիւնը, հետեւեցէք միմիայն նրանց, որովհետեւ այդ կողմից մենք բոլորից յետ ենք:

Վրաց սեմինարիան, որ ուսման ծրագրով համապատասխան է մեր ճեմարանին, բացառապէս միայն քահանաներ է տալիս վրաց. ինչն է պատճառը, որ նրա սաները գնում են գիւղ, իսկ մեր սեմինարիատները կամ ճեմարանականները՝ ոչ. հարկաւ օրէնքի և կրթական ցենզի պահանջը, որ վրաց մէջ կայ, իսկ մեզանում չկայ: Այստեղ խօսք չի կարող լինել fin de siècle-ի նիւթապաշտ ուղղութեան մասին, որի պատճառով որպէս թէ մեր շրջանաւարտները հրաժարուով են քահանայութիւնից. հապա ինչու վրացի շրջանաւարտները չեն հրաժարուում, քանի որ նրանց սեմինարիան Թիֆլիսի նման մի շուալ քաղաքում է գտնուում, իսկ մեր ճեմարանը Էջմիածնի նման մի համեստ վանքի բակերում...

Թողնենք վրացոց. հոգևորականութիւնով մենք յիտ ենք նոյն իսկ մեր հայ-կաթողիկե եղբայրակիցներին, որոնք Կովկասում մինչև վերջին տարիներս չունեն ինքնուրոյն անկախ հոգևոր կառավարութիւն. չունեն հոգևոր սեմինարիաներ, բայց ունին մի զօրեղ հոգևորականութիւն: Համեմատեցէք այդ մեր տգէտ եղբայրակիցների դիւղական հոգևորականներին մերայինների հետ, դիտեցէք նրանց գործունէութիւնը, ուղղութիւնը և կը տեսնէք, որ նրանք անչափ բարձր են մերոնցից. թէև սակաւաթիւ, ցանուցիր, առանց մօտաւոր իշխանութեան հսկողութեան, սակայն մի ոգով, մի ուղղութեամբ տողորւած, մի սերտ կազմակերպութեամբ միացած նրանք կարող են միայն զարմանք յարուցանել:

Վերցրէք, օրինակ, Ախալքալաքի գաւառը, ուր ապրում են բազմաթիւ հայեր, հայ կաթողիկէներ և վրացիներ. համեմատեցէք և տեսէք. վրաց դիւղերում կան ճեմարանական լիակատար կրթութեամբ քահանաներ. կաթողիկէներն ունին միջնակարգ կրթութեամբ իրանց գործին հմուտ և բանի բուն քահանաներ, իսկ այդ գաւառի ազգաբնակչութեան գերակշռող տարրը—Լուսաւորչականները՝ յիսուս և իննը քահանաների մէջ չունին և ոչ մի քահանայ, որ դպրոցի երես տեսած լինէր: Նրեակայեցէք, որ քահանան, ըստ բանաստեղծի ասութեան, պիտի լինի «հովիւ անխոնջ Քրիստոսի հօտի. երկնաբեր գանձին արթուն դէտ. միջնորդ Աստուծոյ, մարդկան ազգի հետ»...

Կրկնում ենք, վրաց մէջ կրթւած անձերն են ձեռնադրւում քահանայ, որովհետև արդեւք կայ տգէտների առաջ և պահանջ կրթական ցենզի, իսկ մեզանում չեն ձեռնադրւում, որովհետև չկայ թէ այդ արգելքը և թէ օրէնքի նշանակութիւն ստացած խիստ պահանջը. խտրութիւնն ու պահանջը իրանք կը ստեղծեն կրթւած քահանայացուներ:

Այդ դէպքը մեզանում նոր չէ. երբ եղել է խիստ պահանջ, նա ունեցել է հետեւանք, միայն տեւական չլինելով կորցրել է իւր նշանակութիւնը: Այսպէս օրինակ, Գէրգ Դ.-ի ժամանակ դիւղական քահանայացուներից պահանջւում էր ձայնագրութիւն, և մենք

յիշում՝ ենք տասնեակ տիրացուներ, որոնք մի տարի շարունակ ձայնադուլթեամբ էին պարապում քահանայ դառնալու համար և իրօք դարձան էլ: Եթէ դորա հետ լինէր նաև կրթական ցենզի պահանջը, ապա նրանցից շատերը դրանից էլ կը պատրաստէին: Մենք ժամանակին հետեւելու, նրա պահանջները յարգելու և, մի բան որոշելուց յետոյ՝ հետեւանքին սպասելու ընդունակութիւն քիչ ունենք: Սինոդը կրթական ցենզ նշանակեց քահանաների համար, և մի տարի շանցած, արդէն մենք հրաշքներ ենք սպասում: Սպասեցէք, պարոններ, համբերութիւն ունեցէք մի քիչ և կը տեսնէք նրա բարերար հետեւանքները: Մենք անձամբ տեսանք չորս տիրացուներ, որ յոյսերը կտրելուց յետոյ անցեալ տարի որոշեցին սեպտեմբեր ամսից պատրաստել մի խումբ ուսուցիչների մօտ ներսիսեան դպրոցի չորրորդ դաստան քննութիւն տալու համար. բայց եկաւ սեպտեմբերը, նոր քամի փչեց և նրանք տեսնելով որ առանց պատրաստելու էլ քահանայ կարող են լինել, թողին իրանց մտադրութիւնը:

Հասկանալի է, եթէ Սինոդի որոշմունքը անփոփոխելի մնար, փորձի համար գէթ մի հինգ վեց տարի, այնուհետեւ միայն կարելի կը լինէր նրա օգտի կամ ֆէասի մասին խօսել. այդ որոշմունքի շնորհիւ, անտարակոյց, ընդունակ և պատրաստի տիրացուներից շատերը ուղղակի քննութեամբ կարող էին քահանայ դառնալ: Ուր ջոկողութիւն, ընտրութիւն չկայ, այնտեղ չի կարող առաջ գալ ոչ մի լաւ բան, դա բնական օրէնք է. օրինակը աչքերիս առաջն է, մի քանի տարւայ ընթացքում խալիֆա վարժապետներն ու խալիֆայութիւնը պատմութեան նիւթ դարձան, շնորհիւ օրէնքի պահանջման. մի տասն-քսան տարուց յետոյ կարող ենք և այս քահանայական ծեծւած խնդիրն էլ պատմութեան արխիւին յանձնել, եթէ յարգել կարողանանք ժամանակի պահանջը և հետեւենք հարեաններին գեղեցիկ օրինակին:

Մենք ականաց կանգ առնք այսքան երկար քահանայական խնդրի վրայ. այս ամենը բերում ենք իբրեւ պատահական օրինակներ հասարակութեանը զբաղեցնող խնդրի առթիւ: Մեր յօդւածի նպատակը միայն քահանայական խնդիրը չէ, այլ մեր բոլոր հոգեւոր գործերի կանոնադրման խնդիրը, որոնք անխզելի կերպով կապւած

են իրար հետ, ինչպէս մի ամբողջ մարմնի օրգանական մասերը, լինի դա քահանայական, ուսումնարանական, հաս ու հասի, անտեսական և այլն:

Այդ խնդիրներից շատերն իսկապէս եղել են շատ վաղուց, քրիստոնէութեան առաջին օրերից, որպիսին էր քահանայականը, հաս ու հասը և այլն. քահանաներին և հոգեւորականներին ողբում է իւր անզուգական երկի մէջ դեռ հայկական Հերոդոտը—Խորենացին:

Դարերը չեն կարողացել լուծել այդ խնդիրները և ահա, շնորհիւ կեանքի միանգամայն նոր պայմանների, եւրոպական քաղաքակրթութեան նոր և զօրեղ ազդեցութեան, այդ խնդիրները երևան են գալիս առաւել բարդւած, կնճռւած և անչտաձգելի լուծումն են սպասում: Հների վրայ աւելացել են նորանոր խնդիրներ, կեանքի նոր պայմանները պահանջում են հնումը նախատեսուած օրէնքներ: Այդ բոլորը կենդրոնանում է մեր հոգեւորականութեան և էջմիածնի ձեռքը, որ շնորհիւ իւր ներկայ կազմակերպութեան՝ չի կարողաւորում ճշ միայն այդ բոլոր խնդիրների առաջն առնել, լուծումն, ուղղութիւն տալ ու ղեկավարել, այլ շատ և շատ յետ է մնում այդ պահանջներն հասկանալուց... Երողութիւնն այն է, որ մեր հոգեւոր դասը թէ իւր կրթութեամբ, թէ հասկացողութիւնով և թէ աշխարհայեցողութեամբ աշխարհականներից շատ յետ է մնացել, այնպէս որ այն, ինչ հոգեւորականութեան անմիջական պարտականութիւնն է կատարելը, նա մոռանում է այլ, որ ժողովրդի լուսավոր դասին առիթ է տալիս թէ բողոքելու և թէ չիշեցնելու, պահանջելու նրա պարտաճանաչութիւնը:

Ձեզ պարզ օրինակ. մեր թէ առաջնորդների և թէ Սինոդի անդամների մէջ, չենք ասում բարձրագոյն, միջնակարգ կրթութեան տէր անձեր էլ չկան...

«Մուրճ»-ի (№ 3) մէջ գեղեցիկ է նկատում պ. Արասխանեանցը, թէ միայն կրթւած քահանաներով չի նորոգւի մեր հոգեւորականութիւնը, այլ այդ նորոգութիւնը անհրաժեշտ է և կուսակրօն հոգեւորականութեան համար: Եւ նա պնդում է որ քահանայական դասի վերանորոգումը նոյն իսկ հոգեւոր կառավարչական մարմնից, վարդապետներից ու եպիսկոպոսներից պէտք է սկսել:

Երբ ծառի արմատը անառողջ պայմանների մէջ է, նրա եղ.

ների և պտուղների առողջութիւնը ժամանակաւոր և պատահական միայն կարող է լինել... Նորոգութիւնը հիմքից է հարկաւոր, այլապէս նոր կարկատանը կարող է պատառել հին տիկը:

Այս ամենից յետոյ մենք այն կ'ասենք, որ հարկաւոր է ժամանակի պահանջը յարգել և մեր բոլոր գործերում մոցնել առհասարակ նորոգութեան, կանոնի և սահմանադրութեան ոգի:

Մեր եկեղեցին ժողովրդական եկեղեցի է. առանց ժողովրդի հեղինակաւոր մասի ձայնին կարգադրութիւն անելը հակառակ կը լինի այդ ժողովրդի աւանդական սովորութեանը և եկեղեցու ոգուն: Ուստի այս ամեն խնդիրների վերաբերեալ պէտք է մշակւեն որոշ կանոններ, հրատարակեն՝ մամուլի և ժողովրդի հասկացող մասի թեր և դէմ կարծիքն իմանալու համար և ապա այդպէս քննադատութեան բովից անցնելուց յետոյ՝ հրատարակեն իբրև օրէնք:

Ի հարկէ այդ օրէնքը այն ժամանակ միայն պատկառանք կ'ադրէ և արդիւնք կունենայ, երբ նա կը համապատասխանէ ժողովրդի և ժամանակի պահանջին և բարձր կանգնած կը լինի կուսակցական շատ անգամ կորստաբեր միտումներից: Մեր հոգեւորականութիւնը չի ուզում կարծես մի քիչ բարձր կանգնել կուսակցութիւններից և օգտուել այդ կուսակցութիւնների մշակած խնդիրներից ժողովրդի կարիքն ու հոգսը լրացնելու համար, այլ նա ինքը յաճախ զոհ է դառնում այդպիսի կուսակցական միտումների...

Օրէնքի հետ անհրաժեշտ է խիստ կազմակերպութիւն, առանց որին օրէնքը կը մնայ միայն տառ, երբ նա չի գործադրւի մարդկային յարաբերութեանց ժամանակ. կազմակերպութեան համար դեղեցիկ օրինակ են եւրոպական հիմնարկութիւնները. մեր հոգեւոր գործերն այսօր այնքան բարդւած են, որ նրանց կանոնաւորելու համար անհրաժեշտ են առանձին վարիչ մարմիններ:

Այս ամենը, ի հարկէ, դիւրին իրականանալի չեն, մանաւանդ այն պատճառով, որ էջմիածինը դեռ առաջնորդներ չի դնում թեմերը թափուր լծողնելու համար. բաց չպիտի մոռանանք, որ այդ մարմիններից և պաշտօններից շատերը, որպիսի են տնտեսականը, ուսումնարանականը և այլն, կարելի է յանձնել դրա համար ժողովրդից ընտրած աշխարհականներին, որոնք այդ մասերում հաւանա-

կանօրէն աւելի ձեռնհաս են, քան նոյն իսկ հոգեւորականները ¹⁾։

Միայն հիմնաւոր-էական նորոգութիւնը առհասարակ մեր բոլոր ներքին գործերում կարող է բարձրացնել մեր հոգեւորականութեան ընկած պատիւը, միայն հետեւողական, արդարամիտ և օրինաւոր գործունէութիւնը կը կապէ ժողովրդին իւր եկեղեցական կարգերի հետ, այլապէս ներկայիս խառնաշփոթ դրութիւնը, բացի զգանքից ու արհամարհանքից, ոչինչ չի կարող ներշնչել ժողովրդին։

Այսօր իսկանում, խեղդւում է ժողովրդի արդարացի ձայնը հոգեւոր դասի բազմութիւ ապօրինութեանց առթիւ։ Կարգացէք առաջնորդների, յաջորդների և քահանաների վրայ ուղղւած բազմութիւ խնդիրները, որոնք ըստ մեծի մասին մնում են անպատասխան. հետեւեցէք հաս ու չհասի կենսական և գալթականեցուցիչ խնդրին իւր բազմութիւ ապօրինի հետեւանքներով... «Ոչ յօրինակ այլոց»... Քննեցէք եկեղեցական ղեկավարների, վանական կալւածների անկոնտրոլ, անհաշիւ դրութիւնը. դիտեցէք առհասարակ մեր բոլոր ներքին գործերի անդոյն, ողորմելի և կորստաբեր ընթացքը, և կը գաք մի տխրալի, յուսահատական եզրակացութեան. արդարը հալածւում, գործը խափանւում, դրամը յափշտակութեան և աւարի նիւթ դառնում, մի խօսքով այստեղ տիրապետում են բուն ասիական կարգերը... սիմոնականութիւն, կաշառակերութիւն, խնամիութիւն, եօլայականութիւն...

Եւ ասացէք խնդրեմ, այս խառնաշփոթ դրութեան մէջ, երբ անհատի պատիւը, իրաւունքը, դիրքը և անունը անաղարտ մի որոշ դիրքի և սահմանի մէջ պահելու համար ոչ մի գրաւական չկայ, երբ անհատը կախումն ունի ոչ թէ օրէնքից, այլ կամայականութիւնից և խնամիութիւնից. երբ անհատի ստորաքարը պաշտօնակիցը մի բուպէում կարող է տապալել նրան և չ'ունի օրէնք, որով արդարանալ կարողանայ,— այդպիսի հանգամանքներում առհասարակ ո՞վ է գժւել իւր ռսաղ զլուխը աւետարանի տակ դնել, ո՞վ կը տայ

¹⁾ Տես «Մուրճ» պ. Ա. Արասխանեանցի լուսածը. Գալոցական-վարչական ընթերցում, ուր այդպիսի մի առաջարկութիւն արւած է ուսումնարանների ուսումնական մասի կառավարութեան համար։

հոգևորականութեան անունը, երբ մի լիրբ լրագրական սուտ ¹⁾ կարող է թէկուզ ժամանակաորայէս խախտել անհատի դիրքն ու պատիւը, երբ ապացուցած յանցաւոր քահանան, Սեանի փոխանակ, պարզեով է վերադառնում իւր տեղը. երբ դատը չքննւած՝ քահանան բանտարկուած է և առաջնորդը զլանում է բողոքելու այդ մասին. երբ նոյն առաջնորդը քահանայ է ձեռնադրում քրէական յանցաւորին... Այս է ահա մեր ներքին գործերի պատկերը:

Յիշենք դարձեալ մի խնդիր, որ անցեալ տարիները ուղղած էր հոգևոր կառավարութեան. դա խնդիր չէր, այլ կատարեալ մի յանդիմանութիւն, բողոք՝ մեզանում տիրապետող կարգերի դէմ: Խնդրատուն կարծեմ հինգերորդ աստիճանի չհասութիւն ունէր, որին չէին թոյլ տալիս ամուսնանալու: Նա հաւաքել էր այդպիսի դէպքերի 89 օրինակ այդպիսի ամուսնութիւնների, իսկ իրան մերժում էին. ուստի նա մօտաորայէս այս էր գրում. «Եթէ դա օրէնք է, ուրեմն թոյլ տւէք ինձ ևս օգտւելու այդ օրէնքից, իսկ եթէ կամայականութիւն, ապա ևս չեմ ցանկանալ զո՛հ լինել կամայականութեան և ո՛չ էլ դրա համար նպաստ կը տամ՝ ձեմարանիմ: Թոյլատուութեան համար կարծեմ 100 ու. էր պահանջուած յօգուտ ձեմարանի: Յիրաւի ժամանակի խիստ պահանջը չէ, մանաւանդ զիւզական դասի համար, որ հաս ու չհասը կենսական խնդիր է դարձրել, այլ այդ ապօրինի թոյլատուութիւններն ու մի որոշ կանոնի չհետեւելը, որոնք, իբրեւ զայթակղեցուցիչ օրինակ, հիմք են դառնում ժողովրդի մոլորութեան և ապա արդարացի տրտունջին: Այն որ թոյլ է տրւած հարեանին չորրորդ աստիճանում, չի թոյլատրուած իրան հինգերորդում, ի՞նչ պիտի մտածէ այդ մասին ժողովուրդը:

Վերեն էլ ասացինք, որ մեր խօսքը միայն քահանայութեան չի վերաբերում, որի մասին ձեռնհաս անձերն արծարծեցին իրանց կարծիքը. սորա մէջ շօշափւած մի քանի կէտերը մինչև անգամ դուրս եկան մամուլի մէջ, երբ մենք այս յօդւածը բարեկամներին շրջանում կարդալուց յետոյ արդէն արտագրում էինք. այո՛, միայն քահանայութեան մասին չէ մեր խօսքը. ալ առհասարակ բոլոր մեր

¹⁾ Յիշեցէք Արսէն արեղ. Վլաճեանի դէպքը, որին սպանութեան մէջ էին զրպարտում!

հոգեւոր գործերի վարչական կանոնաւորութեան, իրաւունքների և պարտականութիւնների սահմանադրութեան, ընդհանուր օրէնսդրութեան է վերաբերում: Խնդիրը առհասարակ պէտք է աւելի լայն մտքով հասկանալ. դա մեր հոգեւոր գործերի վարումն է, լինի դա քահանայական, տնտեսական, ուսումնական և այլն... Մէկը առանց միւսի անկախօրէն մշակել չի լինի, մարմինը անդամալոյծ կը լինի, երբ նորա օրգանները իրանց զարգացմամբ համապատասխան չեն իրար...

Այսօր մենք ահագին գործեր, խնդիրներ և հասուն պահանջներ ունենք, որոնք սպասում են շուտափոյթ լուծման, որոնց և ոչ մինը իւր ներկաշուքեամբ չի համապատասխանում կեանքի պահանջներին. ընտրական գործը, ուսումնարանական խնդիրը, հասուն հասը, տնտեսականը, քահանայականը, կուսակրօն հոգեւորականութեան խնդիրը և այլն և այլն... Բոլորը հասունացած պտուղներ են, որոնց եթէ քաղող չլինի, ժողովուրդը կը գնան:

Ժամանակը և ժողովրդի պահանջը անչափ առաջ են զնացել, կեանքի պայմանները հիմնովին փոփոխւել են, շատ հին կարգեր և սովորութիւններ անդառնալի կերպով կորցրել են իրանց նշանակութիւնը: Տրագիցիան—սովորութիւնը—այլ ևս չի կարող բաւարարութիւն տալ ժողովրդի ներկա կացութեանը. ժամանակը զրել է իւր անխուսափելի պահանջը, որին պէտք է բաւարարութիւն տալ, ապա թէ ոչ, նա իւր առաջն եկած արգելքը խորտակելով կ'անցնի. պէտք է յարգել կեանքի նորանոր պայմանների պահանջը, այլապէս ժողովուրդը երես կը դարձնէ այն հիմնարկութիւնից, որ իւր պահանջները յարգել չգիտէ:

Մենք չենք ուզում գրչի մի հարւածով լուծել այդ բարդ խնդիրները, այլ մասնանի չլինել այդ խնդիրների մեծութեան, ամբողջութեան նոցա փոխադարձ կապի վրայ, որոնց լուծումը պէտք է որոնել օրէնքի և կազմակերպութեան մէջ, որ մեզանում չկայ: Տեէք օրէնք, տեէք կազմակերպութիւն և ժամանակն ու կեանքը կը լուծեն այդ խնդիրները, ի հարկէ, քանի շուտ, այնքան լաւ. մանաւանդ այդ խնդիրներից մի քանին զէթ տեսականապէս բաւականաչափ արծարծել է մամուլը, ինչպէս օրինակ ծխականների և եկեղեցու յարաբերութիւնը («Արձագանք»), զբարոյական-վարչականը («Մուրճ»), ընտրողականը («Մուրճ», «Մշակ»), քահանայականը (ամբողջ մամուլը):

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ԱՌԱՂՔԱՆՔԻ ԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

Ի՞նչ էր տպւած, որ Տփլիսի թեմական իշխանութիւնը Ախալքալաքի գործակալութեան տիրացուներին հրաւեր է կարդում, որ ցանկացողները գնան Տփլիս պատրաստւին քահանայ դառնալու համար. որով վերջնականապէս ճշդւում է ալն լուրը՝ թէ թեմական իշխանութիւնը տիրացուական դպրոց է բաց անում ¹⁾։

Օգտւելով հանգամանքից — Ախալքալաքի գործակալութեան տիրացուներին ուղղած հրաւերի առիթով, կ'աշխատեմ ձեռքիս տակ եղած փաստերով ապացուցանել 1) որ Ախալքալաքի գործակալութիւնը ունի հարկաւոր թւից աւելի քահանաներ. 2) նոր քահանաներ ձեռնադրելն բոլորովին աւելորդ է, ալն էլ ալդ տիրացուներից, և 3) Ախալքալաքի գործակալութեան ուղղած հրաւերի անհեթեթիւնը։

1393 թ. վերջերը պաշտօնական գործերով հնարաւորութիւն ունենալով շրջել Ախալքալաքի գործակալութեան 72 գիւղերից ²⁾ 55-ը, մօտիկից ծանօթացալ տեղական քահանաների մտաւոր, բարոյական և նիւթական դրութեան հետ։ Շրջածս գիւղերում կան 40 քահանաներ, որոնցից 23-ը ձեռնադրւած են Գրիգոր եպիսկ. Սաղինեանից, 6 ը Զինալեան, 4 ը Վարդան, 5-ը Հասան-Ջալալեան և 2-ը Սերովբէ եպիսկոպոսներից։ Դրանցից 10-ը Մատթէոս, իսկ մնացածը Գէորգ կաթողիկոսների օրով են ձեռնադրւած։ Ալդ գիւղերի ծուխերի թիւը հասնում է 3,400-ի. ուրեմն իւրաքանչիւր քահանայի վրայ միջին հաշւով ընկնում է 85 ծուխ։ Խրականութեան մէջ սակալն չատ մեծ անհաւատարութիւններ կան. այսպէս օրինակ, Վարծախ գիւղը մի քահանայ ունի 240 տուն ծուխ, մինչ-

¹⁾ Որ և կատարւած է արդէն։

Ծան. Խմբ.

²⁾ Մնացածները սաստիկ ցրտերի պատճառով թողի։

դեռ մօտի Մրակոլ կամ Մրակովալ գիւղը 14 տ. ծխով մի քահանայ, Լոմադուրս գիւղը 20 ծուխով երկու քահանայ ունի, Բուռնաշէթ գիւղը նրանից մօտ երկու վերստ հեռաւորութեան վրա՝ 35 ծուխ մի քահանայ, Կաճոյ Մեծ 23 ծ. մի քահանայ, նոյն հեռաւորութեան վրայ:

Շրջածս գիւղերից 22-ը ամենամեծ գիւղերն են 60—175 ծուխ ունեցող: Մի գիւղ կալ—Կարծախ 240 ծ.: Այդ 23 գիւղերը ունին 22 քահանայ, միջին թուով 100 ծուխ իւրաքանչիւրը: Մի քանի տարի սրանից առաջ այդ գիւղերում քահանաների թիւը 33-ից պակաս չէ եղել, ծխերի աւելի պակաս քանակութեամբ: Այդ գիւղերից 3-ը քահանայ չունին—Կորիս (78 ծուխ), Մերենեա (100 ծ.) և Աբուլ (60 ծ.): Մերենեային մօտիկ են Ականա (3 վերստ), Իխտելա (1 վերստ), Սամսար (ոչ աւելի քան $3\frac{1}{2}$ վերստ) և Բուղաշէթ (նոյնքան) փոքր գիւղերը, ուստի և զբանցից մէկի քահանային կարելի է լանձնել: Աբուլը մօտ է (2 վերստաչափ) Բղաշէթ գիւղին (43 ծ.) և ունի մօտ 60 տուն բնակիչ, ուստի և Բղաշէթի քահանան առանց զժաբութեան կարող է հովել, ինչպէս և հովում է: Կորիս գիւղին թէև մօտ է ($1\frac{1}{2}$ վ.) Սրճա գիւղը, որի քահանան էլ ալփմս հովում է նրան, սակայն աւելի լաւ էր մի ուրիշ քահանայ տալ նրան—Կորխին:

Պալիս (40 տ.), Բուղաշէն (45 տ.), Դրկնա (16 տ.), Զակ (39 տ.) և Գուման (105 տ.) գիւղերը ունին ալփմս 245 տ. ծխական և երկու քահանայ, մէկը Զակում, միւսը Գումանում: Մի քանի տարի առաջ այդ գիւղերը ունեցել են 5 քահանայ աւելի քիչ ժողովրդով, ալփմս էլ օգտուելով հրաւերից՝ կաշխատեն իրանց տիրացուներին ներկայացնել ձեռնադրելու: Եթէ ալփմս երկու քահանայի ամենէին չեն կարողանում բուսկան արգիւնք տալ, ապա ինչպէս պիտի կարողանան նոքա երկու երեք անգամ աւելի քահանաների պահել նոյն արգիւնքով: Դրկնա գիւղից մի վերստ հեռաւորութեան վրա են գտնուում Զակ և Պալիս գիւղերը. Գումանը ոչ աւելի քան $1\frac{1}{2}$ վերստ, իսկ Բուղաշէնը 2 վերստ. ուստի և հեռաւորութեան կողմից մեծ չարմարութիւններ են ներկայացնում այդ գիւղերը երկու քահանայի ծուխ լինելու առ միշտ:

Ղադոյ (30 տուն) և Ալաթուման (35 տուն) գիւղերը խիստ մօտ են Մեծ Կաճոյ գիւղին. Ալաթումանը կպած է Կաճոյին. ձորի մի ափում մէկն է, միւսում երկրորդը. Ղադոն, բացի նրանից որ մօտէ կաճոյին, մօտ է և Բուռնաշէթ և Լոմադուրս գիւղերին ($2\frac{1}{2}$ վերստ). անկասկած նրանք էլ կողենան ջուկ քահանայ ունենալ, ու օգտուելով հրաւերից՝ նրանց տիրացուներն էլ բոլորի ոտով մինչի Տփլիս մէկ կը վազեն... Ալաթումանը Կաճոյի, իսկ Ղադոն Լոմադուրսի քահանաներն են հովում ալփմս: Մի ուրիշ գիւղ (ալփմս միայն 85 տուն) ունեցել է 3 քահանայ մի քանի տարի առաջ. երկուսը վախճանել են, մէկն է մնացել, որը ալփմս հազիւ հազ կարո-

ղանում է ձեռնադրութեան համար արած պարտքերը տալ պրծնել, չնայելով որ 15 տարի է քահանայ է ու վերջին տարիներս էլ հովում է մերձակալ մի երկու գիւղ, որոնք քահանայ չունին. ինքը ալդ գործակալութեան լաւ քահանաներից է, ձեռնադրուել է 1879 թ. Սագինեան եպիսկոպոսից: Խոսպիա գիւղը (53 տ.) ունի մի ծերունի քահանայ, մօտ 3 տարի առաջ վախճանում է նրա քահանայ որդին. բալց դեռ նրա ձեռնադրութիւնից իննացած պարտքերը չտւած՝ ուղում էր երկրորդ տիրացու որդուն քահանայ ձեռնադրել տալ, որին էլ խոլերան է տանում:

Քահանայ չունեցող գիւղերիցն են Իխտիլու, Սամսար, Թագչա, Խորինեա, Խոջարակ Ղաուրմա գիւղերը, չհաշւելով անպիսի գիւղեր, որոնց ծխերի թիւը 8—15 տ. չեն անցնում: Այլ գիւղերն էլ իրանց տիրացուները կը ներկայացնեն ձեռնադրելու, չնայելով որ մերձակալ գիւղերի քահանաները հովում են նրանց:

Փոքր Խէնչալլի (28 տուն) ունի մի ծերունի լաւ քահանայ. ժողովըրդիցը դո՛ւ է, բալց աւելացնում է, եթէ իմ հոգերս ու աշխատելս չլինին՝ ժողովրդի տւածը քաղցած կը թողնէ ինձ: Սրան մօտ է (3¹/₂ վ. ոչ աւելի) Մեծ Խէնչալլի գիւղը (115 տ.)՝ ունի մի քահանայ, որ ալժմս կարծեմ վախճանել է. չէր կարելի արդեօք ալդ երկու գիւղը մի քահանայի լանձնել:

Թւեցի ալն գիւղերը, որոնք քահանայ չունին և հովում են մերձակալ գիւղերի քահանաներով, բալց որոնք անպիսի մի աջող ժամանակում իրանց տիրացուներին կը ներկայացնեն անկասկած քահանայ ձեռնադրելու համար և թերեւս զտնւեն գիւղեր որ մէկի փոխարէն ներկայացնեն երկուսը: Մօտիկ ապագան մեզ ալդ ցոյց կը տալ, ինչպէս ցոյց կը տալ նաեւ անդգուշ քալլի վտանգաւոր հետեւանքները:

Ալժմս մի առ մի կը չիչեմ ալն գիւղերը, որտեղ կարելի է քչացնել եղած քահանաների թիւը:

1) Մեծ (47 ծուխ) և փոքր (30 ծուխ) Արագեալ գիւղերը ունին 77 և ծուխ երկու քահանայ, հեռաւորութիւնները մի վերստից պակաս: 2) Յարսկոյա (110 ծ.) գիւղը ունի 2 քահանայ: 3) Գիւմիւրդա (120 ծ.) գիւղը 2 քահանայ: 4) Սաթիա (175) գիւղը 2 քահանայ: 5) Լոմադուրս (20 ծ.) գիւղը 2 քահանայ: Ասաւրէթ (110 ծ.) և Բուռնաշէժ (35 ծ.) գիւղերը համարեա իրար կպած են (1¹/₂ վերստ) և ունին 2 քահանայ: 7) Ղադու, Լոմադուրս, Կաճու և Ալաթուման գիւղերը շատ մօտ են իրար և ունին 3 քահանայ եւ ընդամենը 108 ծուխ միասին վեր առած: Այս չորս գիւղերը մի քահանայի էլ հաղի կարողանան բաւականաչափ արդիւնք տալ, որովհետեւ վերջին երկու գիւղերը չքաւոր են: 8) Իխտիլա (60 ծ.) գիւղի քահանան խօլերալից վախճանել է, և ինչպէս պատմում են գիւղացիք, լաւ քահանայ է եղել, բալց ճնշւած ձեռնադրութեան պարտքերի

տակ. (աղղակաճների ասեղով մօտ 800 ու. ծախսել է ձեռնադրութիւնը աշողեցնելու համար). ձեռնադրել է Սագինեան եպիսկոպոսից, Բարալէթ գիւղը հազիւ 3 վերստ հեռու լինի Տրանից, ունի 50 տ. մի քահանայ, 115 տ. ծուխ հովելը մի քահանայի համար անհնելին դժւար է: 9) Մեծ և փոքր Կեօնտուրաներ, Կիլիֆ և Նամզարա գիւղերը դռնուժ են մի փոքրիկ հարթ դաշտավայրի վրայ և շատ մօտիկ են իրար, ունին չորս քահանայ և ընդամենը մօտ 130 տուն ծուխ, միջին թւով իւրաքանչիւրին $32\frac{1}{2}$ ծուխ: Մեծ Կեօնտուրէն գտնուում է աղ գիւղերի կենտրոնում, ամենից հեռու է Նամզարա գիւղը որ 3 վերստաչափ հազիւ թէ լինի:

Վերջին տասներեք տարիների ընթացքում աղ գործակալութեան համար քահանաներ չեն ձեռնադրել: 1891—1893 թ. վերջը վախճանել են թէ ալլ հիւանդութիւններից և թէ խօլերայով 7 քահանայ: Չնախելով այս հանգամանքներին, բերածս փոստերը պարզ ցոյց են տալիս, որ Ախալքալաքի գործակալութեան մէջ ոչ միայն քահանայի պակասութիւն չի զգացւում, ալ և եղած քահանաները բաւականից դեռ շատ աւելի են Եւրամարտուր մի քանի ժամանակաւոր տեղափոխութիւններ անելուց փոտլ էլ, մեր կարծիքով, կարելի է քահանաների թիւը պակսեցնել ութով առանց որ և է դժարութիւններ առաջ բերելու: Այս բոլորն ախալէս լինելուց փոտլ, արդեօք կարիք կա՞յ տիրացուներին հրաւեր կարդալու Կուցէ աղհրաւէրն եղած լենի ամեն մի գիւղի մի քահանայ տալու բարձր գիտաւորութեամբ, առանց նախատեսելու զրա հետեանքները: Բացի այն գիւղերից, որոնք քահանայ չունին, նաև ալն գիւղերից շատերը, որոնք քահանայ ունին, ունին քահանայացու տիրացուներ. հրաւերը կարդացած է, ասպարէզը բացւած: Էլ թիւ ետ կը կանգնեցնէ տիրացուներին, մանաւանդ նրանց, որոնք հարուստ են Տփլիսում անելիք ծախսերը հալածելիւ չափ կամ պարտք վատակելու ախորժակ: Չէ որ տիրացուական դպրոցում կատարելագործւելու համար փող է հարկաւոր թէկուզ միայն սպորուստի համար: Անկասկած իշխանութեան ալ քաղը մեղ կը վերադարձէ 70-ական և 80-ական թւականներին, երբ հեղեղեցին Ախալցխայի և մահաւանդ Ալէքսանդրապոլի վիճակները վերին տատկանի աղէտ կոտլա քահանաներով:

Մեր տեսած քահանաներից և ոչ մէկը ոչ մի դպրոցում ուսում չէ առել, բոլորն էլ գիւղական քահանաների և խալիֆաների աշակերտ տիրացուներ են եղել: Ուսումն չառածներն ալ մէջ կան հատկապէս խնայի քահանաներ. սակայն նրանց թիւը շատ չնչին է, մատներն վրայ կարելի է հաշուել: Մնացածները ըստ մեծի մասին տգէտներ են, կան մէջնիւրը նաև աղնալիսներ, որոնք ոչ գրել և ոչ կարդալ գիտեն:

Մասամբ սրանով կարելի է բացադրել ալն հանգամանքը, որ ոչ միայն զիւղերը, դժբաղդաբար նաև քաղաքները հեղեղեցին տղէտ և շատ անգամ անդրազէտ քահանաներով:

Կրթութիւն ստացածի համար աններելի է թուում կաշառքով ստանալ շնորհ, մինչդեռ տիրացուները մեծ վստահութեամբ ծախսում են անազին գումարներ, ալն դիտումով, որ երբ և իցէ ետ են ստանալու Այդ տեսակ տիրացուները քահանայ դառնալով տղրուկի նման կաշնում են ժողովրդի ջանից. ալս դէպքում ժողովուրդը հարստահարում է ոչ միայն նիւթապէս, ալ և մտաւորապէս, բարոյապէս:

Ճանապարհորդելով ալդ վիճակում, ես եկալ ալն եղրակացութեան, որ քահանաների ձեռնադրութեան միակ պայմանը փողն է եղել թէ ձեռնադրւելու և թէ նիւթապէս ապահովելու դիտումներով, բաց չարաչար սխալւել են ալն տիրացուները, որոնք պարտքով են քահանայ դառել և քիչ ծուխ ունեցող զիւղի վրալ. ալդպիսիները մինչև վերջը ճնշած են եղել պարտքերի և հոգսերի տակ: Բոլորովին տարբեր է ալն տիրացւի վիճակը որ կամ քիչ պարտքով և կամ սեփական միջոցներով է քահանայ դառել, ալն էլ 60-ից աւելի ծուխ ունեցող զիւղի վրալ. նա մի տասը տարւալ ընթացքում վերադարձրած լինելով ծախքը, սկսում է նիւթապէս ապահովւել, փող էտ քցել, շահով տալ սրան նրան: Այստեղ անա երեան է դալիս վաշխառու քահանայի տիպը իր բոլոր հրէշութիւններով ¹⁾:

Բարոյական կապ ալդ տեսակ քահանաների և ժողովրդի մէջ խոշորացուցով պէտք է վնասել, դա վաղուց, իբր խիտ շռալութիւն, մոռացւել է և ձեռնադրուողի և ձեռնադրողի կողմից: Ձեռնադրողը պիտի ձեռնադրէ, որովհետև... պարտաւորւած է: Նամանաւանդ որ բաղմաստորա գիր համախօսականներն էլ ալդ են տրամադրում. իսկ ձեռնադրուողը փող է ծախսել, ինչ միջոցներով էլ լինի՝ ալդ փողը տակոսաբերով և գանազան բարգուժներով հանդերձ պիտի ետ ստանալ, ձեռնադրողից. ի հարկէ ոչ, ալ ժողովրդից: Բարոյական կապի մասին խօսք կարող է լինել:

Ժողովուրդը շատ լաւ է հասկացել, որ ինքն իրա քահանայի համար ներկայացնում է միմիայն եկամուտի, օգուժու. աղքւււր և ուրիշ ոչ ինչ: Մի անգամ ալս տեսակ հալեացք կազմւելուց փոսլ, թքով կպցրած կարկատաններով ալդ երկու հակառակ ծալրերը համըրաշխացնել չի կուրելի, պէտք է մի հիմնական փոփոխութիւն մտցնել՝ միանգամայն վերջ դնելով տիրացուների ձեռնադրութեանը և ասպարէզ տալով դպրոցաւարտներին: Անցան ալն ժամանակները, երբ ժողովրդի պահանջները քահանաներից սահմանափակում էին կրօնական պարտաւորութիւնների և ծէսերի

¹⁾ Այս տեսակ քահանաներ ոչ միայն Ախալքալաքի գաւառում, ալ և ուրիշ տեղեր էլ շատ կարելի է գտնել:

կատարելովը: Բայց արի տես որ չըջածս գիւղերի մի շարք քահանաներ նոյն իսկ հրաժարում են ժողովրդի ալդ անհրաժեշտ պէտքերը կատարել, ուր մնաց թէ ուրիշ նրանցից ոչ պակաս կարևոր պահանջներին բաւականութիւն տալ ոչ միայն չեն կարողանում կամ չեն ուզում, այլ և չեն էլ հասկանում:

Համարենք ամեն տեղ գիւղացիները բաժանւած էին երկու թահաւիկ-կողմի. մէկը միշտ սլտի քահանան լինէր՝ իր ազգական-խնամինքով, լինելով կատարեալ պատուհաս ժողովրդի համար: Աւելորդ կը լինէր անշուշտ մի առ մի թւել ալն բոլոր գիւղերը ուր ժողովուրդը քահանաների պատճառով կորցրել է իր խաղաղութիւնը: Մի քիչ ուշադիր լինելը շուտով երեան կը հանէ ալդ տեսակներին: Կան մի շարք գիւղեր էլ, ուր քահանաները տնտեսապէս ճնշւած, անտպահով վիճակի մէջ են դառնում: Բերեմ երկուսը շատերից: Սուղացի մի տիրացու ուզում է անպատճառ քահանայ դառնալ. իրանց գիւղերի վրա չի աջողում՝ քահանայ լինելու պատճառով: Մերձակալ Մրակոլ կամ Մրակովալ գիւղը, որ ալժմս մօտ 18 տարի անցնելուց լետով միայն ունի 14 տուն ժողովուրդ, քահանայ չունի: Սուղալի տիրացուն դալիս է և հոգեոր իշխանութեանը ներկայացնում իրան՝ քահանայ ձեռնադրելու համար ալդ գիւղի վրա: Իշխանութիւնը տեսնելով, որ գիւղը փոքր է և ամենին չի կարող բաւականութիւն տալ քահանայի նոյն իսկ հագուստի ծախքերին՝ դժարութիւններ է չարուցանում. սակայն վերջը կակղում է. բայց ապագայի գլխացաւանքից ազատելու համար տիրացուից պահանջում է ստորապրութիւն, որով պարտաւորւի բաւականաւալ աղքատ ծուխով և ամենին չբողոքի եկամուտի քչութեան համար: Տիրացուն ստորագրութիւնը տալիս է, և մի գեղեցիկ օր 1877 թ. ձեռնադրում է Սաղնիւիան եպիսկոպոսից քահանայ: Անցել են 17 տարիներ, բայց խեղճ քահանան դեռ պարտքերից չէ ազատւել: Եւ իրօք, 14 տուն ծուխով ինչ անէ թշուառ քահանան—ընտանիք կառավարէ, ապրեցնէ, թէ պարտքը տալ:

Շատ աւելի ողբալի է Կաճոյ գիւղի տէր-Անտօնի գրութիւնը. թէև ալժմս հովուում է երկու գիւղ (58 ծուխով), սակայն ճնշւած ձեռնադրութեան պարտքերի տակ՝ մոլորւել է ողորմելին: Գիւղացոց չքաւորութեան պատճառով եկամուտը քչացել, կարւել է. ստացած արդիւնքը հրէշաւոր պարտքերն են կլանում: Վերջին ձին ու սալը ուզում էին Լոմանդուրացիք տանել իրանց եկեղեցուն տալիք 130 ռ. պարտքի փոխարէն: Եթէ տէր-Անտօնի պարտքը միայն ալդ լինէր, դեռ ոչինչ, ձին ու սալը կը տար, կը պրծնէր, հողին կազատէր. բայց արի տես որ չորս կողմից ուղում են. հոգեոր իշխանութիւնն էլ «Արարատ»-ի 3—4 տարւալ բաժա-

նորդագրին է պահանջում: Սա էլ 1881 թ. է ձեռնադրել Սաղինեան հայկականության:

Չնայելով որ հղած քահանաների թիւը բաւականից շատ է, թեմական իշխանութիւնը նորերի ձեռնադրելու հրաւերներ է կարողում: Եղածների տնտեսական, մտաւոր և բարոյական դրութիւնը դեռ թողած, որ հարկաւոր է բարւոքել, նոյն իշխանութիւնը ալք թշուառների թիւը շատացնելու ջանքեր է անում: Եթէ թեմական իշխանութիւնը ուզում է քահանաների դրութիւնը բարւոքած տեսնել, առաջ թող նրանց թիւը քչացնէ նորերին ձեռնադրելով: Եղածների դրութիւնը բարւոքելու փորձեր նոյն իշխանութիւնը չարաւ:

Թող ներսի ալս էլ ասելու. Թիֆլիսի թեմական իշխանութիւնը նորերի ձեռնադրութեան անհրաժեշտութեան եզրակացութիւնը ինչ փաստերի վրա հիմնեց, երբ իրողութիւնը պարզ ցուց է տալիս, որ եղածները շատ են:

Մեր համեստ կարծիքով, նոյն իշխանութիւնը, Նախքան հրապարակական հրաւեր կարողալը, պէտք է Ախալքալաքի գործակալութիւնից ինչպէս և միւսներից հաւաքէր ամենաստույգ տեղեկութիւններ գիւղերի թւի, նրանց ծխերի քանակութեան, իրար մէջ ունեցած հեռաւորութեան և քահանաների ներկայ թւի մասին, որոնք նրան հակառակ եզրակացութեան կը հասցնէին:

Ինչ որ ապացուցանելու էինք, ապացուցեցինք: Մնում է մի երկու խօսք էլ ասել և վերջացնել ներկայ լողածը: Քահանայական խնդիրը, շնորհիւ Արշէն էրէցի և Սեդրակեան սրբաղանի լողածների, դառաւ հասարակական հերթական ալրոդ խնդիր, որի աստիճանին երբէք մինչև ալթմս չէր հասել: Հասարակութեան կրթւած մասի նրա վրա դարձրած ներկայ ուշադրութիւնը ցուց է տալիս որ ալք խնդիրը հասունացած է. ուստի և՛ ինչպէս ուրիշ հասարակական խնդիրներ, մի անգամ հրապարակի վրազ դրւելուց չետող լուծումն են ստանում շուտ կամ ուշ, բաւարար կամ անբաւարար չափերով, նախելով նրանց կենսունակութեանը և հասարակութեան զանազան խաւերում նրանց արած նւաճումներին, աչնպէս էլ քահանայական խնդիրը մի անգամ հրապարակի վրա տրաքելուց չետող լուծումն է ստանալու: Անկասկած բոլորիս համար ցանկալի էր տեսնել ալք խնդիրը լուծւած աչն չափով ինչ չափով պահանջելի է: Քահանայական խնդիրը շատ պարզ է, ժողովուրդը ուզում է կրթւած, ուսում առած հողերականներ: Ոչ ոք չի կարող ասել, որ ալք պահանջը անբնական է, իրաւացի չէ. բայց դժբախտաբար մի շարք մարդիկ համարձակութիւն չունենալով ասելու, կողմնակի կերպով պաշտպանում են տգէտ:

ների, տիրացուների ձեռնադրութիւնը: Արդեօք սունկի պէս բուսնող տիրացւական դպրոցներն ապացուցներ չէն դրան:

Արեւն վաղարջէս Ղւլջեանց

P. S. Ախալքալաքի վիճակի քահանաների մասին իր ժամանակին վեհափառ Հայրապետին մի զեկուցումով լալտնել եմ, ինչպէս և Տփլիս եղած ժամանակս՝ ներկաջ առաջնորդին պատմել:

1894 թ. Մարտի 20.

Երեջանի վանքում:

ՄԻ ԲՐՈՇԻԻՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

I

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Զի կարելի չհամաձայնել «Մշակի» հետ, որ մամուլի վաշխառութիւնը վատ բան է. բայց ոչ պակաս վատ բան է մամուլի և այն վարմունքը, երբ նա միջոց է տալիս գանազան ճարպիկ մարդոց տարածել հասարակութեան մէջ իրանց անմաքուր մտքերի և դիտաւորութիւնների պտուղները: Եւ ահա պ. Փ. Վարդազարեանցի հրատարակած բրոշիւրը «Իմ պատասխանը «Մուրճ»-ի խմբագրին», տարածւելոյ հասարակութեան մէջ կարծես իբրեւ մի յաւելւած «Մշակ» լրագրի № 60-ի:

Ի՞նչ է ուզում ասել պ. Վարդազարեանցը իր այդ բրոշիւրով. — որ ինքը յանձն էր առել «Մուրճի» հրատարակութիւնը, որ նա փնտս է կրել դրա համար, նիւթապէս նպատակ է պ. Արասխանեանցի գրականական գործին, իսկ պ. Արասխանեանցը համարձակւել է «ապերախտ» գտնուել նրա լաւութեան դէմ, համարձակւել է չտոնարհւել և երկրպագութիւն չտալ պ. Վարդազարեանցի ոսկելից սնդուկներին!!!

Այդ է պ. Արասխանեանցի մեղքը?

Ուշադրութեամբ կարդացէք թէ «Մշակ»-ի, թէ «Մուրճ»-ի (1894, № 2) և թէ վերջապէս վերոյիշեալ բրոշիւրի մէջ առաջ բերած փաստերը և մանրամասնութիւնները, թէ պ. Արասխանեանցի և թէ պ. Վարդազարեանցի տւած բացատրութիւնները — և դուք ականաջ կը գաք մի վերջնական եզրակացութեան, թէ պ. Վարդազարեանցի պրետենզիաները, բոլոր յաւակնութիւնները հիմնւած են այն հանգամանքի վրայ, որ նա «Մուրճի» համար փող է մսխել (թող թէ զուցէ նոյն իսկ շահով յետ ստանալու յոյսով), իսկ «Մուրճի»

պ. խմբագիրը այնքան ինքնուրոյն է գտնւել, որ չէ շփոթել իր ընկեր-«հրատարակչի» տնտեսական և գրականական իրաւունքները, որ պ. Արասխանեանցը բարձր է պահել մամուլի նշանակութիւնը և չէ թոյլ տւել որ և է նիւթական հանգամանքի ծնշում իր ստանձնած մամուլի և գրականութեան գործի վրայ:

Բայց չէ որ այդ պատիւ է բերում պ. Արասխանեանցին:

Պ. Վարդազարեանցը շատ է ուշացել իր բուրժուազական պահանջմունքների մէջ, և պ. Արասխանեանցի ցոյց տւած ընդդիմութիւնը միայն համակրութեան ու ծափահարութեան է արժանի այն մարդոց կողմից, որոնք գիտեն հասկանալ մամուլի և գրականութեան սուրբ կոչումը:

Պ. Վարդազարեանցը ուզում է հաւատացնել իր ընթերցողներին, որ բարոյապէս էլ է նպաստել պ. Արասխանեանցին «Մուրճի» հրատարակման մէջ:

Սա արդէն միանգամայն յանդգնութիւն է: Պ. Վարդազարեանցի նմաններին չէ վիճակւած «Մուրճի» գրական և զաղափարական արժանիքների մասին դատելու: «Մուրճը» երբէք չէ եղել բարոյական տագնապի մէջ, բայց նա կընկնէր այդ դրութեան մէջ այն ժամանակ, երբ Վարդազարեանցի նմանների խելքը կը գործէր նրա մէջ:

Պարոնը ասում է, որ Գրիգոր Արծրունին վատ էր վերաբերւում դէպի «Մուրճը» և նորա խմբագիրը: Նա զեռ անհամեստութիւն է ունենում առաջ բերել հանդուցեալի մի երկու հայհոյական խօսքերը:

Խեղճ Գրիգոր Արծրունի. արդեօք քո կենդանութեան ժամանակ երբ և իցէ մնածե՞լ էիր այն մասին, որ մահանիցդ լետոյ քո անունը զանազան ճարպիկ մարդոց համար սմենալաւ դիմակ պիտի ծառայէր, որի տակ ծածկելով իրանց մտքի ու ոգու ողորմելիութիւնը, պիտի յանդգնութիւն ունենան դեռ հալածել այն մարդոց, որոնք քո խկական հետեւողներն են լինելու, որոնք շարունակելու են ծառայել մամուլի և գրականութեան շահերին այնպիսի անկեղծութեամբ և անձնիրութեամբ, ինչպէս որ դու էիր ծառայում:

Վերջացնելով մեր այս երկու խօսքը, մենք չենք կարող մեր համակրութիւնը չցայտնել պ. Ա. Արասխանեանցին նորա բռնած

այն ինքնուրոյն դիրքի համար, որ նա ընդունել է դէպի պ. Վարդապետանցի ապականիչ ձգտումները:

Ինչպէս մամուլի և տպագրական խօսքի անարատութեան պաշտպան՝ «Մուրճի» խմբագիր պ. Ա. Արասխանեանցը կանգնած է իւր կոչման բարձրութեան վրայ:

Գրեգոր Վարդանանց

Երանայր Վարդանանց

Վերք Արարատեանց

Մշակ Նապաստուհ

Յակոբ Յակոբեան

Վերք Վարդանանց

II

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Մեծապատիւ պրն. Խմբագիր!

Ձայրութիւն վարդացի ես պ. Վարդապետանցի, «Իմ պատասխան» «Մուրճ»-ի խմբագրին»:

Մօտիկուց ծանօթանալով պ. Վարդապետանցի կողմից անտեղի յարուցած վէճին և զորս մանրամասնութիւններին, ես տեսայ որ բրոշիւրի մէջ բերած փաստերը յեղաշրջւած են, և նորա հեղինակը հոգ է տարել ոչ այնքան ճշմարտութեան և իրողութեան մասին, որքան այն մասին, թէ ինչպէս ետ ու առաջ և ծուռ դասաւորել ապացոյցները, որ նոքա ծառայեն մի որոշ տեսլենցիայի և ճշդութեան տպաւորութիւն գործեն:

Իսկ այն ոգին, որի սև գոյնը աչքի է զարնում բրոշիւրի իւրաքանչիւր էջի վրայ, այնքան վատ է և անարժան կրթւած մարդուն, որ ես այսուհետև առանց երկբայելու պիտի համարեմ պ. Վարդապետանին ոչ միայն Ձեր, այլ և «Մուրճի» քննապահ և չար թշնամիներէ:

Բրոշիւրի ոգու անունն է անւանարկու թիւն առանց միջոցների խտրութեան:

Մնամ «Մուրճի» համակրող և Ձեր բարեկամ՝

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ

III

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԲՐՈՇԻՐԻ

Վերը մենք տպեցինք Թիֆլիսում ներկալ մեր մի խումբ աշխատակիցների մեզ ուղարկած գրութիւնները: Մենք ուրախ ենք նոցանում արտաշնորհած համոզմունքների և զգացմունքների համար և գիտենք նաև որ միայն ստորագրողները չեն ալդ համոզմունքների մեր նկատմամբ: Սակայն թէ ալդ գրութիւնը և թէ շատ ուրիշների բերանացի լորդորները՝ ալլ ևս գլուխ չդնել Վարդազարեանցի հետ, որպէս մենք կարծում ենք, մեզ սակայն իսպառ ազատ չեն կացուցանում պատասխանելու պարտաւորութիւնից ալն անլուր մեքենալութիւնների դէմ, որ ալն մարդը լարել է ուղում «Մուրճ»-ի դէմ, թէև նպատակները ակնաւորնի են ամենքի համար:

Մեր ընթերցողների լիշութեան մէջ անշուշտ թարմ մնացած կը լինի ալն պատմութիւնը, որ ես արեցի «Մուրճ»-ի էջերում (№ 2) «Մի ընկերութեան սկզբի և վախճանի» մասին. պատմութիւն թէ ինչպէս մեր կապիտալիստներից մէկը, «Մուրճ»-ին նիւթապէս օգնելու պատրաւով՝ ինձ հետ նոտարական պալման է կապում. թէ ինչպէս ալդ անկուց չետո՞ղ անսպասելի կերպով երևան է հանում իւր թաքուն դիտաւորութիւնները՝ «Մուրճ»-ի խմբագրական գործի մէջ քիթ կոխել. թէ ինչպէս՝ լուսահատուած, որ նրան ալդ չի լաջողում իւր ոսկով ու արծաթով՝ առաջարկ է անում ինձ, որ պալմանաժամից առաջ պալմանաթուղթը պատուելու համաձայնութիւն տամ, որ դորանով ինձ վախեցնէ, և թէ վերջապէս, ինչպէս ես տալիս եմ նրան իւր խնդրած արձակման թուղթը:

Ինչից գրկած ես ալդ պատմութիւնը արեցի? Նորանից, որ, ինչպէս լիշում կը լինեն մեր ընթերցողները, իմ նախկին նոտարական ընկերը, առանց որ և է առիթի իմ կողմից, «Մշակ» ուս փետրար ամսին նամակներ տպեց՝ ակնաւորնի դիտաւորութեամբ իւր խաղերը լրագրական էջերում փալեցնել, ինձ ու «Մուրճ»-ին՝ վնասելու համար: Ասում եմ «խաղեր», որովհետև ալդ «նամակների» ամեն մի տողը մի մի հարցական նշաններ էին, նշանակած ոչ թէ մի բան դրականապէս ասելու, ալլ ընթերցողների մէջ միմիայն կասկածներ լարուցանելու:

Այդ խաղերի դէմն առնելու համար էր որ ես գրեցի «Մուրճ» № 2-ում «Մի ընկերութեան սկիզբն ու վախճանը»։ Ապրտեղ մեր ընթերցողները պէտք է ճանաչէին աչն մարդուն, որը ինձ կամաւոր կերպով կպել էր և ոչ մի կերպ ինձանից վերջնականապէս պոկւել չի ուզում։

Մի նոր ապացոյց այդ բանին պէտք է ծառայէ և մի բրոշիւր, որ ես ստանում եմ «Մշակի» համարներէն մէկի հետ։ Բրոշիւրը խորագրած է «Իմ պատասխանը «Մուրճի խմբագրին»։

Այս բրոշիւրը ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ սատանալութիւնների մի ոստան։ Սա ոտից զուլիս ստեր են, կամ խեղաթիւրութիւններ կամ ոչինչ չապացուցանող իրողութիւններ, իսկ առհասարակ՝ օլինբազուլթիւններ։ Գորա հեղինակը իւր բոլոր իշարը դրել է աչն բանի վրայ, որ ամեն մարդ իրան նեղութիւն չի տալ մէկի գրածը միւսի գրածի հետ բռնեցնել, համեմատել։

Բալց հա հա եւ աչնքան չիմար է, որ չի մտածել որ աչն, ինչ ուրիշները կը զանան անել, ես կ'անեմ, և որ ես չեմ թողնիլ որ սուտը անարգել կերպով փողոցում չըջի։

Մի անաղնիւ մարդու բոլոր քաղերին հետեւելը դժւար բան է, որովհետեւ խարդախ բնաւորութիւնները իրանց խարդախութիւնը մտցնում են թէ ֆակտերը պատմելու մէջ, թէ ոճի մէջ, թէ ուրիշների գրածը զետ ու առաջ դնելու մէջ, մի խօսքով ամեն տեղ։

Երբ որ ես մի քանի օրինակներով կ'ապացուցանեմ խարդախութիւնը, աչն ժամանակ հասարակութիւնն էլ կը հասկանալ թէ ինչ մարդուն ես անաղնիւ և խարդախ եմ անւանում։

Նա իւր բրոշիւրով ուզում է «Մուրճ» № 2-ում իմ պատմածքը հերքել, և այդ առիթով նորանոր խաղեր է մէջտեղ գցել։

Նա գրում է հետեւալ տողը.

«Գուք պահանջում էիք, և թէ միաւն ձեր գրածը ասեմ, 1500 ռուբլի կանխիկ փող և 1200 ռուբլու «Մուրճ»-եր ինձանից»։

Բալց ինչո՞ւ էիք ալսքան պահանջում ինձանից, եթէ, որպէս հաւատացնում էք ձեր ընթերցողներին, «Մուրճ» ի 1894 թ. դեֆիցիտն էիք պահանջում։ Չէ որ 1894 թ. դեֆիցիտը, որպէս ցուց տւիք մեր բաժանման վկաներին, 700 ռուբլի էր, և ես մեր նոտարական պալմանով պարտաւոր էի ծածկել միմիայն դեֆիցիտը, աչսի՛քն տալ 700 ռուբլի 1894 թ. համար»։

Այս միջանկեալ խօսքով «և թէ միաւն ձեր գրածը ասեմ», վարդազարեանցը ընթերցողի մէջ ուզում է կասկած լարուցանել, թէ երևի Արասխանեանցը թէ 1500 ռ., թէ «Մուրճեր» և թէ դորա հետ

միասին ուրիշ բաներ էլ է պահանջել: Ել ինչ եւ պահանջել—ալդ մասին նա լռում է, չնայած որ մի ամբողջ բրտչուր է հրատարակել կատկապէս ինձ պատասխանելու համար:

Համաձայնեցէք, որ նա ալդ միջանկեալ խօսքը գրել է միմիայն մուրեցնելու համար, քանի որ նա նոր ստեր պէտք է հնարի հակառակը պնդելու համար:

Թէ ինչ եւ պահանջել ես նրանից՝ մեր պալմանը քանդելու համար, ե թէ վարդազարեանցը ինչ է պատասխանել—ալդ բոլորը ասած ու կատարած է 6—7 հոգու ներկայութեամբ, որոնք և եղել են մեր բաժանման վկաները: Մեր բաժանման ուրիշ վկաներ չկան: Իսկ «Մուրճ»-ում ալդ մասին ես գրել եմ ահա, ինչ ես պահանջել եմ վկաների երկու ժողովներում: Եւ անստեղ աւելի չեմ պահանջել, քան ինչ «Մուրճ»-ում գրել եմ: Ուրեմն խարդախութիւն է մի միջանկեալ խօսքով՝ կասկածներ արուցանել:

Ուրեմն դա մի խարդախութիւն:

Երկրորդ, նա իբր թէ ասաջ է բերում ահա, ինչ ես գրել եմ: Ալդ որ գրածի մասին է խօսում, ահա նամակի մասին որ ես նրան գրել եմ, երբ տուցաւ նորանից բաժանելու առաջարկը, թէ ահա «պատմութեան» մասին, որ ես գրել եմ «Մուրճ»-ի № 2-ում:

Նա ալդ բաց է թողնում, ինչո՞ւ. որովհետեւ սատանաները պարզութիւն չեն սիրում:

Իսկ վկաների առաջ խօսածս և «Մուրճ»-ում նշուածութեամբ տպածս այս է. «Ես պատասխանեցի առաջարկով որ «Մուրճ»-ի 1894 թ. դեֆիցիտի համար (վարդազարեանցը, պալմանի թուղթը քանդել ուղղը) երաշխաւոր լինի (կամ կանխիկ դրամ տալ), բայց միայն մինչ 1500 ռուբլու, հետեւապէս ետ ստանալ մնացորդը, եթէ դեֆիցիտը պակաս լինի, իսկ աւելին համար նա պատասխանատու չլինի» (տես «Մուրճ» № 2, էջ 301):

Ուրեմն իմ պահանջածս անպալման 1500 ռ. չէր, այլ 1500 ռուբլու երաշխաւորութիւն: Ալդ նշանակում է որ եթէ դեֆիցիտը լինէր զիցուք 700 ռ., նա պարտաւոր չէր ինձ տալ 1500 ռուբլի, այլ միայն 700 ռ.: Եթէ դեֆիցիտը լինէր 100 ռուբլի—նա պարտաւոր չէր տալ ինձ 1500 ռուբլի, այլ միայն 100: Իսկ եթէ դեֆիցիտը լինէր 1600, 2000, 2500 ռուբլի, նա պարտաւոր էր տալ զորանից միայն 1500 ռուբլի և ոչ աւելի:

Իսկ վարդազարեանցը, որովհետեւ նպատակ ունի միմիայն մուրեցնել հասարակութիւնը իմ անձնաւորութեան նկատմամբ, խարդախում է ալդտեղ ես, ինչպէս ամեն տեղ, և, փոխանակ ասելու որ իմ զրամական պահանջն եղել է մինչ 1500 ռուբլու երաշխաւորութիւն, նա ասում է թէ իբր ես պահանջած լինեմ 1500 ռուբլի:

Ուրեմն նա խարդախում է իմ գրածս:

Բայց որովհետև Վարդազարեանց միմիայն խաղեր սարքող է, նա վաղը կտաի թէ «եթէ միայն ձեր գրածը անեմ» խօսքերը չեն վերաբերում «Մուրճ»-ում գրածին և պաշտօնական ժողովներում տեղի ունեցած խօսակցութեան, այլ վերաբերում են պաշտօնական բաժանումից առաջ իմ գրած նամակին, աչխնքն աչն պատասխանին որ ես տւի նրան, երբ նամակով բաժանելու առաջարկ սաացաւ: Մութ մարդիկ պարզ խօսել չեն սիրում, և Վարդազարեանց, իբր մութ անձնաւորութիւն, ամեն տեղ «կրկնող»-ներ է թողնում որ խնդիրը նորից չարուցանելու նիւթ ունենալ: Բայց իմ պատմածս վերաբերում է ժողովներում պաշտօնապէս առաջարկածիս, եթէ ճիշդ եմ պատմել «Մուրճ»-ում, ուրեմն ժողովներից առաջ գրած ոչ մի նամակով չի հերքւել «Մուրճ»-ում գրածիս ճշմարտութիւնը:

Իսկ եթէ նամակս էլ կցէք իմ արած պատմութեան, բաժանման պատմութիւնը կը լինի հետեւեալը:

Ես, ենթադրւում որ դեֆեցիտը 1894 թ. կը լինի ոչ պակաս քան 1500 ռ., նամակով առաջարկել էի տալ ինձ 1500 ռուբլի, պարտքս 3500 ռուբլու թողնել նոյնը, բայց ոչ 5 ալ 10 տարւալ ընթացքում վճարելու պարտաւորութեամբ:

Դուք պատասխանեցիք թէ ժողովով էք ուզում բաժանել, ուրեմն դուք չընդունեցիք իմ ալը առաջարկը:

Ժողովում առաջարկեցի ոչ անպալման 1500 ռուբլի, ալ մինչ ալդքանի երաշխաւորութիւն, և «Մուրճ»-երի աւելորդ համարները:

Դուք ալդ էլ չընդունեցիք:

Ապա, պատահած անցքերից չետոյ ձեր հեռանալը անհրաժեշտ համարելով «Մուրճ»ի պատւի համար՝ հրաժարեցի նաև ալդ երաշխաւորութիւնից, պահանջելով միայն «Մուրճերը»:

Սոքա են եղել իմ պալմանները:

Հերքեց սորանով իմ արած պատմութիւնը?

Երբորդ, իբր թէ ես պահանջել եմ Վարդազարեանից նաև «1200 ռուբլու «Մուրճ»-եր:

Եթէ նա ասէր թէ ես պահանջել եմ իւր մօտ գտնւած «Մուրճ»-երը (ապինքն աւելորդ մնացած օրինակները), դա կ'ասէի որ ճիշդ է և համաձայն «Մուրճ»-ում իմ պատմածի հետ: Բայց նա ասում է թէ իմ պահանջս եղել է «1200 ռուբլու» «Մուրճեր»:

Եւ խարդախում է: Երբ ես պահանջում էի «Մուրճի» աւելորդ մնացած օրինակները, ես մտածում էի միայն աչն բանի մասին, որ «Մուրճի» անցած երկու տարիները ձեռք բերել ցանկացողները ստիպւած չլինեն զիմեւ «Մուրճի» թշնամացած մի մարդու, ես չէի մտածում ալդ աւելորդ մնացած համարների քանակի

մասին. ալդ աւելորդ մնացածները լինէին 10 հատոր թէ 30—40—50 թէ աւելի հատորներ, միևնոյն է—ես չէի ուզիլ որ նոքա «Մուրճին» թշնամի մարդու ձեռքում լինեն: Ահա ինչու, երբ ես հրաժարեցի դրամական երաշխաւորութիւնից անդամ, ես աշնուամնալին պահանջեցի «Մուրճի» աւելորդ համարները, չնայած որ ալդ պահանջը, բնաւ կանխիկ դրամի արժողութիւնը չունէր:

Ես ոչ նամակով, ոչ բաժանման ժողովներում չեմ պահանջել «1200 ռուբլու» «Մուրճեր» ուրեմն, եթէ Վարդապարեանցը պնդում է թէ իբր ալդ ես գրել եմ, դա պէտք է գրանենգութիւն լինի (պողոպ): Դա մի սուտ է:

Կա, ուրեմն, երրորդ գրադարութիւն:

Ես քննեցի ալդպիսով Վարդապարեանցի գրած մէկ ու կէս տողը, և ցոյց տւի որ հէնց միայն ալդքանում երեք ստեր, գրադարութիւններ, մտքի խեղաթիւրութիւններ կան:

Վարդապարեանց, չհամարձակելով իմ ասածներս ուղղակի հերքել, աշխատում է իմ ասածիցս մի տեղ բառ դէն գցելով, միւս տեղ մի բառ աւելացնելով՝ կարծել տալ իւր բրոշիւրի ընթերցողներին թէ իբր իւր պնդածը նաև իմ ասածն է:

Կա սատանալութիւն չէ:

Վերը առաջ բերած տողերում նա ասում է նաև թէ իբր ես չպտնած լինեմ «բաժանման վկաներին» թէ «Մուրճ»-ի 1894 թ. դեֆիցիտն է 700 ռուբլի: Եւ ալդ 700 ռուբլին նա հիմք է ընդունում իւր դատողութիւնների համար մի տասնեակ տեղ: Եւ աւելացնում է: «Ես (Վարդապարեանց) մեր նոտարական պալմանով պարտաւոր էի ծածկել միմիայն դեֆիցիտը»:

Կրկին աչքակապութիւն! Եթէ դուք պարտաւոր էիք ծածկել միմիայն դեֆիցիտը, դուք պէտք է սպասէիք և 1894 թ. վերջում իմանալիք ալդ դեֆիցիտի քանակը ու ըստ աչում վճարէիք: Ֆակտը սա է, որ դեֆիցիտը Վարդապարեանցի ինձ ներկայացրած հաշուի, 1892-ին եղել է 2382 ռուբլի, 1893 թւականին մօտ 2000 ռուբլի: Եւ ահա ալս թւանշանները ինձ ներկայացնողն է որ իւր բրոշիւրում (էջ 7) խրոխտաբար գրում է թէ «Ես կարող էի մի տարի էլ մնալ հրատարակիչ, 700 ռուբլու վնաս կրել, բայց դորա փոխարէնը և ալն»:

Պարզ չէ արդեօք որ ալդ տողերը գրելու ժամանակ նա գիտակցաբար բռնացել է իւր խղճի վրայ: Նա կեղծում է: Եւ ալդ նրա համար ոչինչ, քանի որ իւր դիտաւորութիւնները թագցնելով, ուրեմն կեղծելով էր նա ինձ հետ նոտարական պալման կապել, որ քննող ինձ ոսկով գնելու փորձն անի ու «Մուրճ»-ի տէրը դառնալ՝ և կամ, եթէ ալդ չաջողի իրան՝ հեռանալ թէկուզ պալմանաժամից առաջ: Նորա բոլոր գործողութիւնները խաղեր են եղել, և ալս բրոշիւրն էլ մի խաղ է, ուրիշ ոչինչ:

Բալց ալս բրոշիւրի ձր տողն է ուղիղ և անխաղախ: Աս գրել էի «Մուրճ»-ում (№ 2 էջ 302), թէ «ես վճռել էի ազատել նորանից առանց կոպէկ պահանջելու»: Այդ վճիռը ես կապարել էի երբ տեսաւ որ նոտարական ընկերոջս մնալը մեծ բարոյական վնաս կը լինէր «Մուրճ»-ի համար. և ալդպիսի մի վճիռ ես կապարել էի, երբ իմ առաջարկս՝ մինչ 1500՝ ռուբլու երաշխաւորութեան մասին՝ նա մերժեց. հետեապէս բաժանման առաջին ժողովից, ուրեմն հոկտեմբերի 16-ից չետոյ: Աւ հոկտեմբերի 18-ի ժողովում ես չաղտնեցի իմ ալդ վճիռը: Իսկ ալժմ, բրոշիւրի հեղինակը՝ հոկտեմբերի 16-ից չետոյ իմ կապարած ալդ վճիռս ուղում է հերքել հոկտեմբերի 15-ին իմ գրած մի նամակով, և ալն էլ ալդ նամակի լոկ վերջին տողով, որով վկայում եմ թէ «ձեզ բարեկամ եմ եղել որպէս յորամաղիր եմ մնալու»: Գորանից, հոկտեմբերի 15-ին գրած իմ ալդ նամակի մի տողովը, երբ դեռ բաժանման ժողովներ չէինք ունեցել և չգիտէի թէ ալդ մարդը մտաղիր է «Մուրճ»-ին իսկապէս վնասելու և ապահովութիւն չտալու, ալդ մի տողովը, ասում եմ, նա հերքել է ուղում ալն որ հոկտեմբերի 16-ից չետոյ ես վճռել էի նրանից հեռանալ...

Արկուսից մէկը. կամ նա չիմար է ձևանում կամ ընթերցողներին է չիմարների տեղ դնում:

Դա էլ ուրեմն մի նոր խարդախութիւն:

Խարդախ մտածողը, ասացի ես, ամեն տեղ խարդախութիւն կը մտցնի: Կամենալով «Մուրճ»-ի ևլ ու մուտքի մասին գաղափար ունենալ, էտ էլ իսին 1891 թւականին ինձ հետ պալման կապել ցանկացողը հարցնում է, 'ի միջի ալոց, նաե թէ ալդ 1891 թւականին ինչ է լինելու «Մուրճ»-ի ևլքն ու մուտքը: Աւ ես ասում եմ նրան՝ թէ 297 բաժանորդից սպասում ես ստանալ 1780 ռուբլի, իսկ ծախք նոյն 1891 թ. համար (բացի խմբագրի անձնակսն ծախքերից) սպասում եմ 2580 ռ.: Աւ մի թղթի կտորի վրալ գրում եմ ալդ երկու թւերը, որ ալժմ վարդադարեանցը իւր բրոշիւրում առաջ է բերում, իբր փաստեր իմ դէմ: Ամենքի համար պարզ է, որ տարւալ է իսոում (չուլիսին) ոչ մի թերթի հրատարակիչ չի կարող իմանալ թէ որքան կորուստ է ունենալու ապառիկներից և որքան է լինելու ծախքի ճիշդ գումարը: Աւ որովհետեւ 1889 և 90 թւականներին «Մուրճ» ապառիկներից անշան բան էր կորել, ուտի ես կատարեալ հիմք ունէի նոյնը սպասել նաե 1891 թւականի համար: Ալժմ ես ծախք նշանակում էի ամբողջ տարւալ հաւար՝ պարզ է որ նաե մուտք պէտք էր հաշւել ոչ միայն մինչ չուլիս ամսին ստացածը, ալ և ապառիկ մնացածը:

Բալց որովհետեւ վարդադարեանցը ամեն տեղ պէտք է խարդախու-

թիւն մտցնի, ալի պատճառով նա իւր բրոշիւրի էջ 9 չատնում է մի աւսպիսի բան՝ «...դուք... յոր էք շտապում ընթերցողներին ասելու որ ձեր ինձ ցոյց տւած հաշիւը ճիշտ չէ եղել, որ ձեր ինձ ներկայացրած հաշիւ մուտքը մուտք չէ եղել»։ Նւ չեալով «բոլոր բաժանորդները ցոյց էք տւել կանխիկ և միմիաւն ալժմ էք շտապում ասել... որ «Մուրճ»-ը (լուլիսին 1891 թ.) ուղարկւում էր 285 հոգու վճարով՝ կանխիկ և ապառիկ միասին»։

Ցոյց տւէք ալն դոկումէնտը, պարոն, որով դուք կարող լինէիք ապացուցանել, թէ 1891 թ. մինչ լուլիսը ապառիկ մնացած ի մասին խօսք եղած չլինէր։ Իսկ ես միշտ պատրաստ եմ հաշիւատեսաներս քանկացողների առջևը դնել և ցոյց տալ որ 1889 և 1890 թւականների հաշիւն մինչ տարւալերջերը բոլոր ապառիկներից երկու տարւալ ընթացքում հազիւ մի 100 ռուբլի միաւն չէր ստացւել և որ հետեւագէս ես ամենաքուր խրդ՝ ճով կարող էի ասել լուլիսին 1891 թ. թէ 297 բաժանորդից ես սպասում էի ստանալ 2780 ռուբլի։

Ձարմանալու ալդտեղ ուրեմն ոչինչ չկալ։

Նա վարմանում է նաև, էջ 9, որ 1892-ին և 1893-ին ծախքը աւելի է եղել քան ալն ինչ ես ցոյց եմ տւել 1891-ի համար, և դորանից կրկին խարդախաբար եղրակացութիւններ է անում իմ դէմ։

Հասարակութիւնը մոլորեցնելու համար նա անդէտ է ձևանում և ասում է թէ տեսէք, տեսէք՝ Արասխանեանցը 1891 թ. համար «Մուրճի» ծախք իրան, վարդազարեանցին, ցոյց է տւել 2580 ռ. իւր կազմած նախահաշուի, մինչդեռ 1892-ին և 1893-ին ծախք աւելի դուրս եկաւ։ Իբր ուրեմն ես նորան մոլորեցրել եմ և նա սպասածից աւելի ղեֆեցիտներ է կրել։ Նա ուրեմն կասկածի տակ է ուզում գցել իմ խղճի մաքրութիւնը, երբ ես նրան լուլիսին 1891 թւականի ասում էի թէ, իմ նախահաշուի ալի 1891 թւականին «Մուրճի» ծախքը պիտի լինէր 2580 ռուբլի։

Խարդախը, նորից եմ ասում՝ ամեն տեղ խարդախ է մտնում։ Նա ալն-քան կոչր չէ որ չկարողանալ տեսնել ալն թիւը, որ դուրս է 1891 թ. «Մուրճ»-ի վերջին երեսի վրալ և ալնքան անհետաքրքիր չէ եղել որ ալի թիւը համեմատած չլինի 1892 և 1893-ին «Մուրճ»-երի տպած երեսների թւերի հետ։ Նա անշուշտ հազար անգամ տեսած կը լինի որ 1891-ին տպած է 1634 երես, հետեւագէս դուրս ծախքը աւելի տակաւ պիտի լինէր, իսկ 1892-ին տպած է 1900 երես, 1893-ին 1972 երես, և որ հետեւագէս ալ տարիներից ամեն մինում ծախքը գէթ մի հինգերորդականով (ուրեմն գէթ 500—600 ռուբլով) պիտի աւելի եղած լինի։ Իսկ վարդազարեանցին աւելի լաւ քան մինչև անգամ ինձ չաւտնի է որ, օրի-

հակ' 1892 թ. եղել է ծախք (խմբագրի բաժնից դուրս) 3298 ռուբլի, ուրեմն մօտ 3300 ռուբլի, ալսինքն 2580 (իմ ցույց տւած ծախքը 1981 թւականի համար) + 500 ռ. (ալսինքն ալդ 1892 ին աւելի տպածի ծախքը), որ անուամ է միասին 3080 ռուբլի. իսկ մնացած 200 ռուբլին երեւի գուցայել է մի մեծ վէպ կամ «Մուրճի» աւելորդ համարներ իւր հաշւի արտատպելուց:

Ասացէք խնդրեմ, էլ սորանից պարզ բան կարող է լինել, և որքան պէտք է մէկը խարդախ ոգի ունենալ, որ, առաջուց իման ալով աչս ամենը, լանդգնի հրապարակ դուրս գալ և մեղադրանքներ բարդել մի մարդու վրայ, որը կարծել է թէ բարեկամ մարդու հետ է խօսացել նորա հետ պալման կապելիս? Եւ չէ որ, ինչպէս պատմել եմ «Մուրճ»-ում, մեր հախահաշիւը 1892 թւականի համար ես կազմում էի ոչ թէ 1891 թւականի տպած երեսներ թիւ հիման վրայ, ալ որ հախահաշիւ հիմք ընդունւած էր ամսական 160 երես, ինչպէս որ եղաւ էլ? Չէ որ «Մուրճ»-ում իմ ալդ մասին պատմածը վերաբերում է 1892 թւականի հախահաշիւին և ոչ թէ 1891 թւականին և չէ որ իմ ասած «ինչ որ 3000 ռուբլին» 1892 ի հախահաշիւին է վերաբերում?

Ուրեմն մի նոր խարդախութիւն ես, երբ հա (էջ 8) ասում է թէ ալդ «ինչ որ 3000 ռուբլին» 1891 թւականի ծախքը պիտի լինէր:

Կարելի է արդեօք աւելի պարզ կացուցանել աչն խալութիւն ոգին որ Վարդապարեանց կուշած կլետուզնիկը մտցնում է իմ մաքուր սրտով կազմած ամենաբարեխիղճ հաշիւներէ ու հախահաշիւներէ մէջ?

Ես գրել էի «Մուրճ»-ում (№ 2, էջ 307) թէ Վարդապարեանցը, առաջարկելով ինձնից բաժանւել, սկզբում ուզում էր միտալն ինձ վախեցնել, և որ նորա իսկական միտքը աչն է եղել որ, զգացնել տալով իմ անապահովութիւնը՝ ստիպէ ինձ նոր պալման կապել իւր հետ ինչպէս ինքը կ'ուզէր:

Ես պատմել էի որ, իրօք, երբ մենք բաժանւեցինք իւր ցանկացած ձևով, ալսինքն աչնպէս որ 1894 թւականի համար ապահովութիւն չըտացալ, հա արդէն իւր սկզբնական դիտաւորութիւնը ուզեց ի կատար ածել՝ առաջարկելով ինձ նոր պալման կապել հետը: Ահա ալդ բանն է որ ես աներևութիւն էի անւանել:

Իւր բրոշիւրի էջ 8 հա բարեօք է համարում բողոքել ալդ իմ ասածներէ ղէմ: Երբ հա ալդպիտի դիտաւորութիւն չի ունեցել, Բայց տեսէք թէ ստախօսը ինչպէս շուտ է բռնւում, որ ինքը իւր բրոշիւրի էջ 13 հաստատում է իմ ասածը: «Ես կրկին «Մուրճ»-ի մասին էի հոգում և աչն ժամանակ—բաժանւելուց հետո—93 թ. հոկտեմբերին, երբ

առաջարկեցի թէ կը դառնամ նորից հրատարակիչ, միայն ալն պալմանով, որ...» (անշուշտ ալն պալմանով, որ ինքը իրաւունք ունենալ իմ գործերի մէջ քիթ կոխել):

Տեսէք, խնդրեմ, աղջկիս խոտտովանք անողը մի քանի էջ առաջ ինչպիսի բացազանչութիւններ է անում:

«Նոր պալման սլ. Արասխանեանցի հետ... ոչ, պ. Արասխանեանց, ես ձեզ հետ մի անգամ արդէն պալման եմ կապել, թող հիմի ուրիշները կապեն... թէ ես իմ թշնամիներին անիծելիս էլ չեմ ցանկալ ալդ»: Եւ ցետոյ. «Բալց դուք, որ աղքատ ակորժում էք հաւատացնելու թէ ես (Վարդապարեանց) կողմնակի նորից արժանանալ ձեր ընկեր լինելու, նոր պալման կապել...»:

Իբր թէ ուրեմն, միայն հնարում էի, երբ գրում է «Մուրճ»-ում թէ նա նպատակ է ունեցել՝ պալմանը խախտելով, ինձ նսղը գցել ու օգտուելով գորանից՝ ինձ պալմաններ թելադրել...

Ես ասում եմ ոչ թէ փոխաբերական կամ չափազանցրած մոքով, ալ բառացի հասկացէք ալս իմ խօսքը՝ որ ալս ամբողջ բրօշիւրը մի կեղծիք է, կեղծիքների մի ոտտալն: Մի կեղծիք է նախ իսկ նորա ալս խօսքը (էջ 14) թէ իբր ես իրա, Վարդապարեանցի մասին որ ե իցէ մէկին գրած լինեմ թէ «со мной согласенъ другъ мой по редакціи»: Գորանով ուզում է նա, ալդ սահմանափակ գլուխը՝ պարծենալ ամենքի առաջ: Իբր տեսէք որ Արասխանեանցը իրա՝ Վարդապարեանցի՝ մասին ալնքան չարձր կարծիքի է եղել որ ասել է՝ «ինձ հետ համաձայն է իմ խմբագրական բարեկամը»: Որքան պարծենկոտութիւն, բալց ե որքան ամօթանք (եթէ միայն երես ունի ամաչելու) նորա համար, եթէ չաչտնելու լինեմ որ ալդ էլ մի կեղծիք է:

Եւ տեսէք թէ որքան մեծ է ալդ մարդու չանդգնութիւնը, որ նա, սուտը ասելուց չետոյ, դեռ պնդում էլ է թէ «փառք Աստուծոյ, ալսօր էլ մնում են ձեր (ալսինքն Արասխանեանցի) գրած ալդ տողերը»: Ուրեմն իբր թէ գորանով նա ինձ զինաթափ արաւ! Հրաւիրում եմ Վարդապարեանցին տանել ալդ համակը ցոյց տալ «Մշակի» խմբագրութեանը, որը տարածել է նորա բրօշիւրը: Թող ուրեշներն էլ տեսնեն ձեր ստախօսութիւնը: Ալդ նամակում չեն գտնիլ խօսք Վարդապարեանցի մասին ե ոչ էլ Վարդապարեանցի առաջ բերած Сомной согласенъ другъ мой по редакціи խօսքը:

Ամեն քաղաքիոխում ուրեմն խարդախութիւն!

Երբ ընթերցողը իմ ալս մի քանի բացատրութիւնները կարդացած կըլլին, նա անշուշտ կըհասկանալ թէ ինչ մտաւոր և բարոյական ալանդակութիւն է ներկայացնում իրանից՝ իմ գէմ լրացրական էջերում և բրոշիւրով կուէլու չանդոհողը. նա կը հասկանալ նաև թէ՝ երբ տպագրական խօսքով մի մարդ ալդքան և ալգքան իրողութիւններ է խարդախում և ալգքան չանդոհն է, ապա սովորական բերպացի չարաբերութիւնների մէջ ինչ բաներ կարող էր իրան թող տալ! Նս միանգամայն իմ պատուից ստոր կոհամարում որ և է խօսք անգամ ասել բրոշիւրի ալն տողերի մասին, որոնք իբր թէ գաղտնիքներ են չալտնում իմ խմբագրական դործունէութիւնից:

Նա ուզեց իւր բրոշիւրով «Մուրճ» № 2-ում իմ պատմածների ճշմարտութիւնը կասկածի ենթարկել. բայց հասաւ միայն ալն բանին, որ տեղիք տւեց ինձ իւր խարդախ ոգին աւելի պարզ կացուցանելու հասարակութեան:

Նս իմ հաշիւը ալգ խարդախ մարդու հետ ալժմանից արդէն վերջացած եմ համարում:

Ի վերջոյ ներողութիւն եմ խնդրում «Մուրճին» ընթերցողներից որ ես մի երկրորդ անգամ նոցա զբաղեցրի մի անձնական խնդրով: Բայց չուտով եմ որ նոքա կը համաձայնեն հետս՝ որ ալս անձնական խնդրի պարզելու հետ կապւած են նաև բարոյական շահեր, որոնք ոչ միայն անձիս են վարարերում, ալ և «Մուրճ»-ին ու մեր գրականութեան պատւին առհասարակ:

Ա. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԵՕԻ ՄԱՀԸ: — ԿԱԶԻՄԻ ՊԵՐԻԷ: — ՄԻՆԻՍՏՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐ

Այս տողերը գրելու րոպէին ամբողջ լուսաւորւած աշխարհքը բռնւած է մի զգացմունքով, որը մի առժամանակ յետ է մղում բոլոր քաղաքական խնդիրները, — դա է՝ Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահ Սադի Կարնօ՛ի սպանումը Լիոն քաղաքում, մի երիտասարդի՝ խալացի Կեզարիօ՛ի ձեռքով, մեր հին տոմարով 14-ն յունիսի (26-ն յունիսի նոր տոմարով): Այս դէպքը ինքն ըստ ինքեան չի կարող մեծ քաղաքական անցք համարուել, այն մոքով որ այդ եղեւնազործութիւնը ազդեցութիւն գործի Ֆրանսիայի մանաւանդ արտաքին քաղաքականութեան վրայ: Բայց վաղաժամ անհետանալը այս կեանքից մի քաղաքական անձի, որը իւր հայրենիքի ամենալարգւած մարդկանց թւին էր պատկանում և որը, որոշ րոպէներում, կարող էր իւր անձի վրայ դարձնել իւր հայրենակիցների ահագին մեծամասնութեան վստահութիւնը, — այդ արդէն մի ազդեցին կորուստ է, արժանի որ ողբացւի ամբողջ լուսաւոր աշխարհից:

Սադի Կարնօ պատկանում էր պատմական Կարնօների սերնդին. նորա պապը «յաղթութիւնների կազմակերպող» անունը վաստակած հանրապետական մինիստր էր անցեալ տարու յեղափոխութեան տարիներում, հայրը՝ հրապարակախօս և պետական անձն և 1848 թւականին՝ հանրապետութեան մինիստր եղած կարճ՝ ժամանակով: Սադի Կարնօ, ծնւած 11 օգոստոս, 1837 թւականին Լիմոս քաղաքում, ուսումնով ինժեներ, 1871 թւականից սկսած միշտ ընտրւած իբր անդամ պառլամենտական ժողովի, 1880—1881 թթ.

մինիստր հասարակաց աշխատութիւնների, 1885 Փինանների մինիստր. և 3-ն ղեկո. 1887 թւականին ընտրեց նախագահ Փրանսիական հանրապետութեան՝ հրաժարականը տւած ժիւլ Գրեւիի տեղը:

Կարնօն նախագահական ընտրութիւններին, 1887 թւին, ոտացաւ 616 ձայն, ընդդէմ 217 ձայների, որոնք տրեցին գեներալ Սոսիե'ին (118), Ֆերրիին և Ֆրէյսինէին: Ընտրւած լինելով եօթ տարով՝ ներկայ 1894 թւականի վերջը լրանում էր ժամանակամիջոցը, բայց ամենահաւանական կանդիդատը նախագահութեան համար՝ կրկին ներկայանում էր նա ինքը:

Կարնօի իբր նախագահի ամենամեծ վաստակը այն էր որ նորա ժամանակ Ֆրանսիան վերջնականապէս բռնեց իրան վայել չիրքը եւրոպական մեծ պետութիւնների մէջ, իւր անձնական արժանիքներով այլ պետութիւններին վստահութիւն ներշնչելով զէպի Փրանսիական քաղաքականութիւնը:

Ներկայումս, Ֆրանսիական պարլամէնտի երկու մարմինները՝ սենատը և պատգամաւորների ժողովը, զուամբւած միասին կոնգրեսի՝ հանրապետութեան նախագահի նոր ընտրութիւն կատարեցին: Ընտրւածն է Կազիմիր Պերիէ, նա ինքը որ այս մայիսին հրաժարական տւեց մինիստր-նախագահութիւնից և որը մինիստր լինելուց առաջ և մինիստրութիւնը թողնելուց յետոյ՝ ընտրւած էր նախագահ պատգամաւորների ժողովի: Պերիէն, նման Կարնօին, պատկանում է պատմական հանրապետական օրհմի. նորա պապը 1831 թւականին մինիստր-նախագահ եղաւ, հայրը՝ մինիստր էր 1871.—1872-ին: Պերիէն ընտրեց նախագահ հանրապետութեան 451 ձայնով (851 ձայներից) նոյն իսկ առաջին քւէով: Այդ առիթով կարող ենք յիշեցնել որ հանգուցեալ Կարնօն 1877-ին ընտրւեց ոչ առաջին քւէով, երբ նա կանդիդատ չէր, այլ երկրորդ քւէի ժամանակ: Պերիէի ընտրութիւնը և սպասելի էր, և չաջող:

Այս վերջին ամսում մի քանի երկիրներում մինիստրական ձգնաժամեր եղան՝ Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Ռւնգարիայում, Բուլգարիայում, Սերբիայում: Դոցանից Իտալիայում և Ռւնգարիայում հրաժարական տւած մինիստրութիւններին փոխարինեցին նոր մի-

նիստութիւններ, բայց առաջւայ մինիստր-նախագահներով. այդպիսով Կրիսպին մնաց Իսաւրիացում, Վեկերլէ՝ Ունգարիացում: Յրանսիացում Վագեմիր-Պերիէի մինիստրութեանը յաջորդեց Դիւպիւշի՛ի մինիստրութիւնը: Դիւպիւշի՛ն, Կարնո՛ի անձնական բարեկամը, մինիստր-նախագահ էր Պերիէի մինիստրութիւնից առաջ:

Նոր մինիստրութիւնը կազմեց մայիսի 18-ին: Այդ նոր մինիստրութեան անդամները ահագին մեծամասնութեամբ՝ նոր և դեռ անփորձ մարդիկ են: Նոր մինիստրութիւնով ծրագիր չի փոխւում, և Պերիէն թողեց մինիստրութիւնը՝ դեթէ կամովին, մի չնչին առիթով:

Շատ աւելի խոշոր բնաւորութիւն է կրում մինիստրական փոփոխութիւնը Բոլզարիացում, ուր Ստամբուլով, որ մինիստր-նախագահի կոչումով իսկական դիքտատորութիւն էր անում Բոլզարիացում, իշխան Ֆերդինանդին ստիպեց իւր հրաժարականը տալ որ և ընդունեց: Ստամբուլով խաղացել է Բոլզարիացում՝ ամենաառաջնակարգ դեր և նորա անձի հետ է գլխաւորապէս կապւած Բոլզարիայի ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը այս վերջին 7—8 տարիներում: Ստամբուլովի տեղը իբր մինիստր-նախագահ այժմ նշանակւած է, 21-ն մայիսից, Ստոիլով,⁸ որի մինիստրութեան մէջ մտել են ցայժմ ընդդիմադիր կուսակցութեան կարեւորագոյն քաղաքական անձերը:

ԶԱՆԱԶԱՆ 1 ՈՒՐԵՐ

ՍՈՎ.Ր. Նորին վեհափառութիւն կաթողիկոսը ստացած է ներքին գործոց պ. նախարարից, թւագրած 29 ապրիլ 1894 թ. համարով 2226 հետեւեալ զրուցիւնը.

«Թագաւոր կայսրն ընդունել է վեհափառ Հայրապետի միջնորդութիւնն և բարեհաճել է թող տալ կամաւոր նւէրնե-րի հանգանակութիւն անել Ռուսիայի հաւոց թիմերի մէջ, ի նպատակ թիւրքերեան և Երեանի նահանգում բնակող սո-վատանջ հայերին»:

Յաջորդելով այդ մասին, «Արարատի» մալխի տետրում վեհափառ Հայրապետը լսւս է դադարեցնում «որ, այս Բարձրագոյն թուրուութիւնից չետոյ, բարեպաշտ հալ հասարակութիւնը ջերմ եռանդով կը շարունակէ օգնութիւն հասցնել իւր սովա-տանջ հայրենակիցներին»:

ՅՕԳՈՒՏ ՍՈՎ.ԵԱՆՆԵՐԻ «Մուրճի» անցեալ № 4-ում հրատարակած առա-ջին ցուցակով գոյացած գումարն էր գրամով 38,500 ռ. 29 կ. ալիւր 600 պուղ. ցորեն 250 »

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

1. Մոսկուայից, եղբ. Ժամարեաններից, վ.հ. կաթ.ին 1500 ռ. կ.
2. Արմաւիրից, պ. Յովհաննէս Թորոսեանի ձեռքով վ. կ. 1600 » »
3. Շուշուց, պ. Խաղէոս Բաբալեան Թափիրեանից վ. կ. 500 » »
4. Մոսկուայից, պ. Գէորգ Քանանեանից, վերատեսուչ Լազարեան ձեռարանի, վ.հ. կաթողիկոսին 200 » »
5. Մոզդուկի հասարակութիւնից, պ. Ս. Գեանջումեա-նի ձեռքով, վ.հ. կաթողիկոսին . . . 200 » »
6. Պետրգորսկից, պ. և տ. Վ. Սահնիկեանից, վ. կ. ին 200 » »
7. Եկատերինոպոլից, պ. Մ. Շահբաղ Մ. Մինասեան վ.հ. կաթողիկոսին 120 » »
8. Մոզդուկեցի Յովհ. Գեանջումեան, վ.հ. կաթող.ին 100 » »

9. Վլադիկաւկազի հալ երիտասարդութիւնը Վ. Կ.-ին	243	»	»
10. Եկատերինոդարի հալ կանաչք, Վ. Կ. Կաթող.-ին	243	»	»
11. Եւպատորիալի հալ հասարակութիւնը, Վ. Կ. ին	100	»	»
12. Թիֆլիսից, պ. Ալէքս. Արամակլիսեանց, Վ. Կ.-ին	100	»	»
13. Եւպատորիալից, պ. Յակոբ Սեֆերեան, Վ. Կ.-ին	100	»	»
14. Ատորախանից, տ. Կատարինէ Զանուհեան Վ. Կ.-ին	100	»	»
15. Հին-Նախիջևանից, պ. պ. Վարդան և Սիմօն Պոսեան, Վ. Կ. Կաթողիկոսին	100	»	»
16. Նուխուց, պ. Յովհաննէս Բուշիաթեանց, Վ. Կ.-ին	100	»	»
17. Նոր Նախիջևանից, պ. Յար. Խօջաչեանց, Վ. Կ.-ին	60	»	50
18. Փոթիում հանգանակած պ. Ա. Թուրքեանի ձեռքով, Վ. Կ. Կաթողիկոսին	49	»	»
19. Սալիանում, հանգանակած բժ. Մ. Արամեանի ձեռքով, Վ. Կ. Կաթողիկոսին	52	»	»
20. Թիֆլիսից, պ. Սիք. Ղուլիջանեան, Վ. Կ. Կաթ.-ին	45	»	»
21. Եկատերինոդարից, պ. Կարապետ Մ. Թամազեան Վ. Կ. Կաթողիկոսին	25	»	»
22. Ղուբալից, պ. Աւագ Ասրիեան Տէր-Նիկիտարեան, Վ. Կ. Կաթողիկոսին	25	»	»
23. Շուշուց, պ. Մ. Գեանջեան և Մ. Դանիէլեան, Վ. Կ. Կաթողիկոսին	50	»	»
24. Եկատերինոդարից, պ. Ա. Քամբիկեանի ձեռքով Վ. Կ. Կաթողիկոսին	15	»	»
25. Նոր-Նախիջևանից՝ ուսուցիչներ, Վ. Կ. Կաթող.-ին	40	»	30
26. Մոսկւալի հալ հասարակութիւն, Ս. Շահապիգեանի ձեռքով, Վ. Կ. Կաթողիկոսին	1000	»	»
27. Մոսկւալի հալ հասարակութիւն, Ս. Շահապիգեանի ձեռքով, Երեանի Բարեգործ. Ընկ. ճիւղին	1000	»	»
28. Մոսկւալից, տիկ. Պ., Վ. Կ. Կաթողիկոսին	300	»	»
29. Մոսկւալից, Ս. Զանուհեանց, Վ. Կ. Կաթ.	600	»	»
30. Ղզլարից, հանգանակութիւն Գէորգ քահ. Մկրտումեանի, տիկ. Ե. Իզմիրեանի և պ. Ղ.-Միշկէլեանի Վ. Կ. Կաթողիկոսին	1500	»	»
31. Իշխան. Մարիամ Բէկթարեգեան և Աննա Զիթախեան քուրեր, Վ. Կ. Կաթողիկոսին	1000	»	»
32 «Մշակ» լրագրին մալիս ամուսն ընթացք. ուղարկ.	1478	»	»
33 Հալոց Բարեգործ. Ընկեր. Կարսի ճիւղը ապրիլին ստացել է դրամով	105	»	»
34. Ս. Զանուհեանց	600	»	»

35.	Հայոց Բարեգործ. Ընկեր. Խորհուրդը, սովեալների օգտին ապրիլի 21-ին տաժ ներկայացումից.	1326	»	40	»
36.	Թիֆլիսից, Կենդրոնակ. գրավաճանոց. վեհ. կաթ.	100	»		»
37.	Օղեսոսալի հասարակութիւնը, ապրիլին, Նսր-Բալա- զէտի Հ. Բարեգործ. Ընկ. ճիւղին . . .	168	»		»
38.	Եւպատորիայի հայ հասարակութիւն, վեհ. կաթող.	235	»		»
39.	» Զ. Սեֆերեան, վեհ. կաթողիկ.	100	»		»
40.	Հաշարխանից, հանգանակ. Զ. Գ. Բունիաթեանցի, բժ. Առտամեանցի և Ս. Սերեբրէկեանի	2500	»		»
41.	Նովոչերկասկի հայ հասարակութիւն վեհ. կաթո- ղիկոսին, «Արձագանքի» միջոցով . . .	100	»		»
42.	Նկադերինոգարից, հայ և չոչն գաղթականներ, վեհ. կաթողիկ., «Արձագանքի» միջոցով	25	»	90	»
43.	Թիֆլիսի թեմական առաջն. միջոցով, վեհ. կա- թողիկոսին ուղարկելու՝ ա. Հանգանակութեամբ Թիֆլիսի եկեղեցիների ծխա- կանների մէջ (բացի «Մուրճ» № 4-ում չիշածներէից)				
Միականներից Ս.	Նշան եկեղեցու.	54	»	—	»
»	Լժմրածնեցւոց եկ.	312	»	50	»
»	Մոզնու Ս. Գէորգ եկ. (Երկրորդ տու- մարով, Ա. Զովհաննիսեանի և Վար- դապետեանի ձեռքով)	214	»	—	»
»	Կաթողիկէ եկ.	47	»	—	»
»	Շամքորեցւոց եկ.	108	»	50	»
»	Կոկկոլ Ս. Աստուածածին եկ.	56	»	70	»
»	Թանդուկեց Ս. Աստուածածին եկ.	30	»	—	»
»	Բեթղեհէմ եկ.	180	»	40	»
բ.	Գործակալութիւններից.				
	Զաքարիայի	304	»	—	»
	Գանձակի	704	»	17	»
	Դուչէթի	127	»	17	»
	Սղնախի	426	»	—	»
	Քութայի	200	»	—	»
	Ղաղախի բ. մասից	252	»	60	»
	Շառլաղի	72	»	10	»
	Շուլավերի	66	»	97	»
	Քարվանսարալ գիւղից	13	»	20	»
	Անանուր գիւղից	27	»	—	»
գ.	Հանգ. Թաղ. վարդապետիկեանի ժառանգներից	205	»	—	»

դ. Թիֆլիսի մեշանների վարչութիւնից	500 » — »
ե. «Նոր-Գար»-ի խմբագրութեան միջոցով 122 ա.	
90 4. և 216 ուրլի	338 » 90 »
զ. Գանձակի հալ ուսանողներից	28 » — »

44. Բարեգործական Ընկեր. Ալեքսանդրապոլի ճիւղը, բացի ալէն գումարներից, որ նա ստացել է Ընկերութ. կենտրոնից (1400 ա.), վէճ. կաթողիկոսից (500 ա.) և «Մշակ»-ի խմբագրութիւնից (468 ա.), և որոնք ուրեմն մտել են «Մուրճ»-ի վիշառակած գումարների մէջ, ստացել է մինչ լուծիսի սկիզբը ալ նւերատուներից 1317 » 69 »

(որի մէջ են ալեքսանդրապոլցի Յար. Վարդ. պատրիկեանից ստացած 200 ա. և արմաւիրցի Ալ. Տարասովից ստացած 100 ա.):

45. Մոսկւայից՝ տ. տ. Օ. Աճեմեանի և Ս. Ներսէսեանի ձեռքով հանգ., Հ. Բ. Ը. Երեանի ձիւղին . . . 424 » »

46. Բաքւից Բելիքիեանց, Հ. Բ. Ընկ. Երեանի ձիւղին . . . 100 » »

Ն. ՄՆԾ. ՌՈՒՍԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆ, Մեծ իշխանուհի Կսենիա Ալեքսանդրովնայի և Մեծ իշխան Միխայիլ Ալեքսանդրովիչի հետ մալիսի 13-ին ժամանեց Բաթում, իսկ ապա ափտեղից ուղևորեց Աբասթուման իւր որդի Մեծ իշխան Գէորգի Ալեքսանդրովիչին ալցեկելու: Յունիսի 12-ին Նորին Մեծութիւնը ճանապարհընկալ գէպի Պետերբուրգ:

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ: Քահանապետական խնդրին վերաբերեալ ներկայ համարում տպւում են մեր աշխատակից պ. Գր. Վանցեանի «Օրէնք և կազմակերպութիւն» խօսքը և Արսէն վարդապետ Ղլտճեանի մի խօսքը Ախալքալաքի գործակալութեան քահանաների մասին: Մի առանձին խօսքում մենք, նոյն խնդրի վերաբերմամբ, պիտի ջանանք ի նկատի առնել «Մուրճ»-ում երևեցած թէ ինքնուրույն և թէ ալ թերթերից արտատպւած խօսքները:

Այս անգամ առանձին ուշադրութիւն ենք դարձնում պ. Վանցեանի խօսքի վրայ, ուր արդարացի կերպով խիստ պահանջ է դրւում՝ մեր հոգեւոր վարչական գործերի կառավարութեան մէջ մտցնել խիստ կանոնաւորութեան և սահմանադրական ոգի, աշխնքն օրէնքներ և նոցա գործադրելու համար համապատասխան կազմակերպութիւն: Միայն թէ չենք կարող չնկատել, որ խօսքագիրը, թէն միայն տեղ-տեղ, շատ է չեչ-

տուժ հոգևորականութեան զստակարգային բնաւորութեան վրայ: Նմանեցնելով նորան վանական նեղ միաբանութիւններին: Մինչդեռ հոգևորականութիւնը, օգտակար լինելու համար, միաբանական նեղ սահմաններէ շատ անկի հեռու հորիզոն և և ոտքերի տակ անկի խորը հիմքեր պիտի ունենայ:

Այս տեսակէտը սակայն չի փնտսում լոգաժի ամբողջութեանը, որովհետեւ այս հալեացքի վրայ չեն հիմնւած լոգաժի կարևորագոյն մտքերը:

ՄԱՄՈՆ ԲԵՅ ՄԱՐՍՈՒՅ: Ռէտէրի հեռագրական գործակալութիւնը հեռագրել է հետեւեալը. «Լալաթիալի մի նշանաւոր հայ Սիմէոն բէլ: Մաքսուտի վրայ փողոցում երեք մարդ չարձակեցին նորա վրայ ատրճանակ արձակելով և զաչոյնի հարւածներ տալով: Յարձակողներէ կրկուսը ձերբակալւած են: Իբրև իրանց արարքի շարժառիթ՝ նոքա առաջ բերին թէ Մաքսուտը դաւաճան է հանդիսացել հայոց գործի վերաբերութեամբ, անընդհատ գիշումներ անելով կառավարութեան ի վնաս հայոց իրաւունքներին»:

ՓԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԻԻ ԱԶՆԻԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԻ լուծիւի 1-ին փոխանակ իւր ծառայութեան ժամանակը լրացած իշխ. Մաղալովի, բազմութեամբ 144 ձաչնի ընդդէմ 63-ի ընտրեց Նորին Մեծութեան պալատի եղերմէստէր վրացի իշխան Կոնստանտին Բագրատիօն-Մուխրանսկի, աղնականների նախկին առաջնորդ իշխ. Խանէ Մուխրանսկու որդին:

ՓԻՖԼԻՍԻ ԱԶՆԻԱԿԱՆԱՅ ԿԱԼԻԱԹԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ ընդհանուր ժողովները, որ տեւցին երկու շաբաթ, մասնակցութեամբ անկի քան հազար հոգու, վերջացան 25 մալիսի վերընտրութեամբ ցալժմեան կառավարիչ իշխան Խլիա Ճաւաւաձէի, որ և միւս թեկնածուն էր: Ընտրւածը ստացաւ 989 ձաչն, ընդդէմ 334 ձաչնի: Բանկը ունեցել էր անցեալ հաշւտարաւ մէջ 173 հազար ռուբլու զուտ օգուտ:

ՄԱՄՈՒԼ: Պոլսում հրատարակող «Աւետաբեր» շաբաթաթերթը, կառավարութեան կարգադրութեամբ զաղարեցրած է՝ սովի մասին խօսած և այդ նպատակով գրամական նւէր ստացած լինելու պատճառով:

«ԿՈՎԿԱՍՍԵԱՆ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ» (Кавказское Сельское Хозяйство) շաբաթաթերթ «Մուրճ» 1893 №№ 10 և 11 հազորդած էր որ Կովկասեան գիւղատնտեսական Բնկերութեան նախկին օրգանը, որ ամսական տետրների ձեով էր լցո տեսնոււմ, փութարկւեց շաբաթաթերթի և կանոնաւորապէս պիտի սկսէր հրատարակ-

ւել, երբ ընկերութեան առաջարկութեամբ մէկը հաստատէր իբր պատասխանատու խմբագիր: Շարաթաթերթ հրատարակելու առաջարկը եղած էր ընկերութեան անդամ պ. Քր. Վերմիշեանի կողմից, որին և չանձնեց թերթի իսկական խմբագրութիւնը, թէն պատասխանատու (անւանական) խմբագիր հաստատւած էր պ. Ալ. Քալանթար: Ներկայ մալիսին սակալն պ. Վերմիշեանը հրաժարւեց խմբագրութիւնը վարելուց, իւր համար անհնարին գտնելով աշխատել ստեղծած անորոշ դրութեան մէջ, քանի որ ինքը իսկական խմբագիրն էր առանց խմբագրի պաշտօնապէս հաստատւած իրաւունքի, միւսը՝ պաշտօնապէս ճանաչւած խմբագիրն է՝ առանց իսկական խմբագրի աշխատութեան, և չգիտէ թէ որ մէկն է թերթի տէրը՝ ԼՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ընդհանուր ժողովը, թէ նորա խորհուրդը, թէ պատասխանատու խմբագիրը թէ, վերջապէս, իսկական խմբագիրը:

Վերադառնալով ԼՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ չպէտք է թող տալ որ շարունակւի մի աղբյուրի դրութիւն: Մեր կարծիքով բոլորովին անիրաւացի է և մեծապար բաժանել խմբագրութիւնը հաստատելով մէկին իբր պատասխանատու, ալիսնքն լսկանունով խմբագիր, և չանձնելով իսկական խմբագրութիւնը մի ալ անձի, սակալն առանց կոչումի, հետեապէս և առանց պատասխանատուութեան: Այդ երկու կոչումները պէտք է միացած լինեն մի անձի մէջ: Եթէ մի անձի հաւատում էք իսկական խմբագրութիւնը, առաջարկէք կառավարութեանը որ նա հաստատւի նաև իբր խմբագիր, որը, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ կը լինի նաև պատասխանատու խմբագիր:

ԹԻՖԼ. ՔԱՂԱՔ. ՓՈԽԱՅ. ԱՊԱՀ. ԼՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ: Մեր խմբագրութեան մէջ օրերս ստացւել է կրակից փոխադարձ ապահովացնող Թիֆլիսի ընկերութեան 1893 թւականի տարեհաշիւը, որից երևում է, որ ընկերութիւնը 1893 թ. տարեշրջանում շատ սակաւ արդիւնք է ունեցել, (ալիսնքն 1150 ռ. 34 կ.): Այդ ստացած փոքրիկ արդիւնքի պատճառը այն է եղել, որ ընկերութիւնը, չնորհիւ երկու հրդեհների, մճարել է իբրև վարձատրութիւն մեծաքի փոխարէն 8,469 ռ. 27 կոպէկ:

Եթէ ընդունենք, որ հրդեհ չպատահէր, և ընկերութիւնը չկրէր մեծաք, ուրեմն ընկերութեան պահեստի գումարը, որ առ 1-ն չունարի 1893 թ. 20,869 ռ. էր, կաւելանար 8619 ռ. 61 կոպէկով, մինչդեռ առ 1-ն չունարի 94 թ. ալդ գումարը հասնում է միայն 22019 ռ. 85 կոպէկի, որ ասել է 93 թւականի արդիւնքը կազմում է 1150 ռ. 34 կոպէկ:

Ընկերութեան գործունէութիւնը 93 թ. լամնաւն դէպս կարելի է բաւարար համարել ալն մտքով, որ 93 թ. ընթացքում ընկերութիւնը նորից ձեռք է բերել 567.950 ռուբլու կալքերի ապահովագրութիւն, մինչդեռ նոյն թւականին դադարեցրել են կալք ապահովացնելուց 19 կլինէնտներ 167.650 ռարթողութեամբ և բացի ալդ՝ 8 կլինէնտներ նւագացրել են իրանց կալքերի ապահովացման գումարից 92.200 ռուբլու չափ ապահովագրութիւն:

Այսպէս ուրեմն 93 թ. տարեշրջանում ընկերութիւնը նորից ձեռք է բերել 410.450 ռուբլու արթողութեամբ կալքերի ապահովագրութիւն, որից եթէ դուրս գանք 8 դադարեցրած կլինէնտների 92.200 ռուբլու չափ ապահովագրութիւնը, կը հասարի 318.250 ռուբլուն:

Մի ահագին քաղաքի համար, ինչպիսին Թիֆլիսն է, գտնում ենք, որ ալդ նոր ձեռք բերած ապահովագրական գումարը փոքրիկ թիւ է և ընկերութիւնը իր դիրք ունեցող նախաձեռնողներով կարող էին չատ բան անել, որ և չատ ցանկալի էր:

ԿԱԼԻԱՅՆՆԵՐԸ ԱՆԻՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ: Թուաց կալսերական տունը (Ուղէլնոէ վեդոմստո), որ Անդրկովկասում մի քանի նշանաւոր կալւածներ ունի, նորերս ձեռք է բերել վրացի իշխանուհի Ա. Մուխրանսկիի (ծնեալ Սուլխանովալի) ընդարձակ կալւածքը: Մուխրանի գիւղում:

ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՀՈՒԱԲԱՐՁԱԿԱՆ-ԾԽԱԿԱՆ պատգամաւորների ԸՆՏՐՈՒԹԻՆՆԵՐԸ: Ալն խնդիրը, որը գորդեան հանգուց էր դառել շնորհիւ ծալրալեղ կուսակցութեան հոգեւոր իշխանութեան կողմից և որի մասին մենք խօսել էինք «Մուրճի» փետրւարի համարում (Ընտրողական գործերի վտանգումն)՝ լողածում), ալծմ վերջապէս մերձեւում է իւր լուծմանը: Յունիսի 19-ին նշանակւած են ծխական ընտրութիւններ Թիֆլիսի հալուց 22 եկեղեցիներից ամեն միւում 3 ական պատգամաւորներ ընտրելու համար, որոնք ապա պէտք է ընտրեն 12 հոգաբարձուներ: ձիւղ է, ըստ առածին՝ լաւ է ուշ քան ոչ երբէք, բալց ալսպիսի խնդիրներում, ուր ամեն ինչ կախւած է դէպի կանոնադրութիւններն ունեցած լարգանքից, ժողովրդական առածը չպիտի գար արդարացնելու արւած սխալ վարմունքը. իսկ ալն իրողութիւնը, որ մի հոգաբարձութիւն չորս տարւալ տեղ աւելի քան ութ տարի կառավարեց մի դպրոց, առանց արդարացուցիչ պատճառների, — դա կը մնալ իբր մի մեծ և ան-

Ջնջելի բիծ հալկական հոգևոր կառավարչութեան վրայ:

Պղտոր ջրերում ձուկ որսող մամուլը, խմանալով որ նոր ընտրութիւն է նշանակած, աչն մամուլը, որը երբէք չի բռնադաժ Ներսէսեան դպրանոցում տեղի ունեցած ալլ անսովոր անկանոնութեան դէմ, ալժամ տեսէք ինչ է գրում:

«Ի հ ա ռ կ է, ասում է «Արձագանքը», իւրաքանչիւր Թիֆլիսեցի հալ և մեք ք հրանց հետ վաղուց ցանկանում էնք որ վերջ տւէր Ներսէսեան դպրոցի հոգաբարձական կաղմակերպութեան (?) անորոշ դրութեան»... Մի հարցնող լինի «Արձագանքին» թէ աչ ամբողջ 4 տարւալ ընթացքում, երբ հին հոգաբարձուները (նոցա թւում և «Արձագանքին» խմբագիր Աբգար Յովհաննիսեանը) ժամանակից աւել կառավարեցին ալլ դպրանոցը, երբ բողոքեց ալլ անկանոնութեան դէմ, երբ գէթ մի անմեղ ցանկութիւն չալտեց որ վերջ տւէր ալլ անկանոնութեանը: Արքան փարլսեցիութիւն! Անցեալի հիւան վրալ դատելով մենք, ընդհակառակը, համոզւած ենք, որ եթէ մի նոր չորս տարի էլ ընտրութիւն չկատարէր՝ «Արձագանքը» նոչն լռութիւնը պիտի պահպանէր, ինչպէս և մինչ ալժամ արեւ է: Դա պարզ է: Պարզ է և աչն, որ «Արձագանքը» աշխատել է որ հոգևոր կառավարութիւնը աչն սխալ քալլով ընթանար, որը աչսոր մի արատաւոր բիծ է համարում նոչն ալլ հոգ. կառավարութեան համար:

Ահա թէ ուր է տոնում վատ խորհրդատուներին լսելը:

ԿԱԶՄԱԼՈՒԾՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒԴԵՆԵՐ: Մինչդեռ ամբողջ ազգը խորը ցաւ է գգում աչն հանգամանքի չնորհիւ, որ մեր հալոց եկեղեցական, ծխական ընտրողական և ալլ գործերում պարտքի և իրաւունքի սահմանները բաւականաչափ ճիշտ որոշւած չեն, իսկ որոշւածները բաւականաչափ որսութեամբ չեն չարգւում, մի խօսքով որ ընդհանուր առմամբ կամալականութիւն և դորա չնորհիւ անորոշութիւն է տիրում: մինչդեռ ալլ անորոշութիւնների և կամալականութիւնների մի որոշ շափով դէմն առնելու համար ամեն կողմից ձալներ են լսում կանոնադրութիւններ կամ ալլ խօսքերով՝ օրէնքներ մշակելու, կարեւորագոչն գործերի համար ձեռնհաս ատեաններ ստեղծելու, վարող, հսկող, քննող, գատող մարմիններ ստեղծելու, «Մշակի» № 65-ում պ. Ս. Զաւարեան «Դպրոցական խնդիրներ» չղւածում քարոզում է կատարեալ հակառակը: Ալլ ամբողջ չղւածի ոգին կարող ենք ամփոփել չղւածի աչ սողերով: «Առհասարակ պէտք է ասել (ասում է չղւածագիրը), որ զա-

նազան կանօնադրութիւններ «միջամտութիւնը» իրանց միատեսակ մանր-մունր կէտերով դպրոցական և առհասարակ մեր համալսական-եկեղեցական գործերում, բացի վնասից ոչինչ օգուտ չբերեցին և չեն էլ բերելու ապագալուծման: Եւ լետե՛ք՝ «Ազգային մանրակրկիտ պարտաւորեցուցիչ ուղղամենտացիան» չէ կարող նախատեսել ամեն ինչ: Միւս կողմից, ինչքան էլ խելօք լինէին կանոնադրութիւններ կազմողները, նրանք չեն կարող աւելի խելացի լինել քան համալս հալ ժողովուրդը»:

Սա արդէն քննադատութիւն չէ որ և է կանոնադրութեան, օրինակ դպրոցական «կանոնքի» ալս ու ալս սխալ կամ վատ որոշումների, ալլ ցախաւելով սրբելն է (tabula rasa) ամեն տեսակ կանոնադրութեան, ամեն պարտաւորեցուցիչ օրէնքի, ամեն տեսակ կազմակերպութեան... Աւելի քան ալլ, զա հերքումն է ամեն հանրաւիտ գաղափարի, հանրաւիտ շահերի, հանրակամութեան առհասարակ, որովհետ օրէնք, կանոն և դրա նման պարտաւորիչ բաները ստեղծում են, երբ հասունանում է որ և իցէ կարգ ու կանոն ընդհանրացնելու հնարաւորութեան գիտակցութիւնը. իսկ մի կանոն պարտաւորիչ են դարձնում, ընդհանրացնում են ալս ժամանակ, երբ նա շոշափում է ոչ թէ տեղական առանձնապատկութիւնները, ալլ ալս, ինչ բոլոր հասարակութիւններին լատուկ է:

Իբր թէ հալ ժողովուրդը ալսքան խելօք է, որ նորա համար որ և է կարգ ու կանոն սահմանել չպէտք է... Իբր թէ, ուրեմն, կարգ, կանոն, օրէնք միմիայն ալսպիտ չիմար ժողովուրդների համար են, ինչպէս են անգլիացիք, ֆրանսիացիք, գերմանացիք, ամերիկացիք, զւիցերիացիք և ալլն: Ալլ եզրակացութիւն դժարանում ենք դուրս բերել «Մշակ»-ի չղաճից:

«ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱԿ» պատկերի համար ստացանք պ. Գ. Շահպաղեանից ևս 1 ուղարկ «Հանդէս Ամսօրեակին» հասցնելու:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ առադ քահանայ ԽԱԶԻԿԵԱՆԻ մասին երեք ամիս առաջ լրագիրներում լուր պտանց թէ վախճանւած է (տես «Մուրճ» № 2): Ալլմ ստուգ տեղեկութիւններ են հասած արտասահմանեան հալ թերթերին, թէ ալլ լուրը բոլորովին զուրկ է հիմունքից: Հետեապէս նաև սխալ պէտք է համարել տեղեկութիւնները նորա թողած կտակի մասին:

ԽՈՒՆԲԱՆ: Խողերա երեացել է Թիւրքիայում, Սիւասի և Էրզերումի նահանգներում, Աւստրիայի Գալիցիայում, Բելգիայում:

ՆԻԻՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: Թիֆլիսի լաւոնի հարուստ Յովհաննէս Չիթախեանի մահւան առիթով՝ նորա զաւակները, որոնք են՝ իշխանուհի Մարիամ Յովհ. Բէկթաբէզեան և Աննա Յովհ. Չիթախեանց, իրանց հօր լիշատակին հետեւալ նւէրներն են արել. Ներսէսեան զպրանոցին՝ 1000 ու., սովեալների օգտին 1000 ու., Գալեանեան օրիորդաց զպրոցին 500 ու., Հալկանանց Բարեգործ. ընկերութեանը 500 ու., հալ քահանաների խնացողական զրամարկղին 300 ու., Ծինամձարիանթ-կարի երկրագործական զպրոցին 300 ու., Մարիա կալսրուհու կոյրերի հոգաբարձութեան Կովկասի ճիւղին 200 ու., Հաււարարի ձրի ճաշարանին 200 ու.: Բացի ալդ, խոտոացած է զզակ կարողների և դերձակների համքարութեան պատկանողների չքաւոր աղջիկներին մարդու տալու համար շարունակել տալ տարեկան 150-ական ուռբլի ալդ համքարութիւններից ամեն մէկին, ինչպիս հանդուցեալը ամեն տարի տալիս էր:

† ՆԻԿՈՅԵՐԱ, Ջիովաննի. Յունիսի 1-ին վախճանեց բարոն Ջիովանի Նիկոտերա, 66 տարեկան հասակում (ծնւած էր սեպ. 1828 թ.): Հանդուցեալը մասնակցութիւն էր ունեցել նորագոյն խալիւան ստեղծելու գործում: Նա մասնակցել էր 1857 թւականի ապստամբութեանը Նէապոլի Բուրբոնների դէմ, որի համար զմահ զատապարտեց տաժանակիր աշխատանքի պատժին, 1860 թւականին ազատեց Գարիբալդիի ձեռքով: Ընտրւեց խալական պարլամէնտի անդամ, իբր անդամ պրոգրեսիւստների (չառաջդիմականների) կուսակցութեան, 1871—77 թ. եղաւ. Ներքին մինիստր, ապա միաց բնդդիմադրականների մէջ, իբր մէկը պենտարխիստների, ապինքն հին պատմական ձախակողմնաների 5 չառաջդիմական պարագլուխներից մէկը. դոքա էին՝ Նիկոտերա, Կալրոլի, Կրիսպի, Յանարդելլի և Բակկարինի:

† ՎԻԼՀԵԼՄ ՌՈՇԷՐ. Լէպցիգ'ում քաղաքատնտես պրոֆեսոր Վիլհելմ Ռոշեր: Հանդուցեալը ծնւած էր 1817 թւականին, հետեւապէս միուաւ 77 տարեկան հասակում: 1843-ին նա պրոֆեսոր էր Գեոտրինդէնում, 1848-ին սկսած մինչ իւր մահը՝ Լէպցիգի համալսարանում: Ռոշերը անւանի ներկայացուցիչ էր պատմական մեթոդի քաղաքատնտեսութեան մէջ, բաց Ռոշերի չատուկ մեթոդը արդէն բաւական ժամանակից ի վեր հնացած է ընդորհւալ պատմական շկուալի աւելի մեծ զարգացման:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ՝ «Մուրճ»-ի: Ներկայ համարում պ. Բահաթրեանցի լողածիկ
երկու ծանօթութիւնները (էջ 740 և 741) տպւած են առանց
սրբագրութեան:

«Մուրճ» № 4, Շանթի ոտանաւորի երկրորդ տան մէջ
տպւած է «մաշած», ուղիղն է՝ «մաղւած»:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԻՆԵՐ

- 1) ԼԵՕ — «Երևելի մարդիկ» (փոքրիկ կենսագրութիւն): Տետր I, Վիկտոր
Հիւգօ. — Իսկութիւն Լիւվինգստոն: Հրատարակութ. «Արօր» տպա-
րանի: Բաքու, 1894 թ., գինն է 15 կոպ.
- 2) ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Արիստղոս — «Բառգիրք ռուսերէնից-հայերէն: Ա. և
Բ. հատորներ: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1888—1893:
Գինն է առաջին հատորի 3 ռ., երկրորդ հատորի՝ 4 ռուբլի:
- 3) ՆԵՋՎԱՆՈՎ, Պ. — «Մուկուչի հաւիկը», մանկական վեպիկ, Փոխագրու-
թիւն: Հրատ. Թ. Հ. Հր. Ընկ. № 75: Թիֆլիս, տպար. Վրաց
Հր. Ընկ. 1894 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 4) ՂԱՐԱՋԵԱՆ, Գէորգ. — «Բանտրոնների ապահովացումը Արևմտեան Եւրո-
պայում և Ռուսաստանում»: Արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից:
Հրատ. Արշակ Յհանեանցի: Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, գինն
է 30 կոպէկ: (Զուտ արդիւնքը չատկացրած է տաճկահայ սո-
վեալ գաղթականների և Ղարսի և Երևանի նահանգն. կարօ-
տեալների օգտին):
- 5) ԿԱՐՄԷՆ ՍԻԼԻԱ. — Երկու հեքիաթ «Հեքիաթների աշխարհից»: Թարգմ.
ռուսերէնից, Հրատ. Թիֆլ. Հալոց Ընկ.: Թիֆլիս, տպ. Ռոտի-
նեանցի, 1894, գինն է 10 կոպ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՑԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վ. ՃԱՆԱՆԱՆԻ ԷՆ ՀԵՊԵՆԵԱԼ ՓՆԵՐՈՂ

(Նշանակումը գները տնօրինիս պահպանելու են մինչև վերջը 1895 թ.)

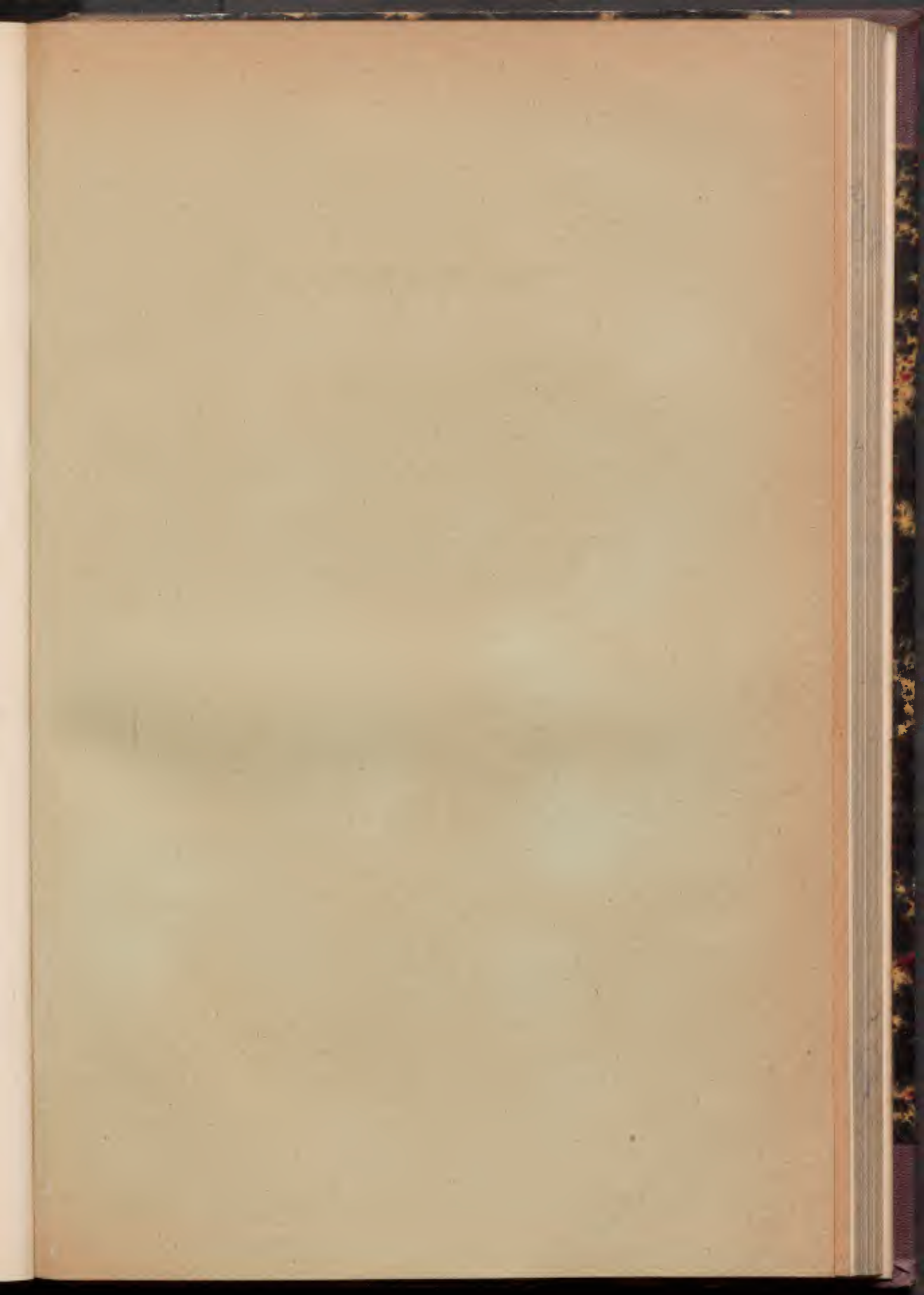
«ՄՈՒՐՃ» 1889 թ. անկազմ	4 ռ. — 4.
«ՄՈՒՐՃ» 1890 թ. անկազմ	5 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1891 թ. (սակաւաթիւ) անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1892 թ. անկազմ	9 » — »
«ՄՈՒՐՃ» 1893 թ. անկազմ	10 » — »

Վ. Ճ Ա Ր Ը Կ Ա Ն Խ Ի Կ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկւում է մի-մի ռուբլի ամեն տարւայ համար:

Կազմի համար վճարւում է վերադիր 60 կոպ. ամեն կիսամեակի համար (այսինքն 1 ռ. 20 կ. ամեն տարւայ համար):

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.
Tiflis, Rédaction de la Revue „Mourtch“.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1894 ԹԻՍՎՆԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար գիմե՛լ՝

ԽՐԵԱՎԻՍՏՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր գործակալութիւններին՝

ԲԱՔՈՒ.—Տպարան «Արօր»:

» պ. Նիկ. Աբրահամեան:

ԷՋՄԻԱՏԻՆ.—Արաէն արեղայ Դըսնեան:

ԲԱԹՈՒՄ.—պ. Սարգիս Մակարեանց (գրատ. եղբ. Մովսէսների):

ՌՈՍՏՈՎ և ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋՆԵԱՆ.—Եղբ. Պ. և Գ. Ունանեաններ:

ՇՈՒՇԻ.—պ. Գէորգ Դարաջեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ.—պ. Քրիստ. Բաշինջազեան, Гостинный дворъ.

ՄԱՐՍԷՅԼ.—պ. Սիմէօն Միրզաչեանց: Rue St. Jacques № 86:

ԽՐԵԱՎԻՍՏՈՒՆԸ զամենուր է Թիֆլիս, Վեկամիւնեան փողոց, տուն № 8